मुक्ति हेत.

१.

– ईश्वरी चापागाईं

२०४६ माघ,

जोमसोम, मुस्ताङ,

- ईश्वरी वापागाई

२०४६ माघ

जोमसोम, मुस्ताङ्ग. नेपाल

मुक्तिक्षेत्र

(ऐतिहासिक, धार्मिक एवं सांस्कृतिक अन्वेषण)

अन्वेषक

शारदाप्रसाद दहाल

प्रकाशक

'मुक्तिक्षेत्र' शोधकृति मूल्याङ्कन, परिमार्जन

तथा प्रकाशन समिति

मुस्ताङ

२०४५

मुक्तिक्षेत्र

ऐतिहासिक, धार्मिक एवं सांस्कृतिक अन्वेषण

विषयगत मूल्याङ्कन, परिमार्जन, शोधप्रविधि निर्देशन तथा सम्पादन :

रमेश ढुङ्गेल

पुनर्मुदण अधिकार:

प्रकाशक समितिका सदस्य रमेश ढुङ्गेलमा सुरक्षित

प्रथम संस्करण: १,००० प्रति

मूल्य: रू. ७५/-

प्रकाशक:

'मुक्तिक्षेत्र' शोधकृति मूल्याङ्कन, परिमार्जन तथा

प्रकाशन समिति, मुस्ताङ्ग ।

प्रकाशन मिति

वि. सं. २०४५ ज्येष्ठ

मुद्रक : सोसाइटी टूडे प्रेस (प्रा.) लि, खिचापोखरी, काठमाडौं ।

समर्पण

निकाली मुटुको माया दूध–अमृत सिञ्चिई
अहोरात्र खटी जस्ले बढायो अति यत्नले
स्वर्गवासी उनै देवी स्नेहाभिषिक्त प्रेरणा
माता बाल कुमारीमा सानो पुष्प समर्पण ।।

मन्तव्य

श्री शारदाप्रसाद दहालजीले लेख्नु भएको "मुक्तिक्षेत्र" नामक अनुसन्धानात्मक ग्रन्थको पाण्डुलिपि सरसरती हेरें । 'मुक्तिक्षेत्र' जस्तो महत्वपूर्ण तीर्थस्थलको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक एवं धार्मिक विषयवस्तुलाई लेखकले यस ग्रन्थमा प्रामाणिक रूपले प्रस्तुत गर्नु भएको हुनाले म यस कार्यको प्रशंसा गर्दछु । मुक्तिनाथको विषयमा अहिलेसम्म साङ्गोपाङ्ग अध्ययन गरिएको ग्रन्थको अभाव थियो । त्यस अभावलाई यस ग्रन्थको जन्मले एक किसिमले पूरा गरेको छ । म उहाँको उत्तरोत्तर सफलताको कामना गर्दछु ।

रमेशजङ्ग थापा
अतिरिक्त सचिव
शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय
केशरमहल
काठमाडौं ।

प्रस्तावना

भौगोलिक विविधता भएको नेपाल प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाले परिपूर्ण रहेको छ । तराईदेखि मध्य पहाड हुँदै भोट संस्कृतिले प्रभावित हिमाली क्षेत्रका समेत विविध चाल–चलन, धार्मिक मान्यता तथा मठ–मन्दिरहरूले पूर्ण यो देशले हिजोआज विदेशीहरूको आकर्षण खिचिरहेको छ । यहाँ अनेक सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक स्मारकहरू यत्रतत्र छरिएर रहेका छन् । यस्तै महत्वपूर्ण धार्मिक सांस्कृतिक महत्ता बोकेको प्रकृतिको अद्भूत सौन्दर्यलाई अङ्गालेर रहेको पवित्र तीर्थ 'मुक्तिक्षेत्र' हो ।

मठ–मन्दिरहरूलाई हेर-विचार संरक्षण सम्बर्द्धन गर्ने र यस्ता स्मारकहरूका विषयमा खोज अनुसन्धान गरी पठन–पाठन अध्ययन अनुसन्धानमा लागेका विद्वत्वर्ग तथा अन्य सर्वसाधारण जिज्ञासुहरूका निमित्त समेत उपलब्ध गराउने संस्कार जति हामीहरूमा हुनुपर्ने हो त्यति हुन सकेको छैन । तैपनि विगत २/३ दशकदेखि भने विश्वविद्यालय तथा सम्बन्धित सरकारी निकायहरू र केही अनुसन्धानप्रिय व्यक्तिहरूबाट पनि यस क्षेत्रमा काम हुन थालेकोले सकारात्मक संकेत भने अवश्य देखिएको छ । सरकार पक्षबाट यस कामका निमित्त अझ जोड दिनुपर्ने खाँचो भने छँदैछ । यस्ता धार्मिक सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक महत्वका तीर्थस्थल तथा स्मारकहरूको अनुसन्धान गर्ने र गराउनु पर्ने विचार मेरो मनमा जहिले पनि खट्किई रहन्थ्यो । आज यो कृति तयार हुनमा पनि मेरो त्यही सोचाइको प्रभाव परेको छ । यसमा 'मुक्तिक्षेत्र' तथा मुक्तिनाथको विषयलाई लिएर छुट्टै कृतिको खाँचोले अझ थप प्रभाव पार्‍यो ।

प्राचीनतम् युगदेखिको धार्मिक इतिहास र मध्य तथा आधुनिककालदेखिका धार्मिक सांस्कृतिक स्मारकहरू लिएर पश्चिम नेपालको मुस्ताङ् जिल्लास्थित निलगिरि हिमालको समीपमा रहेको यस मुक्तितीर्थले वास्तवमा नेपालीहरूकोमात्र नभएर छिमेकी मित्रराष्ट्र भारत र चीनको स्वशासित क्षेत्र

तिब्बतका हिन्दू तथा बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको धार्मिक हृदयमा समेत महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । यस तीर्थको आद्योपान्त अध्ययनका साथै भूमिकामा उल्लेख गर्न योग्य परिचयात्मक विषय–वस्तुलाई समेत मूल अध्यायभित्रै राखेर प्रथम अध्यायमा चर्चा गरिएको छ। त्यसैले यहाँ प्रस्तावनालाई लम्ब्याइरहनु पर्ने आवश्यकता रहेन ।

अन्त्यमा यस शोधग्रन्थको तयारीको क्रममा सहयोग गर्ने सहृदयी सहयोगीहरू सबैलाई मेरो यथायोग्य कृतज्ञता तथा धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । यस काममा सर्वप्रथम म त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र तथा नेपाली इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय शिक्षण विभागका अनुसन्धाता उप–प्राध्यापक रमेश ढुङ्गेलप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । जसले यसको विषय चयन तथा यस ग्रन्थ लेखनको प्रारम्भिक अवस्थादेखि प्रकाशनसम्मका प्रत्येक अवस्थामा अमूल्य सहयोग दिएको छ । वैज्ञानिक शोध विधि अनुरूप काम गर्न र आफूसँग भएका मुक्तिनाथ विषयका तथ्यहरू समेत उपलब्ध गराएर उहाँले सहयोग नगरेको भए यो कृति यस रूपमा आउन सक्ने थिएन । अझ प्रकाशनका निमित्त मुस्ताङ जिल्ला पञ्चायतले ३ सदस्यीय प्रकाशन समिति गठन गरेको विशेषज्ञको रूपमा कृतिको मूल्याङ्कन गरी प्रकाशनयोग्य भएमा आवश्यक विषयगत परिमार्जन र अन्तिम सम्पादन समेत गरेर प्रकाशन कार्य पूरा गरिदिने जिम्मेवारी समेत मुस्ताङ जिल्ला पञ्चायतले उहाँलाई नै दियो र जिम्मेवारी बमोजिम उपर्युक्त सम्पूर्ण कार्यको अत्यन्त चाख लिएर उहाँले पूरा गरिदिएको नतिजा नै यो कृति भएको छ ।

यस क्रममा पुरातत्व विभागका अनुसन्धान अधिकृत श्री चन्द्रप्रसाद त्रिपाठीलाई पनि मैले आभार व्यक्त गर्नुपर्ने भएको छ। उहाँबाट पनि यस शोध कार्यको प्रारम्भिक अवस्थामा केही सल्लाहका साथ सहयोग भएको थियो। यसै गरी ग्रन्थ तयार भएपछि प्रकाशकको खोजी भइरहेको समयमा अत्यन्त चासो लिएर प्रकाशन कार्य मुस्ताङ जि. प. मार्फत हुनु पर्दछ भनी प्रकाशनको आर्थिक निकासाको जिम्मेवारी मुस्ताङ जिल्लाका माननीय श्री रूद्रप्रसाद शेरचन र जि. प. सभापति श्री विष्णुराज हिराचनले लिई दिनु भएकोले यस कृतिले

प्रकाशनको समस्या महशूससम्म पनि गर्नु परेन । यति मात्र नभएर जि. पं. ले गठन गरेको शोधकृति मूल्याङ्कन तथा प्रकाशन समितिको सदस्यको जिम्मेवारी समेत श्रद्धेय जनप्रतिनिधिद्वयबाट भएको छ । त्यसैले उहाँहरूप्रति पनि हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । यसैगरी मुस्ताङ जि. पं. का अन्य पदाधिकारीहरूलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु जसले यस कृतिको प्रकाशनमा आर्थिक दायित्व वहन गर्ने निर्णय र प्रकाशन समिति गठन गर्ने काममा चासो र सहमति देखाउनु भयो । शोधकृति तयार गर्ने प्रेरणाका साथ केही सामग्री र जानकारीहरू समेत दिई सहयोग गर्ने समाजसेवी सु. शंकरमान शेरचनलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यसैगरी यस ग्रन्थको तयारीको सिलसिलामा नक्शा, मन्दिर, पौवा आदिको ड्रइङ्ग तथा फोटोग्राफी सम्बन्धी कार्यको जिम्मेवारी लिएर सहयोग गर्ने मुस्ताङ्ग जोमसोमका समाजसेवी श्री छत्रबहादुर थकाली इञ्जिनीयर श्री सुवेदी जी. मुस्ताङ् नापी शाखाका कर्मचारीहरू, टाइप आदि कार्यमा सहयोग गर्ने श्री रामजी कोइराला, श्री भक्तबहादुर के. सी., श्री टेकबहादुर र श्री भीमबहादुर आदि सबैलाई म धन्यवाद दिन चाहन्छु । छपाइको कार्यमा ध्यान दिएर काम पूरा गर्ने गराउने सोसाइटी टूडे प्रेस (प्रा.) लि. का मैनेजर श्री गोपाल थापालाई पनि मेरो धन्यवाद छ । छपाइको तयारीको काममा र पाण्डुलिपि साफी गर्ने काममा नानी छोरा विजय र सञ्जयले पनि सहयोग गरेको हुनाले आशीर्वाद साथ धन्यवाद दिन्छु ।

उपर्युक्त बाहेक यो कृति तयार गर्ने क्रममा सहयोगी ग्रन्थको रूपमा र सहयोगी लेखको क्रममा प्रयोग गरिएका पुस्तक तथा लेखका लेखकहरूप्रति पनि म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत ग्रन्थको मूल्याङ्कन अब पाठकवर्गको हातमा छ । कुनै अन्वेषण पेशामा नलागेको तथा धार्मिक सांस्कृतिक विषयको अधिकृत व्यक्ति पनि नभएकोले यस प्रयासमा कतिपय कमजोरीहरू अवश्य रहेका होलान् । विद्वत्वर्ग तथा अध्येताहरू समक्ष त्यसको निमित्त क्षमा–याचना गर्दछु र त्रुटि औंल्याई सुझाव सल्लाह पाएमा पुनर्मुद्रण हुँदा सुधार गर्ने वाचाबन्धन गर्दछु ।

शारदाप्रसाद दहाल
बानेश्वर, काठमाडौं ।

प्रकाशकीय

श्री शारदाप्रसाद दहालले लेख्नुभएको 'मुक्तिक्षेत्र' नामक अनुसन्धानात्मक ग्रन्थको पाण्डुलिपि मूल्याङ्कन गरी प्रकाशनयोग्य भएमा आवश्यक विषयगत परिमार्जन र सम्पादन गरेर जि.पं.को आर्थिक दायित्वमा प्रकाशन गर्ने भनी मुस्ताङ जिल्ला पञ्चायतले मुस्ताङ् जिल्लाका रा. प. स., जिल्ला पञ्चायतका सभापति तथा विशेषज्ञको रूपमा नेपाली इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभागका उप–प्राध्यापक रमेश ढुङ्गेल समेत भएको तीन सदस्यीय समिति गठन गरेको जानकारी पत्र र उक्त कृतिको पाण्डुलिपि समेत जि. पं. मार्फत उक्त प्रकाशन समितिका सदस्यहरूका हातमा पर्‍यो ।

दिइएको जिम्मेवारी बमोजिम पाण्डुलिपिको अध्ययन गर्ने काम तीनै जना सदस्यहरुबाट भयो । पाण्डुलिपिको अध्ययनपछि विशेषज्ञ सहित तीनै सदस्यबाट उक्त कृति प्रकाशनका निमित्त अत्यन्त उपयोगी ठहर्‍याइयो तर त्यसका निमित्त विषयगत परिमार्जन, अनुसन्धान विधिको अनुकरण र सम्पादन जस्ता कुराहरूको भने आवश्यकता भएको महशूस भएकोले प्रकाशन समितिको मिति २०४४।१०।१७ मा बसेको बैंठकले उपर्युक्त सम्पूर्ण कार्य पूरा गरी छपाईको प्रबन्धको जिम्मेवारी समेत् विशेषज्ञ उप–प्रा. श्री रमेश ढुङ्गेललाई दियो ।

'मुक्तिक्षेत्र' जस्तो अत्यन्त महत्वपूर्ण विषय–वस्तुमा लेखिएको प्रस्तुत ग्रन्थलाई प्रकाशन समितिको तर्फबाट जिम्मेवारी बमोजिम आवश्यक परिमार्जन साथ प्रामाणिक तथा समग्र रूप दिन भरसक प्रयास गरिएको छ । माथि उल्लेख गरिए बमोजिम यस काममा महत्वपूर्ण भूमिका उप–प्रा. रमेश ढुङ्गेलबाट निर्वाह भएको छ ।

अन्त्यमा हिन्दू तथा बौद्धको महत्वपूर्ण धार्मिक तीर्थको रूपमा युग-युगान्तरदेखि प्रसिद्ध पवित्र राज्य नेपालको 'मुक्तिक्षेत्र' जस्तो महत्वपूर्ण विषय-वस्तुमा कलम चलाउने यस ग्रन्थका अन्वेषक श्री शारदाप्रसाद दहाललाई

प्रकाशन स.मितिका तीनै सदस्यको हार्दिक धन्यवाद छ ।

प्रकाशन समितिको अध्ययनमा जति महत्वपूर्ण, तथ्यपूर्ण, उत्कृष्ट तथा समग्र अध्ययन ठहरिए तापनि यसपछि उक्त गुणहरूले यस कृतिलाई विभूषित गर्ने या नगर्ने सम्पूर्ण जिम्मेवारी यसका पाठकवर्गमा छ । प्रयास गर्दागर्दै पनि प्रकाशनमा केही कमजोरीहरू नभएका होइनन् प्रकाशकको तर्फबाट भएका त्यस्ता कमजोरी तथा त्रुटिका निमित्त प्रकाशन समिति क्षमा–याचना गर्दछ ।

'मुक्तिक्षेत्र' शोधकार्य मुल्याङ्कन, परिमार्जन तथा प्रकाशन समिति

सदस्य: रुद्रप्रसाद शेरचन
(रा. प. स , मुस्ताङ)

सदस्य: विष्णुराज हिराचन
(जिल्ला पञ्चायत सभापति, मुस्ताङ्)

सदस्य: रमेश ढुङ्गेल
(उप–प्राध्यापक नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र तथा केन्द्रीय शिक्षण विभाग, नेपाली इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्व त्रि. वि. वि. कीर्तिपुर)
२०४५ वैशाख १ गते

विषय-सूची

मन्तव्य

प्रस्तावना अ-इ

प्रकाशकीय क-ख

पहिलो अध्याय: परिचय १-३२

(क) अनुसन्धान परिचय र शोधविधि .. १-१०

क-१. साहित्यिक पुनरावलोकन

क-२. समस्या कथन

क-३. अध्ययनको उद्देश्य

क-४. अध्ययनका सीमा

क-५. अध्ययनको संगठन

क-६. शोधविधि

(ख) मुक्तिक्षेत्रको भौगोलिक परिचय ११-२३

ख-१. मुक्तिक्षेत्रको सीमा निर्धारण

ख-२. भौगोलिक स्वरूप

(ग) मुक्तिक्षेत्रको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि २४-३२

दोस्रो अध्याय: मुक्तिनाथको विविध पक्ष २५-१३५

(क) मुक्तिनाथको इतिहास र प्राचीनता २५-४६

(ख) धार्मिक पक्ष-महत्व प्रसिद्धि तथा सहिष्णुता ४७-५७

(ग) धार्मिक सांस्कृतिक तथा पुरातात्विक संपदाहरू ५८-८३

(घ) गुठी व्यवस्था ८४–१०५
(ङ) पूजा परम्परा १०५–११०
(च) मेलापर्व १११–१२०
(छ) सञ्चालन र सम्बर्द्धनको वर्तमान अवस्था एवं व्यवस्था १२१–१३५

तेस्रो अध्याय: दामोदरकुण्ड १३६–१४८
(क) परिचय १३६–१३९
(ख) धार्मिक महत्व र प्रसिद्धि १३९–१४५
(ग) ऐतिहसिक कुरो १४५–१४८

चौथो अध्याय: उपसंहार १४९–१५६
परिशिष्ट १५७–१९८
सन्दर्भ ग्रन्थ सूची १९९–२०१
चित्र फलक र नक्शा चित्र १–९

पहिलो अध्याय

(परिचय)

(क) अनुसन्धान परिचय र शोधबिधि :

प्राचीनयुगदेखि नै नेपालमा सर्वधर्म समन्वयलाई जोड दिंदै आएको इतिहास हाम्रो सामु छ । हिन्दूहरूले वैष्णव तीर्थस्थलको रूपमा र बौद्धमार्गीहरूले बौद्ध तीर्थस्थलको रूपमा मान्ने मुक्तिनाथको यस क्षेत्रमा अक्रु महत्वपूर्ण भूमिका रहेको कुरामा विवाद उठ्न सक्दैन । नेपालको प्रामाणिक इतिहासको थालनी हुंदा यहांको राजकीय धर्म वैष्णव थियो, तर त्यस बेला पनि समाजमा धार्मिक समन्वयको अवस्था कायमै थियो । पौराणिक ग्रन्थहरूका आधारमा भन्ने हो भने नेपालको प्रामाणिक इतिहासको थालनी हुनुभन्दा पहिलेदेखि नै मुक्तिनाथ, कृष्णागण्डकी र विष्णुको शीलारूपी शालग्रामको चर्चा पाइन्छ । त्यसैले नेपालको धार्मिक इतिहासमा मुक्तिनाथको स्थान धेरै महत्वपूर्ण रहेको छ । पौराणिक ग्रन्थहरूमा वर्णन भएअनुसार मुक्तिनाथको व्यूत्पत्तिको कथासंग धार्मिक समन्वयको स्पष्ट संकेत पाइन्छ । जसअनुसार मुक्तिक्षेत्र हरि र हर (विष्णु र शिव) दुवै शक्तिको संगमको रूपमा खडा भएको देखिन्छ । मुक्तिक्षेत्रको जल र अग्नीज्वालाको समन्वय नै शैव र वैष्णव धर्मको समन्वयको सूचक भएको कुरा स्कन्द, वराह आदि पौराणिक ग्रन्थहरूका आधारमा बुझन सकिन्छ । त्यसैले यस्तो महत्वपूर्ण तीर्थस्थलका विषयमा वैज्ञानिक रूपले खोजी गर्नु आजको आवश्यकता भएको छ ।

क.–१. साहित्यिक पुनरावलोकन :

आजभन्दा अगाडि मुक्तिक्षेत्र तथा मुक्तिनाथलाई नै मूल विषय बनाएर कुनै पनि अध्ययन–अनुसन्धान कार्य भएको जानकारी पाइएको छैन । तर पनि यस विषयक र यससँग सम्वन्धित केही परिचयात्मक तथा अनुसन्धानात्मक लेखहरू भने लेखिएका प्रमाणहरू पाइएका छन् । मुक्तिक्षेत्र र शालग्रामको महत्व तथा मुक्तिनाथको धार्मिक महत्वलाई पहिलोपटट ग्रन्थको रूपमा प्रकाश पार्ने काम पं. भवानीशङ्कर शास्त्रीले मुस्ताङ थागखोला अन्तर्गत टुक्चे गाउँ निवासी सुव्वा मोहनमान शेरचनको प्रेरणा र आर्थिक सहयोगले वि. सं. २००४ सालमा गरेका थिए । पं. शास्त्रीको मुक्तिक्षेत्र सम्बन्धित यस कृतिको विषय-वस्तुलाई शालग्राम-माहात्म्य तथा कृष्णागण्डकी माहात्म्यतर्फ ढल्काइएको छ र यस ग्रन्थको नाम पनि 'शालग्राम–रहस्यम्' भनेर राखिएको छ[१] । यसरी पहिलोपल्ट मुक्तिनाथ, कृष्णागण्डकी, शालग्राम तथा शालग्रामको स्रोतस्थल दामोदरकुण्डका बारेमा समेत धर्मशास्त्रीय तथा पौराणिक स्रोतका आधारमा परम्परागत पौराणिक शैलीमा नै भए पनि ग्रन्थ लेखाई प्रकाश गर्ने काममा पाइला चाल्ने सुव्वा मोहनमान शेरचन तथा यस ग्रन्थका लेखक पं. भवानीशङ्कर शास्त्रीजीको देनलाई अविस्मरणीय नै मान्नु पर्दछ । तर उक्त ग्रन्थमा अनुश्रुतिमूलक धार्मिक व्याख्यान राम्रो गरिएको भए तापनि आजको वैज्ञानिक शोधविधिका हिसावले र मुक्तिक्षेत्रको समग्र अध्ययनका हिसावले सर्वथा अभाव नै देखिन्छ । त्यसैले धार्मिक महत्वको विषयमा चर्चा गर्ने क्रममा मात्र उक्त ग्रन्थलाई यस शोधग्रन्थको स्रोतको रूपमा लिइएको छ । त्यस्तै हालसालै प्रकाशित मुस्ताङ दिग्दर्शन नामक ग्रन्थमा पनि मुक्तिनाथको चर्चा परेको पाइएकोले[२] त्यस ग्रन्थलाई पनि उपयोग गरिएको छ । त्यस ग्रन्थमा केही ऐतिहासिक सामग्रीहरूलाई समेत समावेश गरिएको भए तापनि अनुसन्धानविधि नअपनाइएकोले त्यस ग्रन्थमा परेका स्रोत सामग्रीको बाहेक सन्दर्भ ग्रन्थहरूको उल्लेख समेत नभएकोले प्रामाणिक मान्न कठीन भने परेको छ । मुक्तिनाथको विषयमा एकपक्षीय दृष्टिकोणको नै प्राधान्यता त्यस ग्रन्थमा पनि देखिन्छ । यस बाहेक अन्य लेख रूपका

कृतिहरूमा गोरखापत्र, मधुपर्क, नेपाल, स्वतन्त्र विश्व तथा अन्य धर्मप्रधान पत्र-पत्रिकाहरूमा समेत झण्डै दर्जन जति मुक्तिनाथको यात्रा संस्मरण तथा धार्मिक महत्वका विषयमा लेखिएका लेखहरू प्रकाशित छन्। तर ती सबै-जसो लेखहरू साधारण जानकारीका स्रोतको रूपमा मात्र प्रकाशित भएका छन् भन्नुमा अत्युक्ति हुँदैन। यस सन्दर्भमा रमेश ढुङ्गेलद्वारा लिखित "दामोदरकुण्ड : एक परिचय" नामक अनुसन्धानात्मक लेख[३] र उनकै "मुक्तिनाथ : केही ऐतिहासिक तथ्य" र "धार्मिक सहिष्णुताको प्रसङ्ग मुक्तिक्षेत्रको" विषयक अनुसन्धानात्मक लेख[४] भने निकै उल्लेखनीय छन्। पहिलो लेखमा ढुङ्गेलले दामोदरकुण्डको भौगोलिक अवस्थिति, आकार-प्रकार, धार्मिक महत्व र ऐतिहासिक तथ्यहरूका बारेमा र लेखकको यात्रा संस्मरणको सन्दर्भमा मुक्तिक्षेत्र जाने बाटोका विषयमा समेत निकै विस्तृत चर्चा गरेका छन्। त्यसै गरी मुक्तिनाथ विषयमा निजका अरू २ लेखमा तिब्बती, नेपाली साथै पौराणिक स्रोतको समेत व्यापक उपयोग गरी मुक्तिनाथका विषयमा सर्वथा नौलो जानकारी लेखकले प्रस्तुत गरेका छन्। त्यसै गरी केही ऐतिहासिक कागजातहरू समेत प्रकाशित गरेर मुक्तिनाथको विषयमा अनुसन्धान गर्नेहरूका निमित्त धेरै स्रोतहरू समेत अगाडि सारिदिएका छन्। त्यसै हुनाले उक्त ३ लेखलाई पनि यस अनुसन्धानको स्रोतको रूपमा लिइएको छ।

यी उपर्युक्त बाहेक मुक्तिक्षेत्रको विषयमा प्रकाशित साहित्यको पुनरावलोकनको सन्दर्भमा अन्य स्रोत खास पाइँदैनन्। तर पनि रामायणको रामाश्वमेधकाण्ड, स्कन्दपुराण र हिमवत्खण्ड[५], वराहपुराण, त्यसै गरी ब्रह्माण्ड, पद्म, अग्नि, नृसिह, गरुड, वामन, ब्रह्म आदि पुराण र पुराण संग्रह, विष्णुसहस्रम्, विष्णुधर्मशास्त्रम् तथा वैखानस संहिता आदि धार्मिक ग्रन्थमा परेका मुक्तिक्षेत्र विषयक चर्चालाई पनि यस ग्रन्थको स्रोतको रूपमा लिइएको छ। केही ऐतिहासिक तथ्यहरूका विषयमा इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह[६] इतिहास प्रकाशहरू[७] शाहकालका अभिलेख[८] जनरल भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल[९] पर्वतराज्यको ऐतिहासिक रूपरेखा[१०] आदि ग्रन्थहरूको उपयोग गरिएको छ। यसै प्रसङ्गमा त्रि-रत्न सौन्दर्य गाथा[११], इतिहास

संशोधन[१२], ऐतिहासिक-पत्र संग्रह पहिलो भाग[१३] आदि ग्रन्थहरूको पनि ऐतिहासिक व्याख्याका निमित्त उपयोग गरिएका कुरालाई पनि भुल्न सकिंदैन। त्यस्तै प्रिलिमिनरी स्टडिज् अन् साइन्टिफिक एक्स्पीडिशन इन् नेपाल[१४], एन्टिक्वीटिज् अफ् इण्डियन टिबेट[१५] आदि ग्रन्थ तथा केही लेखहरूको समेत उपयोग गरिएको छ। तर यी सबै प्रकाशनमा मुक्तिनाथ र मुक्तिक्षेत्रका विषयमा फाट्टफुट्ट उल्लेख मात्र परेको छ।

क.–२. समस्या कथन :

साहित्यिक पुनरावलोकन (Review of Literature) का विषयमा चर्चा गरिसकेपछि अनुसन्धानको समस्या कथन (Statement of the Problem) का विषयमा पनि संक्षिप्त रूपमा उल्लेख गर्नु आवश्यक देखिन्छ। हुन त अहिलेसम्म समष्टिरूपमा छुट्टै ग्रन्थ प्रकाशन गर्ने उद्देश्य राखेर मुक्तिनाथ तथा मुक्तिक्षेत्रको कुनै अध्ययन अनुसन्धान नभएको अवस्थामा मुक्तिक्षेत्र शीर्षक राखेर गरिएको यो अध्ययन पूरैलाई अध्ययनको समस्याको रूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ। यसो भए तापनि निम्नलिखित प्रश्नहरू खडा गरेर यस अध्ययनका मुख्य मुख्य समस्यालाई औंल्याउने कोशिश यस अध्ययनमा गरिएको छ र त्यसै आधारमा अनुसन्धान कार्य पूरा गरिएको छ।

(क) मुक्तिक्षेत्र भन्नाले कति र कहाँसम्मको क्षेत्र बुझिन्छ र यसको भौगोलिक अवस्थिति कस्तो छ ?

(ख) मुक्तिनाथको प्राचीनतालाई कति अगाडिसम्म पुऱ्याउन सकिन्छ ? यस विषयमा हिन्दू पौराणिक ग्रन्थहरूबाट प्राप्त हुने जानकारी र अन्य ऐतिहासिक स्रोतका आधारमा प्राप्त हुने जानकारीलाई समेट्दा कस्तो निष्कर्ष निस्कन्छ भन्ने प्रश्न अगाडि आउँछन्।

(ग) मुक्तिनाथलाई हिजोआज हिन्दू बौद्ध दुवैले उत्तिकै मान्ने गर्दछन्। खासमा यस देवस्थललाई आफ्नो पावन तीर्थस्थलको रूपमा पहिले हिन्दूहरूले मानिआएका हुन् कि बौद्धहरूले ? यस महत्वपूर्ण प्रश्नलाई पनि यस अध्ययनको एक महत्वपूर्ण समस्याको रूपमा मान्न सकिन्छ।

(घ) यसरी नै हिन्दू तथा बौद्ध दुवैमा मुक्तिनाथको धार्मिक प्रसिद्धि र महत्व कस्तो थियो ? हाल त्यसको अवस्था कस्तो रहेको छ ?

(ङ) मुक्तिक्षेत्रका उल्लेखनीय सांस्कृतिक तथा पुरातात्विक सम्पदाहरू कुन कुन हुन् र तिनका शैलीगत विशेषता कस्ता छन् ?

(च) मुक्तिनाथको गुठी व्यवस्थाको ऐतिहासिक र वर्तमान स्वरूप र पूजा परम्पराको ऐतिहासिक र वर्तमान व्यवस्था के कस्तो रहेको छ ? र

(छ) अन्त्यमा मुक्तिनाथसँग सम्बद्ध धार्मिक मेला-पर्वहरू के कति र कस्ता किसिमका छन् ? हिन्दू तथा बौद्धमार्गीहरूले मनाउने मेला-पर्वहरू छुट्टाछुट्टै छन् वा संयुक्त रूपले मनाउने मात्र छन् ।

यी उपर्युक्त प्रश्नको रूपमा खडा गरिएका अध्ययनका समस्याहरूको समाधान गर्दै प्रस्तुत अनुसन्धान पूरा गर्ने लक्ष्य शुरूमा राखिएको भए तापनि स्थलगत अध्ययन तथा अध्ययनमा सङ्कलन गरिएका स्रोतहरूको व्याख्या गर्ने क्रममा अरू अनेकौं साधारण समस्याहरू पनि नभेटिएका होइनन् । ती सबैको यहाँ चर्चा गर्न लाग्दा परिचय खण्ड नै लामो हुन जाने भएकोले तिनको चर्चा सम्बन्धित खण्डकै अध्ययनमा गरिएको छ ।

क.–३. अध्ययनको उद्देश्य :

उपर्युक्त समस्याका प्रश्नहरूलाई निम्नलिखित मूल उद्देश्यसँग सम्बन्धित गराएर प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक कृति तयार गरिएको छ ।

(क) मुक्तिक्षेत्रको भौगोलिक अवस्थिति र क्षेत्र निर्धारण गर्न प्रयास गर्ने ।

(ख) मुक्तिक्षेत्र तथा मुक्तिनाथको प्राचीनता तथा ऐतिहासिकताको विषयमा खोजी गर्ने ।

(ग) मुक्तिक्षेत्रका सांस्कृतिक तथा पुरातात्विक सम्पदाहरूको विषयमा तथ्यपूर्ण अध्ययन गर्ने र संरक्षण सम्बर्द्धनको वर्तमान अवस्था र व्यवस्था बारे जानकारी बटुल्ने ।

(घ) मुक्तिनाथको धार्मिक महत्व र प्रसिद्धिका विषयमा हिन्दू तथा बौद्ध दुवै

पक्षबाट अध्ययन गर्ने र धार्मिक सहिष्णुताको क्षेत्रमा मुक्तिनाथको भूमिका बारे प्रकाश पार्ने ।

(ङ) मुक्तिनाथको गुठी व्यवस्था र पूजा परम्पराका विषयमा ऐतिहासिक तथा हाल विद्यमान तथ्यहरूलाई प्रकाश पार्ने । र

(च) मुक्तिक्षेत्रस्थित दामोदरकुण्ड जस्ता अरू महत्वपूर्ण तीर्थस्थलका विषयमा खोजी तथा जानकारी सङ्कलन गर्ने ।

यी उपर्युक्त मूल उद्देश्य बाहेक अरू पनि धेरै साधारण उद्देश्यले यो अध्ययन प्रेरित छ । जसको स्पष्ट जानकारी प्रस्तुत ग्रन्थका विभिन्न अध्यायको अध्ययनबाट हुनेछ ।

क.–४. अध्ययनका सीमाहरू :

प्रस्तुत अध्ययनका केही सीमाहरू (Limitations) पनि रहेका छन्; जो निम्नलिखित छन् :

(क) कर्णाली प्रदेशको या-चे अर्थात् खस साम्राज्यका मल्ल राजाहरूका शासनकालमा मुक्तिनाथको व्यवस्था विषयक सामग्रीहरू प्राप्त हुन नसक्नाले त्यस विषयमा अनुमानित विचार मात्र प्रस्तुत गरिएको छ । यसै गरी जुम्ली शासकहरूकै पनि सोझै मुक्तिनाथको मन्दिर, पूजा-परम्परा र गुठी व्यवस्था सम्बन्धका ठोस सामग्रीहरू प्राप्त हुन सकेका छैनन् । त्यसैले जुम्लीहरूका पालाका शासन व्यवस्थाका सन्दर्भमा जारी गरिएका सामग्रीहरूमा यदाकदा परेका मुक्तिनाथका साधारण उल्लेख मात्रको आधारमा ऐतिहासिक चर्चा गरिएको छ ।

(ख) यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य मुक्तिनाथ मन्दिरसँग नै सम्वन्धित भएको हुनाले मुक्तिक्षेत्रस्थित अरू अनेकौं बौद्ध गोन्पाहरू र तत्सम्वन्धित सांस्कृतिक–पुरातात्विक सम्पदाको विषयमा यहाँ उल्लेख गरिएको छैन । यसमा त खाली मुक्तिनाथको मूल मन्दिर वरिपरिका देवस्थलहरूका विषयमा मात्र चर्चा गरिएको छ ।

(ग) प्रकाशन खर्चमा हुन सक्ने वृद्धिलाई दृष्टिगत गरी यस शोधग्रन्थमा मुक्तिक्षेत्रका विविध कला–वास्तुकलासँग सम्बन्धित स्थलगत अध्ययनका सिलसिलामा सङ्कलन गरिएका सबै फोटो-चित्र तथा अन्य नक्शाहरु-लाई प्रस्तुत ग्रन्थमा समावेश गरिएको छैन ।

(घ) समय तथा आर्थिक सीमितताले गर्दा मुक्तिनाथसँग सम्बन्धित स्थानीय तिब्बती भाषाका स्रोतको अपेक्षाकृत रूपमा व्यापक उपयोग गर्न सकि-एको छैन ।

(ङ) पौराणिक ग्रन्थहरूको उपयोग गर्ने सिलसिलामा पनि अन्य विद्वान्‌हरूले पहिले पहिले नै गरेका अनुवादलाई नै उपयोग गरिएको छ ।

यस किसिमका केही उल्लेखनीय सीमाहरू यस अध्ययनमा देखापरेका छन् । यस विषयमा पूर्व प्रकाशित कृतिहरूको निकै अभाव भएबाट र मुक्तिक्षेत्रको समष्टिगत अध्ययन गर्ने जमर्को पनि पहिलोपल्ट यसै कृति मार्फत मात्र भएको कारणले यो प्रारम्भिक कार्यमा अरू पनि धेरै सीमाहरू नदेखिएका होइनन् । त्यसैले यस अध्ययनका अधूरा पक्ष जति छन्; ती सबैलाई प्रस्तुत अध्ययनका सीमाको रूपमा मान्नु पर्ने बाध्यता आइपरेको छ ।

क.–५. अध्ययनको सङ्गठन :

प्रस्तुत अध्ययनलाई परिचय, मुक्तिनाथका विविध पक्ष, दामोदरकुण्ड, उपसंहार तथा परिशिष्ट समेत गरेर जम्मा ५ मूल अध्यायमा विभाजन गरि-एको छ ।

पहिलो अध्याय 'परिचय' अन्तर्गत अनुसन्धान परिचय तथा शोधविधि, मुक्तिक्षेत्रको भौगोलिक परिचय र ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका बारेमा चर्चा गरिएको छ । दोस्रो अध्याय 'मुक्तिनाथका विविध पक्ष' लाई राखिएको छ । यस अध्यायमा इतिहास र प्राचीनता, धार्मिक महत्व र प्रसिद्धि, सांस्कृतिक तथा पुरातात्त्विक सम्पदाहरू, गुठी व्यवस्था, पूजा-परम्परा, मेला-पर्व, धार्मिक सहिष्णुताको प्रतीक मुक्तिनाथ र मन्दिर पौवा आदिको सञ्चालन तथा संरक्षण-को वर्तमान व्यवस्था र अवस्थाका विषयमा संक्षिप्त रूपले अध्ययन गरिएको

छ । त्यसपछि तेस्रो अध्यायमा 'दामोदरकुण्ड' को अध्ययनलाई समावेश गरिएको छ । यस अन्तर्गत दामोदरकुण्डको प्राचीनता, ऐतिहासिकता तथा धार्मिक महत्व र कुण्डको अवस्थिति र आकार-प्रकारको बारेमा अध्ययन गरिएको छ । चौथो अध्यायमा अध्ययनको उपसंहारका विषयमा चर्चा गरिएको छ । यसमा अध्ययनको सारांश, निष्कर्ष तथा सुझावका बारेमा समेत उल्लेख गरिएको छ । त्यसपछि अध्ययनको अन्तिम अध्यायको रूपमा परिशिष्ट खण्डलाई समावेश गरिएको छ । यसमा मुक्तिनाथसँग सम्बन्धित ऐतिहासिक कागज-पत्र तथा अन्य प्रस्तुत अध्ययनको मूल विषय-वस्तुमा समावेश गर्न नमिलेका तर उल्लेख गर्न लायक र पछि कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धानका निमित्त उपयोगी विषय-वस्तुलाई समावेश गरिएको छ ।

परिशिष्टपछि यस अध्ययन कार्यमा उपयोग गरिएका सन्दर्भ स्रोत तथा सम्बन्धित फोटो-चित्र तथा नक्शाहरूलाई अन्त्यमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

क.–६. शोधविधि :

प्रस्तुत अध्ययनको शोधकार्य ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सर्वेक्षणको निमित्त अपनाइने प्रचलित शोधविधि अन्तर्गत रहेर पूरा गरिएको छ । प्राथमिक तथा गौण दुवैथरी स्रोतलाई यसमा उपयोग गरिएको छ ।

प्राथमिक स्रोतमा ७।७ दिन अवधिका २ वटा स्थलगत अध्ययनमा सङ्कलित ऐतिहासिक सामग्रीहरू, सम्बन्धित व्यक्तिहरूसँगका अन्तर्वार्ता, कला-वास्तुकलासँग सम्बन्धित स्थलगत सर्वेक्षणमा सङ्कलन गरिएका तथ्यहरू आदि पर्दछन् । यसै गरी गौण स्रोतमा यस अध्ययनसँग सम्बन्धित प्रकाशित साहित्यहरू पर्दछन् । यस अन्तर्गत पूर्व प्रकाशित लेख तथा ग्रन्थहरू र अन्य पौराणिक साहित्यहरू समेत सबै पर्दछन् ।

अध्ययनको स्थलगत सर्वेक्षण सञ्चालनका निमित्त अभिलेख उतार्ने सामाग्री क्यामरा आदिका साथै प्राविधिक जनशक्तिका रूपमा १/१ जना ओभरसियर र फोटोग्राफरको समेत व्यवस्था गरिएको थियो । यसरी स्थलगत अध्ययनवा विविध पक्षीय जानकारीका साथै आवश्यक फोटो तथा नक्शा-

हरूका निमित्त प्रारम्भिक रेखाङ्कन (Sketch) समेत सङ्कलन गरिएको थियो ।

स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त सामग्रीहरू तथा सङ्कलित जानकारीहरूलाई अध्ययन र प्रशोधन गरी माथि उल्लेखित संगठनका शीर्षकहरूका आधारमा कार्डमा ढालेर ग्रन्थलेखनको कार्य पूरा गरिएको हो । त्यस्तै गरेर सङ्कलित फोटोहरू र नक्शाहरूका रेखाङ्कन (Sketch) चित्रहरूलाई पनि प्रशोधन तथा आवश्यकतानुरूप अन्तिम रूप दिइएको छ । यस कार्यका निमित्त पनि ग्रन्थलाई अन्तिम रूप दिने सिलसिलामा थप प्राविधिक सहयोग लिनु परेको थियो ।

टिप्पणी :

१) भवानीशङ्कर शास्त्री, शालग्राम–रहस्यम्, थाकटुकुचे: सुब्बा मोहनमान सेरचन्द, वि. सं. २००४ ।

२) नारायणप्रसाद क्षेत्री, मुस्ताङ दिग्दर्शन, काठमाडौं: साझा प्रकाशन, वि. सं २०४४ ।

३) रमेश ढुङ्गेल, "दामोदरकुण्ड: एक परिचय", नेपाली संस्कृति वर्ष २, अङ्क १, वि. सं. २०४२, पृ. १–१२ (सांस्कृतिक संस्थानको चौमासिक पत्रिका) ।

४) "मुक्तिनाथ : केही ऐतिहासिक तथ्य", प्राचीन नेपाल, संख्या १०२ पृ. १–१५ । (पुरातत्त्व विभागको द्वैमासिक मुख-पत्र)
"धार्मिक सहिष्णुताको प्रसंग मुक्तिक्षेत्रको", शैव-भूमि वर्ष ३, अङ्क ३-४, पृ. १९–३० (पशुपति धार्मिक–सामाजिक सेवा संघको वार्षिक पत्रिका) ।

५) योगी नरहरिनाथ (संपा.) हिमवत्खण्ड, काशी: गोरक्षटिल्ला, योगप्रचारिणी, वि. सं. २०१३ ।

६) योगी नरहरिनाथ (संपा.) इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह भाग १, दाङ: संपादक स्वयंले दाङ वृहत् आध्यात्मिक सम्मेलनको उपलक्ष्यमा, वि. सं. २०२२ ।

७) योगी नरहरिनाथ, (संपा.) इतिहास प्रकाशहरू, काठमाडौं: गोरक्षनाथ पीठ

देवपत्तन, वि. सं. २०१३ ।

८) धनबज्र बज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ, शाहकालका अभिलेख, पहिलो भाग, काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, वि. सं. २०३७ ।

९) चित्तरञ्जन नेपाली, जनरल भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल, काठमाडौं: मेरी राजभण्डारी, वि. सं. २०१३ ।

१०) टेकबहादुर श्रेष्ठ, पर्वतराज्यको ऐतिहासिक रूपरेखा, काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि. वि. वि., वि. सं. २०४२ ।

११) धनबज्र बज्राचार्य, (संपा.) त्रि–रत्न सौन्दर्य गाथा; काठमाडौं: नेपाल सांस्कृतिक परिषद्, वि. सं. २०१९ ।

१२) संशोधन मण्डल, इतिहास संशोधनहरू ।

१३) धनबज्र बज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपाल (संपा.) ऐतिहासिक चिठ्ठी-पत्र संग्रह पहिलो भाग काठमाडौं: नेपाल सांस्कृतिक परिषद्, वि. सं. २०१४ ।

१४) जुसेप टुची, प्रिलिमिनरी स्टडिज् अन् टु साइन्टिफिक एक्सपिडिशन इन् नेपाल.; रोम: आई. एस. एम. ई. वो., ई. १९५६ ।

१५) ए. एच. फ्राँके., एन्टीक्वीटिन अफ् इण्डियन टिबेट, दिल्ली; एस चन्द एण्ड कंपनी, वि. सं. १९७२ ।

मुक्तिक्षेत्रको भौगोलिक परिचय :

ख.–१. मुक्तिक्षेत्रको सीमा निर्धारण :

मुक्तिक्षेत्रको बारेमा केही उल्लेख गर्नुभन्दा पहिले मुक्तिक्षेत्र भन्नाले कति भू–भागलाई जनाउँदछ भन्ने विषयमा विचार गर्नु पर्ने हुन्छ । त्यसैले पौराणिक स्रोतहरू र भौगोलिक बनोट तथा ऐतिहासिक स्रोतलाई आधार मानेर यसै प्रसंगमा मुक्तिक्षेत्रको सीमा निर्धारण गर्ने प्रयास गरौं ।

हिमवत्खण्डमा मुक्तितीर्थको मध्यभागमा ब्रह्माजीले तपस्या गर्नु भयो भन्ने उल्लेख पाइन्छ । ब्रह्माजीले तपस्या गरेको ठाउँ वर्तमान मुक्तिनाथ मन्दिर तथा ज्वालास्थल हो । हिमवत्खण्डमा मुक्तितीर्थको उत्पत्तिका सम्वन्धमा उल्लिखित निम्न वाक्यले यो कुरा प्रमाणित गर्दछ ।

जस्तो भनिएको छ: "मुक्तिभूभृन्मध्यभागे धात्रा तप्तं पुरा मुने ।।३।।[1] (हे मुनी मुक्तितीर्थको मध्यभागमा पहिले ब्रह्माजीले तपस्या गर्नु भयो)[2] ।

उपर्युक्त वाक्यले मुक्तिक्षेत्रको मध्यभाग मुक्तिनाथ मन्दिर भएको अर्थात् ज्वालाजीस्थल हो भन्ने कुरा निश्चित भए तापनि 'मुक्तिक्षेत्र' भन्नाले के कति र कहाँदेखि कहाँसम्मको भू–भागलाई जनाउँछ भन्ने कुरा निश्चित गर्न भने सजिलै सकिने स्थिति छैन । यस कुरामा पनि हामीले पुराणहरूकै आधार लिनु पर्ने हुन्छ । हिमवत्खण्डकै अध्याय ५५ मा भगवान् विष्णुले वृन्दाको सतित्व हरण गरेको र वृन्दाले विष्णुलाई 'स्थावर हुनु परोस्' भनेर दिएको श्रापको कारणले श्री विष्णुले कृष्णागण्डकीमा स्नान गरी विश्वकर्मालाई त्यहाँका शिलामा विभिन्न रूप-रङ्ग र चक्र भएका शालग्राम शिला निर्माण गर्न अह्राएको र विष्णुको आज्ञानुसार विश्वकर्माले हजारौं वर्ष लगाएर बज्रकीटको धारण

गरी शालग्रामहरू निर्माण गरेको विवरणको साथै स्वयम् भगवान विष्णु स्थावर रूपमा सधैं निवास गरिरहनु भएको कृष्णागण्डकीको स्नान, जप, तप आदि गर्नाले मुक्ति मिल्ने कुरा उल्लिखित छ ।

यस प्रकार भगवान् विष्णुले स्थावर रूपमा निवास गरिरहनु भएको (शालग्राम शिला पाइने जति) कृष्णागण्डकीको आसपासको क्षेत्रलाई मुक्तिक्षेत्र मान्नु पर्ने कुरा एकातिर छँदैछ । अर्कोतर्फ ब्रह्माजीले जलरूपी विष्णुमा अग्नीरूपी भगवान् शंकरलाई आह्वान गरेर हवन गरेको स्थान 'ज्वालाजी' लाई हिमवत्खण्ड पुराणका आधारमा मुक्तिक्षेत्रको मध्य अर्थात् बीच भाग मानेपछि त्यसभन्दा कति उत्तर (माथि) र कति दक्षिण भागसम्मलाई मुक्तिक्षेत्र मान्ने भन्ने विषयमा विचार गर्नु पर्ने हुन्छ। यस विषयमा विचार गर्ने अरू पनि पौराणिक आधार पाइन्छन्। जस्तो वराह आदि पुराणमा मुक्तिक्षेत्रलाई १ योजन वरावर र शालग्राम क्षेत्र-लाई १२ योजन वराबर फैलिएको कुराको चर्चा पाइन्छ । वराह पुराणमा यस विषयमा अर्को थप आधारको पनि चर्चा छ : 'पुलस्त्य र पुलह नाम भएका दुई जना ऋषिहरूले मुक्तिक्षेत्रको एक ठाउँमा बसेर तपस्या गरेका थिए' । उक्त २ ऋषिहरूले तपस्या गरेर बसेको तपोभूमि मानिएको ठाउँको रूपमा वर्तमान म्याग्दी जिल्लाको 'पुलहाश्रम' लाई मान्ने परम्परा छ । उता उक्त स्थललाई मुक्तिक्षेत्र भनेर स्पष्ट रूपमा वराह पुराणमा भनिएको हुनाले दक्षिणमा उक्त पुलहाश्रम अर्थात् म्याग्दी जिल्लासम्मलाई नै मुक्तिक्षेत्र मान्ने वलियो आधार मिलेको छ। यसै आधारमा मुक्तिक्षेत्रको बीच भाग अर्थात् वर्तमान मुक्तिनाथ-वाट उत्तरतर्फ पनि त्यति नै जाँदा दामोदरकुण्डस्थल पुगिन्छ । मुक्तिनाथबाट दामोदरकुण्ड पुग्न र पुलहाश्रम भेक आइपुग्न क्रण्डै ३/३ नै लाग्दछ। योजनका हिसाबले पनि मिल्दो जुल्दो नै हुन्छ ।

यसरी वराह पुराणको चर्चाको आधारमा माथि अनुमान गरिए जस्तो शालग्राम शिला पाइने स्थल पूरैलाई मुक्तिक्षेत्र नमानेर करीब करीब कृष्णा-गण्डकीको म्याग्दी वेणी उत्तर र दामोदर हिमाल दक्षिणको भू–भागलाई मुक्तिक्षेत्र मान्न सकिन्छ। पछि आएर मुक्तिक्षेत्र र मुक्तिनाथका तीर्थयात्रीहरूका

निमित्त राखिएका र बनाइएका गुठी, धर्मशाला, बगैंचा आदिले पनि अहिले मुक्तिक्षेत्रको सीमाङ्कन गर्ने थप आधार दिएको छ । यस ऐतिहासिक आधार-बाट हेर्दा पनि वर्तमान म्याग्दी जिल्लाको सदरमुकाम बेणीबाट करुडै आधा दिनको बाटो उत्तर हिंडेपछि मुक्तिनाथको राखु गुठी तथा बगैंचा, पौवा आदि भएको ठाउँ पुगिन्छ । मुक्तिनाथको मुख्य गुठी सदावर्त राखिएको ठाउँलाई मुक्तिक्षेत्रभन्दा बाहिर कसरी राख्ने ? पौराणिक आधार र ऐतिहासिक आधार दुवैबाट म्याग्दी बेणीभन्दा उत्तरको भू-खण्डलाई मुक्तिक्षेत्र मान्ने आधार यता-बाट मिलेको छ । हुन त मुक्तिनाथको एउटा पौवा, फलफूल बगैंचा र फलफूल बाँड्ने सदावर्त गुठीको व्यवस्था पछि पर्वतको कुश्माचौरमा पनि गरिएको थियो । तर उक्त गुठी पछि राखिएको र सानु त्यसमाथि पनि आवश्यक पूरा सदावर्त बाँड्ने गुठी त्यो थिएन ।

यस किसिमको कृष्णागण्डकीको सम्पूर्ण प्रश्रवण क्षेत्र मुक्तिक्षेत्र होइन तापनि मुक्तिक्षेत्रबाट बग्दै आएको भगवान् विष्णु लगायत विभिन्न देवताहरू-द्वारा निवास गरिएकी कृष्णागण्डकीको उत्तरी हिमाली-खण्डभन्दा दक्षिणतिरको प्रश्रवण क्षेत्रमा पर्ने विभिन्न बेणी र तीर्थहरू 'पुण्य तीर्थ' चाहिं अवश्य हुन् ।

यसरी हामीले मुक्तिक्षेत्रलाई सीमाङ्कन गर्न खोज्दा वर्तमान म्याग्दी बेणीदेखि माथि दामोदरकुण्डभन्दा तल पर्ने मुस्ताङ र म्याग्दी जिल्लाका भू-भागलाई समावेश गर्नु नै सर्वमान्य जस्तो लाग्दछ ।

ख.-२. भौगोलिक स्वरूप :

अघिल्लो शीर्षकमा मुक्तिक्षेत्रको सीमा विस्तारको निर्धारण सम्बन्धमा संक्षेपमा चर्चा गरियो । अब यस क्षेत्रको भौगोलिक स्वरूपका सम्बन्धमा पनि संक्षिप्त रूपमा चर्चा गर्नु आवश्यक भएको छ ।

माथि उल्लेख गरिएअनुसार मुक्तिक्षेत्रको सीमा निर्धारण गर्दा, यसको अधिकांश भू-भाग नेपालको वर्तमान प्रशासनिक विभाजन अन्तर्गत पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत धवलागिरि अञ्चलको मुस्ताङ जिल्लाको पूरै भाग पर्दछ । मुक्तिक्षेत्रको तल्लो केही भाग भने वर्तमान म्याग्दी जिल्लाको (पहिलेको पर्वत राज्य र पछि पर्वतको अम्बल) पूर्वोत्तर भाग समेत पर्दछ । यसो भए तापनि खास मुक्तिक्षेत्रको केन्द्रस्थल भने वर्तमान मुस्ताङ जिल्लामै पर्ने हुनाले यहाँ

भौगोलिक स्वरूपको विषयमा चर्चा गर्ने सिलसिलामा पनि उक्त क्षेत्र अर्थात् मुस्ताङको भौगोलिक स्वरूपलाई समावेश गरिएको छ ।

मुस्ताङ प्रदेश तिब्बती मालभूमिको एउटा सानु भूखण्ड हो भन्नुमा अत्युक्ति हुन्न । यो प्रदेश नीलगिरि र धवलागिरि जस्ता हिमालय श्रृङ्खलाभन्दा उत्तरमा पर्ने भित्री हिमाली उपत्यकाहरूले युक्त छ । यस प्रदेशको औसत उचाई ३,४१५ मिटर (११,२०० फीट) छ ।[3] मुक्तिनाथ मन्दिर भएको ठाउँ भने १३,००० फीटको उचाइमा रहेको छ । रोमाञ्चकारी मनोरम हिमाली दृश्य-पटल यस क्षेत्रको एक विशेषता नै हो । २६,७८८ फीट अग्लो धवलागिरि हिमाल २१,२४५ फीट अग्लो मुस्ताङ हिमाल, २६,६०४ फिटसम्म उचाईको अन्नपूर्ण हिमश्रृङ्खलाको नीलगिरि लगायत टुकुचे, दामोदर, मुकुट आदि हिमाल-हरू यस क्षेत्रका महत्वपूर्ण हिमटाकुराहरू हुन् । यस प्रकार हिमाली पर्वत श्रृङ्खला र तिब्बती मालभूमिको पठारले युक्त मुक्तिक्षेत्रको माथिल्लो खण्डलाई भू-बनावटको दृष्टिले २ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

(क) हिमाली भाग र

(ख) भोट तथा लेकाली भाग

(क) हिमाली भाग : १६,००० फीटभन्दा माथिको उचाइमा पर्ने माथि उल्लिखित हिमालहरूका साथै यस भागमा अन्य हिमाली चुचुराहरू पनि पर्दछन् । भौगर्भिक सम्पदाहरूको खोजीका निमित्त विस्तृत सर्भेक्षण नभएको हुनाले यी हिमाली पर्वत श्रृङ्खलाका भूगर्भभित्रको खनिज बस्तुको उपयोगिता के कति रहेको छ भन्न सकिने स्थिति छैन । तर बाहिरी भू-उपयोगको दृष्टि-कोणबाट हेर्दा भने यस भागको खास कुनै महत्व रहेको छैन । यी हिमश्रृङ्खलाका खोंचमा केही महत्वपूर्ण भञ्ज्याङहरू रहेका छन् । जसमा मुक्तिनाथ माथि थो-रङ-ला, तिलिचो र उत्तरमा मुस्ताङ भोट हुँदै तिब्बत जाने बाटोमा अवस्थित को-र-ला आदि भञ्ज्याङहरू उल्लेखनीय छन् । यी भञ्ज्याङहरू स्थानीय आवत-जावतका निमित्त राम्रोसंग उपयोगी बनेका छन् । बर्षादमा हिमपात नहुने र हिउँ पग्लने हुनाले त्यस भेकका पशुहरू याग-जोपा, भेडा-च्यांग्रा, घोडा-खच्चर, गधा आदिको चरनको रूपमा पनि १६,००० फीटको

असपाससम्म उपयोग गर्न सकिन्छ ।

(ख) भोट तथा लेकाली भाग : यस भू-भागमा लो-छो-ध्यून (खास मुस्ताङ भोट), ५/१२ गाउँ र लेते घौसाभन्दा उत्तरका र थाग खोलाका सम्पूर्ण प्रदेश पर्दछन् । कालीगण्डी र यसका सहायक नदीहरूको सिह्रानमा पर्ने यो क्षेत्रमा १४/१५ हजार फीटसम्मको उचाइमा पनि कहीं कहीं मानव बस्ती रहेको पाइन्छ । मुस्ताङ भोट छयोए-जोङ, च्युङ-जोङ आदि बस्तीहरू यस भागका सबैभन्दा उचाइमा रहेका प्रदेश हुन् । ज्यादै कम मात्र पानी पर्ने यस क्षेत्रलाई तिब्बती अर्ध मरूभूमिसंग दाँज्न सकिन्छ ।[४] बर्षादको याममा पर्ने अलि-अलि पानीले गर्दा पलाउने काँडेदार क्वारका बुटाहरू चरनका निमित्त प्रयोगमा आउँछन् । यसरी यस भेकको प्राकृतिक रूपले हरियाली नभएको उजाड वातावरण देखिए तापनि अनौठो किसितको भू-बनावटले मनोरमता पनि त्यत्तिकै प्रदर्शन गरेको छ । उत्तर दक्षिण लाम्चो परेर रहेको यो क्षेत्र कुनै समयमा तालका रूपमा थियो भन्ने धारणा भूगर्भशास्त्रीहरूको रहेको छ ।[५] भूगर्भ वेत्ताहरू पृथ्वीको यो भू-खण्ड प्राचीन जुरासिक युग (Jurassic Period जुन समयमा अहिलेका हिमालयहरू पनि जलामय थिए) मा पाइने जलचरहरूका अवशेष नै शालग्राम बनेर भूगर्भभित्र रहेका हुन् त्यसै हुनाले यस भू-खण्डका पहाडहरू शालग्रामी बन्न पुगेका हुन् भन्ने धारणा प्रस्तुत गर्ने गर्दछन् ।[६] तर हिन्दू पुराणहरूमा भने उक्त शालग्राम विष्णुकै शिलारूप हो भनेर वर्णन गरिएको कुरा यहाँ उल्लेखनीय छ । तिब्बती उपत्यका (पठार) को र यस मुक्तिक्षेत्रको उपल्लो भागको भू-बनोटमा समानता रहेको देखिन्छ । भौगोलिक दृष्टिकोण-बाट जानकारी लिंदा यो प्रदेश करोडौं वर्ष सम्म टेथिस नामक समुद्रको गर्भ-भित्र रहेको थियो । करोडौं वर्षसम्म समुद्रभित्र रहँदा विभिन्न प्रकारका चट्टानका हजारौं फीट मोटाई भएका अनेकौं पत्रहरू सामूहिक पानीको थिचाई र स्वयं आफ्नो गह्रौं चापले गर्दा अझ कडा चट्टानको रूप लिइसकेका थिए । समुद्रको गर्भभित्र को यस प्रकारको जमावटको भार पृथ्वीभित्रकै वेसाल्टले थाम्न नसकिने स्थितिमा पुगेपछि करोडौं वर्षका बीचमा पर्वतहरू बन्न सक्ने

अनेकौं भौगोलिक उयलपुथलको उत्पत्ति भएर हिमालय पहाड बन्न पुग्यो । यति मात्र नभएर हिमाली पहाडका भौगर्भिक प्रदेशहरूको पनि यसै क्रममा प्रादुर्भाव भयो । त्यसैले मुस्ताङ जिल्लाको यो प्रदेशको भौगर्भिक निर्माण पनि यसै गरी भएको हो । शालग्राम पर्वतले यस कुरालाई अझ प्रमाणित तुल्याएका छन् । यता हिन्दू पुराणहरूको वर्णनमा पनि त्यति अमिल्दो धारणा छैन । भगवान् शिवको निवासस्थल हिमालय भने जस्तै भगवान विष्णुको निवास समुद्र हो । अझ मत्स्य, कुर्म, वराह आदि अवतारको धारणालाई दृष्टि दिने हो भने त समुद्र तथा पातालमा फस्नबाट पृथ्वीलाई थामेर जोगाउन भगवान् विष्णुले यस्ता अनेक अवतार लिएको भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । त्यसैले समुद्रभित्रका जलचरको रूपमा विष्णुलाई हेर्दा त्यति नमिल्ने देखिदैन ।

मुस्ताङ प्रदेशको भू-बनोटलाई दृष्टि दिदा पत्रे चट्टानयुक्त पहाडहरू देखिन्छन् । यस्ता पहाडहरूलाई हिउँले ढाकिरहेकै हुन्छ । यस्ता पहाडमा कहीं चून जस्तो मसिनु र खस्रो माटो, कहीं बलौटे माटो र कहीं कहीं त बालुवा मात्र देखिन्छ । पहाडहरूको बनोटमा पत्रे चट्टान, फुस्रो माटो र बालुवाबाट बनेका पहाडहरू पनि धेरै संख्यामा छन् । मुक्तिक्षेत्रको उपल्लो भेकमा पहाडका टुप्पा-टुप्पासम्म पनि पानीमा हेलिएर खिएका साना ठूला ढुङ्गाहरू यत्रतत्र देखिन्छन् । कहीं कहीं विभिन्न रङ्गको (रातो, कालो, निलो) र पत्थरकोइला, गन्धकको वास, फट्किरीको जस्तो स्वाद भएको एक किसिमको धूनो ठाउँ ठाउँमा नुनिलो पानी आदि पनि भेटिन्छ । आग्नेय चट्टानका जस्ता सेता-काला, फोरेर हेर्दा सेता पहेंला किसिमका धाउहरू देखिने ढुङ्गाहरू कालीगण्डकीको बगरमा यत्रतत्र देख्न पाइन्छन् । यसले पनि समुद्रबाट धेरै पछि मात्र निस्किएको कम आयुको भू-भाग यो हो भनेर सजिलै भन्न सकिन्छ ।

उपर्युक्त किसिमले बनेको अहिले पनि बलौटे-बगरे ढुङ्गाहरू र बालुवाले ढाकिएको यो क्षेत्रलाई पूर्ण नभए पनि अर्ध मरूभूमिको संज्ञा दिन कुनै अप्ठेरो पर्ने स्थिति छैन ।

यसरी तिब्बती मालभूमिको पठार प्रदेश भएकोले बसोबास र खेतीका निमित्त योग्य जमीनको कमीले गर्दा यस प्रदेशमा बस्तीहरू पनि टाढा-टाढा

कम मात्र पाइन्छन् । कालीगण्डकीको किनारमा भएका थाग क्षेत्रका कोवाङ, टुक्चे, मार्फा, श्याङ, जोमसोम, ठिनी, कागवेणी, ताङवे, छुकसाङ, तेताङ, चेलेप जस्ता जनघनत्व बढी भएका बस्तीहरू र कागवेणीबाट पूर्वोत्तर दिशामा कालीगण्डकीको खोंचबाट ४/५ हजार फिटको चडाई माथि खास मुक्तिनाथ वरिपरि रहेका वस्तीमा जारकोट, जोङ, पुराङ, छेङखोर आदि जनघनत्वको दृष्टिले उल्लेख्य छन् । यसभन्दा उत्तरमा पर्ने मुस्ताङ भोट अन्तर्गतका वस्तीहरूमा गेलुङ, गमि, चाढाङ (चराङ) लोमन्थाङ आदि बस्ती उल्लेखनीय छन् । वसोबासको हिसावबाट थागखोला (थागसातशय) क्षेत्रभरी हिजोआज शेरचन, तुलाचन, गौचन र भट्टचन भन्ने जनजातिले वसोवास गरेको देखिन्छ । टुक्चे उत्तर र लुब्रागभन्दा दक्षिणमा कोही थकाली मात्र लेख्ने र कोही हिरा, पन्ना, लाल र जुहार नामक ४ थरी चन भन्ने थरबाट आफूलाई चिनाउने जनजातिहरू र कागभन्दा माथि भने हिजोआज विष्ट, ठकुरी, गुरूङ्ग आदि भनेर चिनाउने तर खासमा तिब्बती मूलका जनजातिहरू रहेका छन् । पहिले पहिले थाग शेरिवभन्दा माथिका सबैलाई लोवा नै भनिन्थ्यो । जनघनत्व तुलनात्मक रूपमा थाग क्षेत्रमा वढी रहेको छ । उपल्लो मुस्ताङ अर्थात् लो छो ध्यून क्षेत्रको जनघनत्व चाहिं २.४ प्रतिवर्ग किलोमिटर रहेको जानकारी नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्रले गरेको अनुसन्धानबाट पाइएको छ[३] । त्यस्तै गरेर त्यस भेकमा वार्षिक जनसंख्या वृद्धिदर १.२ प्रतिशत मात्र रहेको छ ।

मुक्तिक्षेत्रको तल्लो भाग भने मुस्ताङ जिल्लाको सुदूर दक्षिणका क्षेत्र र म्याग्दी जिल्लाभित्र पर्ने कुरा माथि नै उल्लेख गरियो । यस क्षेत्रलाई लेकाली, पहाडी र व्याँसी भनेर ३ किसिमले उल्लेख गर्न सकिन्छ । मुस्ताङको लेते, घाँसा क्षेत्रहरू र माथि माथिका गुरूङ्ग, मगर गाउँहरूलाई लेकाली प्रदेशमा र क्षेत्री–बाहुन समेत बसोबास गर्ने पहाडी बीचको भागलाई पहाडी प्रदेश र गण्डकीको उपत्यकाका वेणी जस्ता धानखेती हुने ठाउँलाई व्याँसीको रूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ । यस क्षेत्रमा लेकाली प्रदेशमा धानखेती नभएर मकै कोदो आदिको मात्र उत्पादन भए तापनि अरू मध्य पहाड र गण्डकीको फाँटका व्याँसीहरूमा

उपर्युक्तका अलावा धान समेतको उब्जनी हुन्छ । तरकारी फलफूलको पनि उब्जनी यस क्षेत्रमा प्रशस्त हुने हुनाले मुक्तिनाथको गुठी पनि यसै क्षेत्रमा राखिएको हो । यी गुठी जग्गाहरू व्याँसीमा मात्र नभएर पहाडी क्षेत्रमा पनि रहेको बुझिएको छ ।

नदीनाला :--

मुक्तिक्षेत्रको महत्वपूर्ण नदीको रूपमा कालीगण्डकीलाई लिन सकिन्छ । मुक्तिक्षेत्रको उत्तरमा पर्ने मुस्ताङ भोटबाट शुरू भएर यो नदी यस मुक्तिक्षेत्र-को दक्षिण भेकलाई छिचोलेर बग्दछ । मुस्ताङ भोट तथा लो क्षेत्रको उत्तर-बाट न्हूप्छू र सारछू खोलाहरू केही दक्षिण बग्दै आएर दुवै मिली दमखोला बन्दछ । यही दमखोला चाराङ्गभन्दा केही दक्षिण लागेपछि मुस्ताङ खोला बन्दछ । धिलिङ्ग गाउँभन्दा केही तल, मुकुट हिमालतिरबाट पूर्वतर्फ बग्दै आएको क्युगोमा खोला यसमा मिल्दछ । मुक्तिक्षेत्रमै कालिगण्डकीमा मिल्ने अन्य स-साना खोलाहरूमा लुङ्पा खोला, नर्सिङ खोला, रघुगङ्गा आदि छन् । साधारणतया नर्सिङ खोला मिसिएपछि यसले कालीगण्डकी नाम लिन्छ किनकि त्यहाँदेखि शालिग्राम पाइन्छन् र दामोदरकुण्ड र दामोदर हिमालतर्फबाट आएको पानीको ठूलो परिमाण यहाँ नर्सिङ् खोला हुँदै आएर माथि मुस्ताङ भोटतर्फबाट आएको खोलामा मिल्दछ । यसो भए तापनि कोही कोही भने कागवेणीमा मुक्ति-नाथको मुक्तिधारा र ज्वालाको पातालकुण्डको पानी मिसिएपछि मात्र काली-गण्डकी भनिन्छ भन्ने गर्दछन् ।

उपरोक्त नदीनालाहरू बाहेक यस मुक्तिक्षेत्रमा असंख्य ताल र कुण्डहरू पनि रहेका छन् । जसमध्ये नीलगिरि हिमालको काखमा रहेको करीब १६००० फिट-को उचाईमा अवस्थित तिलिछो ताल र दामोदरकुण्ड ज्यादै महत्वपूर्ण छन् । तिलिछो प्राकृतिक दृष्टिले ज्यादै मनोरम छ भने दामोदरकुण्डको धार्मिक सांस्कृतिक महत्व अधिक छ ।

हावापानी :--

हावापानीको दृष्टिबाट पनि उपल्लो मुक्तिक्षेत्र अधिराज्यका अन्य भाग-

हरूभन्दा भिन्नै छ । अन्नपूर्णा, धवलागिरि र मुकुट हिमालहरूले मनसूनको प्रवाहलाई रोकिदिने भएकाले यस क्षेत्रका हावापानी निकै सुख्खा र ठण्डा छ । मुक्तिक्षेत्रको अधिकांश भागमा ६ महीनाभन्दा बढी हिउँले ढाकिरहन्छ । मुस्ताङ भोट क्षेत्रको हावापानी भने तिव्वती मालभूमिको हावापानीसँग मिल्दो-जुल्दो छ । तिव्वती क्षेत्रबाट बहने चिसो हावाले मानिसलाई आवागमनमा समेत वाधा पुऱ्याउँछ । जोमसोमदेखि चैंलेसम्मको कालीगण्डकीको बगरमा हिउँद-भरी लाग्ने बतासले बालुवा उडाएर यात्रुहरूलाई आवत–जावत गर्न ठूलो मुश्किलमा पार्दछ । हावापानीका दृष्टिबाट उपल्लो मुक्तिक्षेत्रलाई ३ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

(क) अतिशीतप्रधान हिमाली हावापानी
(ख) शीतप्रधान लेकाली हावापानी
(ग) ठण्डा शीतोष्ण हावापानी

अतिशीतप्रधान हिमाली हावापानी:–

१६००० फीटभन्दा माथि पर्ने धवलागिरि र नीलगिरि पर्वतका हिम रेखामाथिका भागहरूमा बाह्रै महीना हिउँले ढाकिरहन्छ । मुक्तिक्षेत्रमा पर्ने यस हिमाली भागमा कुनै पनि किसिमको बनस्पति उम्रदैन र हिमाच्छादित यस भागको हावापानीलाई अतिशीतप्रधान हिमाली हावापानी भनिन्छ ।

शीतप्रधान लेकाली हावापानी:–

हिउँदमा सधैं हिमपात हुने र वर्षायाममा ४/५ महीना जति हिउँ पग्लेर सीमित मात्रमा बाली–बिरूवा र घाँसपात उम्रने यस भागमा वर्षायाममा पनि निकै जाडो भइरहन्छ । ज्यादै कम मात्रामा खेतीपाती हुने यस भागमा वर्षायाममा पशुहरूको चरनको लागि प्रयोगमा आउने भएको हिमाली तथा लेकाली भेकमा पालिने पशुपालनको लागि उपयुक्त देखिन्छ ।

ठण्डा शीतोष्ण हावापानी :–

मुक्तिक्षेत्रको अधिकांश जन–आवादी यही ठण्डा शीतोष्ण हावापानी

पाइने क्षेत्रमा पाइन्छ । यस भागमा अग्ला ठाउँहरूमा हिउँदका केही महीनासम्म हिमपात हुने भए तापनि धेरै दिनसम्म रहँदैन र हिउँदमा निकै जाडो भए तापनि बर्षायामको हावापानी शीतल रहन्छ । मुक्तिक्षेत्रका ७/८ हजार फीटदेखि १३ हजार फीटसम्मको उचाइमा पर्ने यो भागमा धूपि सल्ला आदि कोणा धारी बनस्पतिका जङ्गलहरू पाइन्छन् र बालीनाली पनि लाग्दछ ।

प्राकृतिक सम्पदा :–

बनस्पतिको लागि हावापानीको ज्यादै महत्व हुन्छ तथा कुनै पनि क्षेत्रको हावापानीको बनावट अनुरूप नै वनस्पति भेटिन्छ । हावापानीको दृष्टिबाट उपल्लो मुक्तिक्षेत्रलाई ४ भागमा विभाजन गरिएको हुँदा बनस्पतिको दृष्टिबाट पनि ३ भागमै विभाजन गर्न सकिन्छ । बाह्रै महीना हिउँले ढाकिरहने हिमाली खण्डमा खास कुनै बनस्पति उम्रदैन सधैं हिउँले ढाकिरहन्छ र केही समय हिउँ पग्लिए तापनि नाङ्गै रहन्छ । हिउँदमा केही महीना मात्र हिउँले ढाक्ने र वर्षायाममा हिउँ पग्लने लेकाली भागमा वर्षायाममा केही घाँसका काँडे बुट्यानहरू, बुकीका फूलहरू र घाँसहरू पलाउँदछन् । विभिन्न फूल र बुट्यानहरूमध्ये केही बनस्पतिका जराहरू जडीबुटीको रूपमा ज्यादै उपयोगी हुन्छन् । घाँस तथा काँडे बुट्यानहरू भेडा-च्याङ्ग्रा चौरी आदि चराउनको लागि प्रयोग गरिन्छन् । यसभन्दा तल्लो भागमा सल्ला, धूपि, भोटे पिपल आदि बनस्पतिहरू पाइन्छन्। हिजोआज अलि तल-तल बस्तीका आसपासमा स्याउ , खुर्पानी, आरू जस्ता वनस्पतिको खेती नै हुन थालेको छ। थागखोलामा त सागसब्जी फलफूलहरू समेत उमारिन्छ ।

पशुपक्षी :–

मुक्तिक्षेत्रमा पाइने पशुपक्षीमा पनि विविधता पाइन्छ । हिमाली खण्डमा नाउर ,फुस्रे भालु, कस्तूरी, बनचौरी आदि पाइन्छन् भने केही तल्लो भागमा श्याल, फ्याउरो, बाँदर आदि र डाँफे, मुनाल, लाहाँचे, बकुल्ला, रूपी आदि पक्षीहरू पाइन्छन् । यस भेगलाई भिरका ओडारहरूमा बस्ने परेबाको त खानी नै भने पनि हुन्छ ।

खनिज पदार्थ :–

मुक्तिक्षेत्रका खनिज पदार्थको वैज्ञानिक अनुसन्धान हुन सकेको छन । तिब्बती मालभूमिमा पर्ने उत्तरी भागमा पेट्रोलियम र युरेनियमका खानीहरू मिल्न सक्ने अनुमान पनि केही विदेशी विद्वान्हरूबाट भएको छ[१]। जोमसोम कागबेनी र दामोदरकुण्ड क्षेत्रमा पाइने शालिग्राम शीलाहरूमा सुवर्ण धाउहरू भेटिन्छन् । मुक्तिनाथको ज्वालामाई मन्दिरमा जमीनबाट निस्केको पानीमा आगो बलेको देख्दा आध्यात्मिक भावनाको सट्टा भौतिक दृष्टिले हेर्नेहरू यहाँ पेट्रोल या ग्यासको खानी हुन सक्ने अनुमान गर्दछन् । नरसिंह खोलामा नूत खानी चलाई आएको कुरा ऐतिहासिक स्रोतहरूबाट मात्र होइन हालसम्म पनि देख्न सकिन्छ । उत्तरी मुस्ताङमा "साल्ट पिटर" को खानी छ जसबाट बारूद बनाइने कुरा मिसेलपिसेलले उल्लेख गरेका छन् ।

ख - ६ आर्थिक अवस्था:-

मुक्तिनाथ क्षेत्रका बासिन्दाहरूको मुख्य आर्थिक स्रोत कृषि एवं पशुपालन र व्यापार नै हो । कृषि, पशुपालन र व्यापार पेशामा बाहेक सानातिना घरेलु उद्योगमा केही मानिस संलग्न देखिछन् ।

कृषि:–

भौगोलिक बनावट, हावापानी आदि कुराहरू कृषि व्यवसायसंग सम्बन्धित रहछन् । तर यस मुक्तिनाथ क्षेत्रको भौगोलिक बनावट र हावापानी उन्नत र यथेष्ट कृषि व्यवसाय अनुकूल पाइँदैन । यस क्षेत्रको प्रमुख उत्पादन-गहुं, उवा, फापर, केराउ, तोरी आदि हुन् । मुक्तिक्षेत्रको दक्षिणी भागमा स्याउ, खुर्पानी, आरू जस्ता फलफूलहरूको राम्रो खेती हुन थालेको पाइन्छ । उत्तरी भेगमा भने कुनै फलफूल उब्जँदैन । अधिकांश जग्गामा १ बाली मात्र लाग्दछ । सुख्खा ठण्डा हावा र बलौटे माटोले गर्दा कृषियोग्य जमीनको ज्यादै कमी पाइन्छ । खोलाका किनारहरूमा सिंचाईको सुविधा पुग्ने ठाउँमा ज्यादै कम जमीनमा खेतीपाती हुन्छ । खेतीबाट मात्र यस क्षेत्रका मानिसहरूको जीवन

यापन हुन संभव छैन । यसैले कृषि बाहेक अन्य व्यवसायहरूमा पनि संलग्न रहेका छन् ।

पशुपालनः–

उपल्लो मुक्तिक्षेत्रका मानिसहरूको मुख्य आयस्रोत पशुपालन पनि हो । भेडा–च्याङ्ग्रा, याग लुलुफोपा, घोडा, गधा, खच्चर आदि पशुहरू पाल्ने चलन छ । यस्ता पशुपालनबाट मानिसहरूलाई दही, दूध, घ्यू, छुर्पि, मासु मात्र होइन ऊन समेत प्राप्त हुन्छ । इन्धनको स्रोत पनि पशु नै हुन् । गुइँठाबाट नै यस क्षेत्रका अधिकांश मानिसहरू दाउराको काम चलाउँदछन् ।

व्यापारः–

ऊन, नून र विभिन्न अन्नादि खाद्य पदार्थहरू उत्तरबाट दक्षिण र दक्षिणबाट उत्तरतर्फ व्यापारिक आदान–प्रदान गर्ने काममा यस क्षेत्रका निकै मानिसहरू प्राचीन समयदेखि नै संलग्न रहँदै आएका हुन् तर हाल केही वर्ष अघिदेखि नूनको व्यापारमा परिवर्तन आएको छ । ऊनी, चमर र खाद्य पदार्थको व्यापारमा भने मानिसहरू केही रूपमा संलग्न रहेकै छन् । मुक्तिनाथसम्मको पर्यटन मार्गले गर्दा होटल व्यवशाय पनि यस क्षेत्रका मानिसहरूको आयस्रोतको माध्यम बन्न पुगेको छ । हिमाली जडिबुटी जिम्बु र विभिन्न जंगली पशुपक्षीका छाला कस्तूरीहरूको व्यापारबाट पनि मानिसहरू आर्थिक उपार्जन गर्ने गर्दथे र केही मात्रामा अझै पनि गर्दछन् ।

यस प्रकार मुक्तिक्षेत्रको आर्थिक आधारहरू कृषि, पशुपालन, व्यापार आदि हुन् तापनि यी व्यवशायले मात्र यस क्षेत्रका मानिसहरूको जीवन गुजारा हुन गाह्रो पर्दछ र कतिपय मानिसहरू अन्य व्यवसायको लागि हिउँदमा पोखरा, भैरहवा काठमाडौंतिर ओर्लने पनि गर्दछन् । यस क्षेत्रका मानिसहरूको आर्थिक स्थिति समष्टि रूपमा अध्ययन गर्ने हो भने त्यति राम्रो पाइँदैन ।

ख–७ यातायातः–

मुक्तिक्षेत्र यातायातको दुष्टिबाट निकै दुर्गम ठाउँ हो । मुक्तिक्षेत्र जान पोखरासम्म मोटर र हवाई दुबै सेवा उपलब्ध छ । पोखराबाट जोमसोमसम्म हवाई सेवा उपलब्ध छन् । काठमाडौंबाट सोझै जोमसोम जाने हवाई सेवा पनि

हप्तामा १ पल्ट चल्दछ । पोखराबाट पैदल यात्रा गर्दा पनि ५/६ दिनमा मुक्तिक्षेत्र पुग्न सकिन्छ । पर्यटनको दृष्टिले महत्वपूर्ण तथा पदयात्रा मार्गमा परेकोले पोखराबाट मुक्तिनाथसम्मको पैदल मार्ग पनि निकै सुबिधा र मनोरमयुक्त छ । काठमाडौंबाट जोमसोमसम्मको हप्ताको एउटा हवाई उडान अपर्याप्त देखिन्छ । जोमसोमबाट मुक्तिनाथ पुग्न करीब ५/६ घण्टाको पैदल यात्रा गर्नु पर्छ । भाडामा घोडा लिन पनि सकिन्छ । पैदल यात्रा गर्दा पनि होटलमा खानेहरूका निम्ति ठाउँ-ठाउँमा बास बस्ने आदि सबै सुबिधाहरू उपलब्ध छन् । मुक्तिनाथबाट यस क्षेत्रको अर्को महत्वपूर्ण तीर्थ दामोदरकुण्डमा जान भने केही कठीनाईहरू छन् । अप्ठेरो बाटो मात्र होइन खाने बस्ने ठाउँको अभाव र प्रतिकूल हावापानीको सामना सहित ३/४ दिन पैदल यात्रा गर्नु पर्दछ । मौसमले साथ दिएमा जोमसोमबाट दामोदरकुण्ड जान ४ दिन र आउन ४ दिन लाग्दछ ।

टिप्पणी:–

१) योगी नरहरिनाथ (संपा.) हिमबत्खण्ड; काशी :, योग प्रचारिणी, वि. सं. २०१२, पृ. १२ ।

२) त्यही, भाषा खण्ड, पृ. १३० ।

३) मेचीदेखि महाकाली, भाग- ३, पृ. ४९९ ।

४) त्यही, पृ. ५०० ।

५) त्यही ।

६) प्रमोद संभव "मुक्तिक्षेत्र नेपालको एक अर्को पवित्र तीर्थस्थल" स्वतन्त्र-विश्व, वर्ष १३, अङ्क ६, पृ. २९ ।

७) मस्ताङ (लो) क्षेत्रको विकासको लागि सुझाव प्रतिवेदन, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि. वि. वि., वि. सं. २०४२, पृ. १० ।

८) त्यही, पृ. १० ।

९) मेचीदेखि महाकाली पूर्ववत् नं. ३, पृ. ५०७ ।

ग) मुक्तिक्षेत्रको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि :

मुक्तिक्षेत्रको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका सन्दर्भमा माथि भौगोलिक परिचय अन्तर्गत निर्धारण गरिएको मुक्तिक्षेत्रको सीमाभित्रको ऐतिहासिक कुरालाई समेट्ने जमेर्को गरिँदैछ। यसमा पनि खासगरी यस क्षेत्रका शासकहरू र राजनीतिक पृष्ठभूमिका विषयमा उल्लेख गरिन्छ। यस क्षेत्रको राजनीतिक इतिहासका विषयमा चर्चा गर्नाले मुक्तिक्षेत्र र मुक्तिनाथको इतिहास र प्रचीनताका विषयलाई बुझ्नमा समेत सजिलो हुनेकुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ।

पौराणिक आधारबाट हेर्दा मुक्तिक्षेत्र १ योजन बराबरको भएको जानकारी पाइएको आधारबाट अनुमान गर्दा उत्तर दामोदरकुण्ड र दक्षिणमा बर्तमान म्याग्दी जिल्लाको पुलहाश्रमको आसपाससम्मको इलाकालाई 'मुक्तिक्षेत्र' को विस्तारित रूप मान्न सकिन्छ। यस विषयमा वराहपुराणले पनि केही थप आधार प्रस्तुत गरेको छ। वराहपुराणमा पुलस्त्य र पुलह नाम भएका दुईजना ऋषिहरूले मुक्तिक्षेत्रको एक स्थलमा बसेर तपस्या गरेका थिए भन्ने चर्चा छ। उक्त २ ऋषिहरूको मुक्तिक्षेत्र भित्रको तपोभूमि मानिने ठाउँ अर्थात् पुलहाश्रम भन्ने स्थल अहिले पनि छँदैछ। स्कन्दपुराणको हिमवत्खण्डमा "मुक्तितीर्थको मध्यभागमा ब्रह्माजीले तपस्या गर्नु भयो" भन्ने चर्चा छ[1] ब्रह्माजीले पानीमा अग्नीको आह्वान गरेर हवन गरेको स्थल मुक्तिक्षेत्रको ज्वालाजी हो भन्ने कुराको पनि चर्चा हिमवत्खण्डमा परेको छ।[2] यस आधारबाट वर्तमान मुक्तिनाथ मन्दिर तथा ज्वालाजीको स्थल नै मुक्तिक्षेत्रको मध्यभाग हो त्यहाँबाट उत्तरतर्फ शालग्रामको स्रोत भण्डार मानिने दामोदरकुण्ड पर्वतश्रृङ्खलामा पुग्न ३ दिन जति लाग्ने र दक्षिणमा पुलाहाश्रम भेकमा पुग्न पनि करीब त्यत्ति नै दिन लाग्दछ। यसरी शालग्राम क्षेत्र उत्तरमा दामोदर हिमाल-

देखि नारायणी नदी र रुरुक्षेत्रसम्म मानिए तापनि मुक्तिक्षेत्र चाहिं दामोदर-कुण्डदेखि दक्षिण र म्याग्दी बेंसीभन्दा उत्तर बीचको भूखण्डलाई मानिन्थ्यो भन्न सकिन्छ ।

उपर्युक्त भूखण्डभित्र के कस्ता राजनीतिक शक्तिहरूको उदय भएको थियो भन्ने विषयमा अब यहाँ चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।

हिन्दू धारणा अनुरूप मुक्तिक्षेत्रको सीमाना उपर्युक्त बमोजिम भए तापनि राजनीतिक विभाजन भने त्यस रूपमा रहेको देखिदैन । सबैभन्दा पहिले (प्राचीनकालमा) मुक्तिक्षेत्र अन्तर्गतको थागखोलामा पर्ने म्ये-क्यी-ल्ह-खङ सम्मको प्रदेशलाई लोवो प्रदेश भनिन्थ्यो । तिबब्तका सम्राट स्त्रोङ-चन्-गम्-पोको रज्य विस्तारभित्र यो लोवो प्रदेश पनि पर्दथ्यो भन्ने कुरा लद्दाखी स्रोतबाट बुझिएको छ ।[३] म्ये-क्यी-ल्ह-खङ वर्तमान थागखोलाको कोवा-ङमा पर्दछ । त्यस बेलासम्म यस भेगमा छुट्टै राज्यशक्तिको प्रादुर्भाव भएको थिएन । संभवतः तिब्बतकै स्थानीय शासकले शासन गर्दथे । तिब्बती धर्मग्रन्थ पेमाकादमबाट पनि यस विषयमा केही थप जानकारी बटुल्न सकिन्छ। त्यसमा 'कु-छाप-तेर-ङ' भएको स्थान (वर्तमान ठिनी गरब जोङभन्दा उपल्लो डाँडो) सम्मको इलाकालाई तिब्बती धर्म संस्कृतिद्वारा प्रभावित र तिब्बती पक्षले आफ्नै इलाका मान्ने परम्परा भएको कुरा वर्णित छ । पछि तिब्बत टुक्रिएपछि यो क्षेत्रमा एक पटक लद्दाखले र एक पटक ङरी–गुङ–थाङले समेत आफ्नो आधिपत्य जमायो । बाह्रौं शताब्दीदेखि यो क्षेत्र नेपालकै कर्णाली प्रदेश सिंजामा आफ्नो साम्राज्यको केन्द्र बनाउने 'या-चे खस साम्राज्यका' मल्ल राजाहरूको राज्य विस्तारभित्र पश्चिम तिब्बतका ङरी गुङथाङ प्रदेश समेत पर्नाले र यता काठमाडौं उपत्यकाभन्दा पश्चिमका क्षेत्रहरूमाथि पनि उनीहरूको आधिपत्य फैलन जानाले सम्पूर्ण मुक्तिक्षेत्र पनि उनीहरूकै अधिनस्थ भयो । पन्ध्रौं शताब्दीदेखि उक्त 'या-चे खस साम्राज्य टुक्रन थालेपछि क्रमशः त्यहाँका मल्ल राजाहरूले अधिनस्थ गरेका सामन्तहरू स्वतन्त्र हुन थाले र यसै क्रममा एक पल्ट फेरि थोरै समयका निमित्त मुक्तिक्षेत्र गुङ–थाङ अन्तर्गत

प-यो । त्यस वेला गुङ-थाङको क्षेत्रपाल (जोङ-पोन्) ले लोवो प्रदेश अर्थात् वर्तमान खास मुस्ताङदेखि पर्वत राज्यको सीमाना म्ये-क्यी-ल्ह-खङ (=कोबाङ भेक) सम्म शासन गर्दथे । पछि यिनै गुङ-थाङबाट नियुक्त लोवो प्रदेशका जोङ-पोनहरूले नै गुङ-थङबाट स्वतन्त्र भएर लो वा लोवो राज्यको स्थापना गरे । यो लोवो राज्य माथिल्लो लोवो र तल्लो लोवो गरेर २ राजनीतिक प्रशासनिक विभाजनमा विभाजित थियो । तल्लो लोवोमा स्थानीय शासकको रूपमा जार-जोङका ठि-थोग-पालाई लोवो (मुस्ताङ) का राजाले नियुक्त गरेका थिए । यस किसिमको मुक्तिक्षेत्रको उपल्लो भाग यस वेलासम्म भोट मूलका शासक र जनजातिको प्रभावमा नै रहेको देखिन्छ ।

भोट मूलका जनजाति तथा परम्पराले म्ये-क्यी-ल्ह-खङ भन्दा दक्षिण-को भू-भागलाई आफ्नो परम्परासंग नमिल्ने र पहुँचभन्दा वाहिरको मान्ने परम्परा रहेको थियो । लोवो राज्यको स्थापनापछि म्ये-क्यी-ल्ह-खङ भन्दा तलको भू-भागलाई ढु (पर्वत) राजाको अधिनस्थ प्रदेशको रूपमा मान्ने गरेको देखिन्छ ।[३] पर्वत राज्यतर्फका ऐतिहासिक स्रोतबाट पनि उपर्युक्त विषयमा थप प्रमाण पाइएको छ । यसरी वर्तमान मुस्ताङ जिल्लाको कोवाङभन्दा दक्षिण र म्याग्दी, पर्वत र वाग्लुङ जिल्ला पूरै जस्तो पर्वत राज्य अन्तर्गत पर्दथ्यो । यस किसिमले मुक्तिक्षेत्रको तल्लो भाग पर्वत राज्य अन्तर्गत पर्दथ्यो भन्ने बुझिन्छ । बिक्रमको पन्ध्रौं शताब्दीको अन्त्यतिर अर्थात् वि सं. १४६०/६३ तिर स्थापित पर्वत राज्यका संस्थापक राजा आनम्म वा आनंव थिए ।[४] आनम्मबाट शुरू भएको यस समालवंशी पर्वते मल्ल राजाहरूका १४ पुस्तासम्मले यस भू-भागमा वि. सं. १८४३ भाद्रसम्म राज्य गरेको देखिन्छ । वि. सं. १८४३ आश्विन १४ गतेका दिन गोरखाली फौजले पर्वतको राजधानी वेणी दखल गरेको थियो ।[५]

पर्वत राज्यका यी मल्ल राजाहरू पनि कर्णाली प्रदेशका मल्ल राजाहरू-संग नै सम्बन्धित थिए । त्यसै हुनाले उनीहरूको राज्य सीमानाभित्र नपरे तापनि मुक्तिनाथ र वद्रीनाथ प्रति उनीहरूको विशेष श्रद्धा थियो ।

अर्को कुरा मुक्तिक्षेत्र तथा शालिग्रामी (कृष्णगण्डकी) को प्रस्रवण क्षेत्र यही हुनाले पनि हिमवत्खण्डको मुक्तिक्षेत्र र कृष्णागण्डकी साथै बद्रीकाश्रम माहात्म्य लेखाई आफ्नो राजभूमिको ख्याति फैलाउने काम यी पर्वते मल्ल राजाहरूबाट भएको थियो । यी पर्वते मल्ल राजाहरूले नेपालका बाइसे चौबीसे राजाहरूमा निकै प्रभावशाली र उच्च विचारधाराका थिए भन्ने कुरा ऐतिहासिक स्रोतबाट पुष्टि भएको छ । पर्वतमा भाषा, साहित्य, धर्म आदिको पनि त्यत्तिकै उन्नति भएको थियो । वाराणसीदेखि प्रेमनिधि पन्त जस्ता विद्वान् पण्डितहरू झिकाई संस्कृत साहित्यमा थप योगदान दिनुको साथै पर्वते भाषाको विकासमा ठूलो भूमिका पर्वतेहरूले खेलेका थिए ।[६] यसमा पनि नारायण मल्ल, साहि मल्ल (साहमल्ल), मलेवम मल्ल, साहवम मल्ल र कीर्तिवम मल्लहरूको नाम उल्लेखनीय रहेको छ । मुक्तिक्षेत्रमा खास गरी धार्मिक दृष्टिले नियम स्थितिहरू बाँध्ने पर्वतका शासकहरूमा उपर्युक्त ५ शासकहरू देखिन्छन् । किनकि यी राजाहरूले आफ्नो राज्यको उत्तरी सीमान्त प्रदेश (जहाँ मुक्तिनाथ, ज्वालाजी रहेको छ) का शासकहरूसँग सम्बन्ध राखी त्यस प्रदेशको स्थिति बन्देज कायम गर्ने काममा विशेष भूमिका खेलेको कुरा ऐतिहासिक पत्रहरूबाट सावित भएको छ ।

यसरी मुक्तिक्षेत्रको हिस्सेदारको रूपमा देखिएका पर्वते मल्ल राजाहरूको राज्यको केन्द्र ढोरालठाना र वेणी भए तापनि उत्तर दक्षिणका धेरै भू-भागहरू उनीहरूको अधिनस्थ थिए । उत्तरमा सीमाना जोडिएको कारणले जुम्ला र लो (मुस्ताङ) राज्यसंग मिल्ने र झगडा गर्ने काम पर्वतेले गरि नै रहन्थ्यो । जुम्ला, लो (मुस्ताङ) र पर्वतमध्ये स्थापनाकालका २/३ पुस्तासम्म सबल भए तापनि पछि आएर सानु र कमजोर राज्य लो (मुस्ताङ) थियो । त्यसैले पहिले पर्वतका डिम्बदेखि नागमल्लसम्मका शक्तिशाली राजाहरूले लो (मुस्ताङ) माथि हमला गरेर फाइदा उठाउने काम गरि नै रहेको अनुमान हुन्छ । यस काममा सबैभन्दा बढी महत्वाकांक्षी डिम्ब अघ अगाडि बढ्नु स्वाभाविकै हो । पछि गएर नागमल्लले पनि तल्लो लो राज्य अन्तर्गतका थागखोलादेखि ठिनीसम्मका भू-भागमा आफ्नो अधिकार जमा-

एका थिए ।[७] यति मात्र नभएर पर्वत राज्यले खास मुस्ताङमाथि नै पनि प्रशस्त प्रभाव कायम गरेको थियो । पर्वतको उत्तरतर्फको व्यापार विस्तारका निम्ति पनि मुस्ताङलाई आफ्नो अधिनमा वा समर्थनमा राख्नु पर्वतलाई आवश्यक थियो । तर मुस्ताङ हुँदै उत्तरदक्षिणमा -हुने व्यापारिक फाइदालाई विचार गरी सँगैको शक्तिशाली राज्य जुम्लाले पनि मुस्ताङमाथि पर्वतकै जस्तो विचार लिनु स्वाभाविकै थियो । त्यसैले पर्वतको विस्तार अभियानको बिरूद्धमा लो (मुस्ताङ) को पक्षबाट जुम्लाले लड्न शुरू गर्‍यो । अब लोको माध्यमबाट ठिनी र कागवेणीतिर जुम्ला र पर्वतको बारम्बार मुठभेट हुने क्रम चल्यो । यसै क्रममा पर्वतलाई ठिनी थागखोलाबाट फर्काउन नसकेपछि कमजोर लो (मुस्ताङ) को तल्लो भाग बाह्र गाउँ भेक पूरै जुम्लाले आफ्नो हातमा लिएर कागको भंसार हात लगाई पर्वतलाई व्यापारमा अप्ठेरो स्थितिको सृजना गरेपछि फेरि लो र पर्वत मिलेर जुम्लालाई त्यस भेकबाट फिर्ता पठाउने क्रममा पुस्तौंपुस्ता धेरै लामो अवधिसम्म युद्ध चले तापनि कागवेणी र सोभन्दा माथिका भू-भागमा जुम्लाले आफ्नो अधिकार जमाउन सफल भइ नै रह्यो र ५ गाउँ समेत तलका सबै भू-भाग पर्वत अन्तर्गत नै रहे । लो खुम्चिएर 'छो-ध्यून' को सानु क्षेत्र मात्र लिएर बस्यो । त्यसमाथि पनि जुम्लाले कर लगाउने र आफ्नो प्रभावमा राख्ने काम छाडेन । खास गरी पर्वतका नारायण मल्लका समयदेखि लो र पर्वत एक पक्षमा भएर जुम्लालाई धपाउने अभियानमा लागेको बुझिन्छ । थाग र मुस्ताङ भेकमा पाइने स्थानीय स्थिति बन्देज र र धर्मपत्रहरूमा जुम्लाका विक्रमशाही र नारायण मल्लको शासनकालदेखि मुस्ताङलाई पनि उचित सुबिधा दिने गरी स्थिति कायम गर्नु पर्ने र लो (मुस्ताङ) प्रदेशलाई ढोराल ठाकुरको क्षेत्र भनेर पनि त्यस क्षेत्रमाथि जुम्ली राजाको आज्ञा भयो भन्ने जस्ता वाक्यहरू परेको देखिन्छ । नारायणका छोरा शाही मल्ल (शाह मल्ल) ले वि. सं. १७२४ मा ५ गाउँलेका नाउँमा जारी गरेको पत्रमा ठिनीसम्म पर्वतको अधिकार भएको र लो राजा रानी दुवैले पर्वते राजा त्यता आएमा स्वागत गर्न हाजीर हुनु पर्ने कुराको उल्लेख छ । त्यताबाट त्यस वेलासम्म पर्वत-

मुस्ताङ एक पक्षमा भएको देखिन्छ। यस पछि फेरि शाही मल्लका नाती मलेवम मल्लको समयसम्ममा उक्त ठिनी ५ गाउँ भेकलाई पुनः जुम्लाले अधिकार गरिसकेको र पर्वतका राजा मलेवमले वि. सं. १७७६ मा डोटीको समेत सहयोग जुटाएर जुम्लालाई ठिनी भेकबाट हटाउन सफल भएको चर्चा मलेवमकै शाके १६४१ (वि. सं. १७७६) को ताम्रपत्रबाट स्पष्ट हुन्छ।[८] यस युद्धको ४ वर्षपछि वि. सं १७८० मा पुनः लो (मुस्ताङ) को र जुम्लाको झमेला उठी जुम्लीले लो राजा तथा उनका भारादारहरूलाई कागबेणी स्थित किल्लामा बन्दी तुल्याएर दुःख दिंदा लोको पक्षबाट पर्वतले लडेर जुम्लीलाई हराई लो (मुस्ताङ) र जुम्ला बीचमा धर्मसन्धि गराएको थियो। यस युद्धमा लोलाई लद्दाखदेखिको सैनिकसहयोग जुटेको थियो भन्ने कुरा मुस्ताङ राजाको संग्रहमा भएको एक पत्रबाट बुझिएको छ। यसै घटनाको चर्चा पर्वते राजा मलेवम मल्लले लेखाएको शिष्ताडण्वतन्त्रको 'मल्लादर्श' र 'मलेवम माहात्म्य' मा समेत परेको छ।[९]

यस किसिमले मुक्तिक्षेत्रको उपल्लो भागमा भने पहिले तिब्बती प्रदेश र पछि लो राज्य खडा भएपछि लो राज्य अन्तर्गत हुँदै पछि जुम्लाले अधिकार गरेको थियो। जुम्लाको पनि खास गरी सत्रौं शताब्दीदेखि चाहिं तल्लो लोको काग बाह्र गाउँ भेकमाथि प्रत्यक्ष शासन कायम हुन पुग्यो। जुम्ली पनि केही न केही रूपमा पहिलेको या-चेका मल्ल राजाहरूका नातेदार नै थिए। जुम्ला राज्यका संस्थापक कल्यालवंशी बलिराजले पहिलेकै खशदेशाधिराज वा या-चेका सम्राटहरूकै सन्ततिहरूबाट जुम्ला बकसको रूपमा लिएर आफ्नो राज्य तुल्याएको चर्चा वंशावलीहरूमा पाइन्छ। त्यसै हुनाले जुम्ली राजाहरूले पनि आफ्नो अधिनस्थ नभए तापनि पहिलेका मल्ल राजाहरूको राजनीतिक क्षेत्रभित्र भएको आधारमा बद्रीनाथ र मुक्तिनाथलाई आफ्ना इष्टदेवको रूपमा मानेका थिए। त्यसै हुनाले जुम्ली राजाहरूका श्याहामोहोरहरूमा "श्री बद्रीनाथो जयति: श्री मुक्तिनाथ सहाय भन्ने व्यहोरा शङ्खछाप मोहोरसंगै शीर्ष भागमा लेखिएको पाइन्छ।

जुम्ली राजाहरूमा पनि वि. सं. १६५०।६० देखि राजा शिलेम तथा विक्रम शाहीको समयदेखि यस मुक्तिक्षेत्रमाथि अर्थात् लोको प्रदेशमाथि बढी प्रभाव जम्न थालेको देखिन्छ। पछि अठाह्रौं शताब्दीको शुरू ताकादेखि भने जुम्लाले कागवेणीमा आफ्नो एक क्षेत्रीय किल्लारूपको दरबार नै बनाएको कुराको चर्चा ढारकोटमा प्राप्त एक पुरानु पत्रबाट बुझन सकिन्छ। यसरी पूर्ण रूपमा मुक्तिक्षेत्रको उपल्लो भाग अर्थात् १२ गाउँ भेकमाथि अधिकार गर्न शुरू गर्ने जुम्ली राजा चाहिं वीरभद्र शाही थिए। जुम्ली राजाहरूकै समयमा मुक्तिनाथको मूर्ति बनाई स्थापना गरिएको अनुमान हुन्छ। यस विषयमा मुक्तिनाथको ऐतिहासिकताको सन्दर्भमा विस्तारपूर्वक चर्चा गरिनेछ।

मुक्तिक्षेत्रको सर्वभन्दा माथिल्लो भाग अर्थात् दामोदरकुण्ड प्रदेश भने पहिलेदेखि नै भोटमूलका जनजाति र पछि लो (मुस्ताङ) राजाको अधिकार-भित्र कायम रहेको देखिन्छ। त्यस भेकलाई लोको प्रशासनिक विभाजनमा 'लो छो ग्यून' को श्वार-री क्षेत्र भनिन्थ्यो। यस श्यार–रीभित्रका बस्तीमा लुरी, यार–रा, गाङ–रा, ढिहि–शुरखाङ, धे, ताङग्या आदि पर्दथे। दामोदरकुण्ड चाहिं गाङराबाट लुरी हुँदै १/२ दिनको बाटो हिंडेपछि पुगिन्छ।

अब मुक्तिक्षेत्रमा गोरखाको विजय अभियानको फलस्वरूप एकिकृत नेपाल भित्र कहिलेदेखि पऱ्यो भन्ने विषयमा चर्चा गरौं। यस विषयमा थोरै चर्चा पर्वत विजयका सन्दर्भमा भर्खरै माथि भैसकेको छ। यस किसिमले वि. सं. १८४३ आश्विन १४ गतेका दिन पर्वतको राजधानी वेणी दख्खल गर्नासाथ पर्वतले कब्ज्याएको संपूर्ण क्षेत्रमाथि अर्थात् ५ गाउँ समेत त्यसभन्दा दक्षिणका प्रदेशहरूमाथि गोरखाको आधिपत्य कायम भयो। जुम्लाले लो (मुस्ताङ) सँग खोसेको १२ गाउँ अर्थात् मुक्तिनाथ भेकतर्फ गोरखाली फौज बढ्नथाले पछि त्यस भेकमा जुम्लाको अधिकार धेरै समयसम्म कायम रहन सकेन। गोरखाली सेनापतिहरूले आशा, डर र त्राम समेत देखाई स्थानीय १२ गाउँले प्रभाव-शाली मानिसहरूलाई हात लिन्ने सजिलै जुम्लाको अधिकार त्यहाँबाट हट्यो-त्यसपछि लो (मुस्ताङलाई) आ[illegible] नीति अनुरूप आफूतर्फ मिलाएर जुम्लाको

विरूद्धमा लड्न एकजुट हुन गोरखाले आह्वान गऱ्यो। जुम्लीको शोषण र दमनमा परेको मुस्ताङले तुरुन्तै गोरखा पक्ष लागेर आश्रित हुन मञ्जूर गऱ्यो। त्यसपछि वि. सं. १८४६ मा जुम्लालाई विस्तारित नेपालमा गाभेपछि त्यसै वर्ष देखि मुस्ताङसँग विधिवत् आश्रित सन्धि भई लो राज्य मुस्ताङ राज्यको रूपमा नेपालको आश्रित बन्न पुग्यो। त्यसपछि संपूर्ण मुक्तिक्षेत्र विस्तारित नेपाल अधिराज्यभित्र पऱ्यो। स्थानीय शासकको रूपमा भने सबैभन्दा पहिलेको लो राज्यको संपूर्ण भू-भाग नै अब मुस्ताङले सालवसाल केन्द्रमा शिर्तो ६२६ रूपैयाँ र ५ घोडा तिर्ने गरी पायो। मुक्तिनाथको मन्दिर भएको ठाउँ समेत थाग-को कोबाङ उत्तरका सबै क्षेत्रमाथिको स्थानीय अधिकार केही समयका निमित्त पुनः मुस्ताङ्गी राजाले पाए तर करीब २० वर्षपछि केन्द्रमा आएको परिवर्तनले उक्त व्यवस्था रहिरहन सकेन।

यस किसिमले मुक्तिक्षेत्रको इलाकाको इतिहास कोट्याउँदा ७/८ थरी राजनीतिक शक्तिहरूको क्रम देखिन्छ। हिमालयभन्दा पर रहेको यो स्थलमा हिन्दूहरूको यस्तो पवित्र तीर्थस्थल मुक्तिक्षेत्रको केन्द्र रहेको भए तापनि त्यस हिन्दूहरूको स्थायी बसोबास भने अहिलेसम्म पनि देखिएको छैन। त्यसो भए तापनि हिन्दू शासकहरूको अधिकार भने आजभन्दा ७/८ शय वर्ष पहिलेदेखि नै रहेको उदाहरण मिलेको छ। वास्तवमा तिनै कर्णाली प्रदेशका मल्ल राजाहरूले अधिनस्थ गरेको आधारमा नै पछि जुम्ला, पर्वतले लोवो (मुस्ताङ) भेकमा अधिकार फैलाउने आधार पाएका थिए र त्यसै राजनीतिक कारणले नै भोटमूलकका जनजाति राजपरम्परा र संस्कृति भएको लोबो राज्य नेपाल एकीकरणको क्रममा बिना विवाद नेपाल अन्तर्गत परेको हो।

टिप्पणीः—

१. योगी नरहरिनाथ, (संपा.) हिमवत्खण्ड; काशीः गोरक्ष टिल्ला योग प्रारि-णीत, वि. सं. २०१३. पृ. १३०।

२. योगी, त्यही, पृ. १२५, १३०।

३. ए. एच. फाँके, एन्टिक्वीटिज् अफ् इण्डियन टिवेट; दिल्ली: एस चन्द एण्ड कम्पनी ई. सं. १९७२ पृ. ६६ ।

४. टेकबहादुर श्रेष्ठ, पर्वत राज्यको ऐतिहासिक रूपरेखा; काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि. वि. वि., वि. सं. २०४२, पृ. ५ ।

५. दिनेशराज पन्त, "दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाण्डे" पूर्णिमा, पूर्णाङ्क ८ वि. सं. २०२२, पृ. ३७ र
एफ्. वि. ह्यामिल्टन, यान्. एकाउण्ड अफ् दि किङ्गडम अफ् नेपाल; पुनर्मुद्रण, न्यू दिल्ली: मञ्जुश्री पब्लिशिङ हाउस, ई. १९७१ पृ. ५

६. योगी, नरहरिनाथ, (संपा.) इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह, भाग १, दाङ्ग संपादक स्वयं, दाङ्ग बृहद् आध्यात्मिक सम्मेलन, वि. सं. २०२२, पृ. ५४४–४७ (मल्लादर्श)

७. हयामिल्टन्, पूर्ववत् टिप्पणी संख्या ५, पृ. १७१ ।

८. श्रेष्ठ, पूर्ववत् टिप्पणी ४, पृ. ६४६ ।

९. योगी, पूर्ववत् टिप्पणी संख्या, ६, पृ. ८७, ५४५ र श्रेष्ठ त्यही, पृ. ९ ।

दोस्रो अध्याय
(मुक्तिनाथको विविध पक्ष)

(क) मुक्तिनाथको इतिहास र प्राचीनता :

माथि मुक्तिक्षेत्रको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको विषयमा चर्चा गर्ने सन्दर्भमा मुक्तिनाथ, ज्वालाजी आदि देवस्थल रहेको ठाउँमा कुन–कुन युगमा कुन–कुन राजवंशको शासन कायम भएको थियो भन्ने विषयमा उल्लेख गरिसकियो। अब यस सन्दर्भमा मुक्तिनाथ मन्दिरको प्राचीनता कति छ ? मुक्तिनारायणको वर्तमान मूर्ति कहिले बनेको हो, ज्वालाजी र आसपासका हिजोआज बौद्धमार्गीहरूले मान्ने गोन्पाहरू कति अगाडिका हुन् ?, मुक्तिनाथसँग सम्बन्धित चर्चाहरू ऐतिहासिक पत्रहरूमा र पौराणिक स्रोतमा कहिलेदेखि पाइन्छ भन्ने जस्ता विषयमा उल्लेख गरिन्छ।

मुक्तिनाथको प्राचीनताका विषयमा प्रकाश पार्ने सामग्रीको अभाव नै छ। पौराणिक स्रोतमा भन्ने हो भने, रामायण, वराहपुराण, स्कन्दपुराण जस्ता साहित्यमा मुक्तिनाथको विषयमा चर्चा भएको पाइन्छ। तर उक्त स्रोतहरूमध्ये कुनमा पनि यस तीर्थस्थलको नाम 'मुक्तिनाथ' भनिएको नभएर 'मुक्तिक्षेत्र' मात्र भनिएको छ। त्यसैले पहिले–पहिले मुक्तिनाथ भन्ने छुट्टै देवालय तथा मूर्ति यहाँ थिएन भन्ने कुरा पक्कै छ। उपर्युक्त ग्रन्थहरूमा के कस्तो किसिमले मुक्तिनाथको उल्लेख गरिएको छ भन्ने विषयमा 'धार्मिक महत्व र प्रसिद्धि' अन्तर्गत चर्चा गरिएको छ। यहाँ उपर्युक्त ग्रन्थमा परेका चर्चाले मुक्तिनाथको प्राचीनतालाई कहाँसम्म पुऱ्याउँछन् भन्ने विषयमा मात्र संक्षेपमा विचार गरिन्छ।

रामायणको उत्तरकाण्डको काकभुसुण्डीको पूर्व वृत्तान्त वर्णनमा[१] र रामाश्वमेधकाण्ड काण्डमा[२] पनि यस तीर्थस्थलको वर्णन गरिएको छ। सोही हिसाबले विचार गर्दा रामयणकाल अर्थात् आजभन्दा लगभग २५००/३०००

वर्ष पहिले नै हिन्दूहरूले यस स्थललाई मुक्तितीर्थको रूपमा मान्न थालेको कुरा रामायणमा उल्लिखित उक्त चर्चाको आधारमा बुझन सकिन्छ । तर रामायणको रचनाकालको विषयमा नै ओकौं विवादहरू अहिलेसम्म चलिरहेको कुरालाई पनि यस प्रसंगमा बिर्सन सकिंदैन । पछि मूल रामायणमा कतिपय विषय-वस्तुहरू थपिंदै गए भन्ने विषयमा स्पष्ट साथ भन्न सकिने स्थिति नै छैन ।

वराहपुराणमा पनि अनेक प्रसंगमा मुक्तितीर्थ, शालग्रामक्षेत्र, दामोदरतीर्थको वर्णन गर्दै यस तीर्थस्थलको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । वराहपुराणको भगवच्छास्त्रको सोमेश्वर आदि लिङ्ग, हरिहरक्षेत्र, मुक्तिक्षेत्र, गण्डकीका त्रिवेणी आदिको महिमा निरुपणका सन्दर्भमा[३], शालग्राम क्षेत्र माहात्म्यका सन्दर्भमा[४], श्री वराह परिशिष्टको दामोदर आदि तीर्थ माहात्म्य वर्णनका सन्दर्भमा[५] यस मुक्तितीर्थका देवस्थलको विषयमा उल्लेख परेको छ । अब वराहपुराणको यो उल्लेख कुन युगको अर्थात् कति पुरानो हो भन्ने विषयमा जानकारी लिनु पर्ने हुन्छ । हुन त वराहपुराणको रचनाकालको विषयमा पनि केही द्विविधात्मक विचारहरू नभएका होइनन् तापनि धेरैजसो विद्वान्‌हरू यस पुराणको रचनाकाल ईशाको नवौं–दशौं शताब्दीसम्मको समयलाई मान्ने गर्दछन् ।[६]

यसै किसिमले स्कन्दपुराण अन्तर्गत हिमवत्‌खण्डमा अझ व्यापक रूपमा मुक्तितीर्थको उल्लेख परेको छ ।[७] स्कन्दपुराणको रचनाकाल ईशाको सातौं शताब्दीदेखि नवौं–दशौं शताब्दी बीचको मानिन्छ भन्ने विद्वान्‌हरूको धारणा भए तापनि[८] केही द्विविधात्मक विचारहरू यस विषयमा पनि नपाइएका होइनन् । नेपालमा विस्थापित मध्यकालका धार्मिक पीठ तथा देवालयहरूको उल्लेख पाइनाले स्कन्दपुराण अन्तर्गतको हिमवत्‌खण्डको रचना त अझ धेरै पछि मात्र भएको बुझिन्छ । मुक्तिक्षेत्र र कृष्णप्रभा (कृष्णा गण्डकी) माहात्म्य त पन्ध्रौं शताब्दीमा स्थापित पर्वते मल्ल राजाहरूका शासनकालमा लेखिएको प्रणाण पाइएको छ ।[९] यसरी स्कन्द र वराह पुराणको लेखनकार्य निकै पछिको मात्र भए तापनि मुक्तितीर्थलाई उक्त पुराणहरूमा उल्लेख भए अनुरूप पवित्र तीर्थस्थल मानी आदरसाथ हेर्ने परम्परा चाहिं निकै

पुरानु हो भनेर उल्लेख गर्ने आधारहरू पाइएका छन् ।

माथि उल्लिखित रामायण, वराहपुराण, स्कन्दपुराण आदिका चर्चा-मध्ये रामायणमा परेको उल्लेखले मुक्तितीर्थको प्राचीनतालाई धेरै अगाडि पु-याए तापनि हिमवत्खण्ड र वराहपुराणको आधारमा भने मध्यकालको पूर्वाद्धतिकासम्म मात्र पु-याउन सकिन्छ । तर पनि भारतीय भू-भागलाई सिञ्चन गर्ने पवित्र नदीहरू (गङ्गा, यमुना, गण्डकी, कौशिकी आदि) का स्रोतस्थलको रूपमा रहेको यस हिमवत् प्रदेशलाई पवित्र हिन्दू तीर्थस्थल र तपोभूमिको रूपमा चिन्ने चिनाउने काम केही वैदिककालदेखि नै हुन थालेको कुरामा शंका गर्ने ठाउँ छैन । यस परिप्रेक्ष्यमा उल्लेखनीय कदम चाहिं गुप्त साम्राज्य युग ताका चालिएको थियो । हिजोआज पाइने हिन्दू पुराण-हरूमध्ये धेरैजसोको रचनाकालको प्रारम्भिक युग पनि यही गुप्त साम्राज्य युग नै थियो । यस्तै पुराणहरूका माध्यमबाट नै मुक्तितीर्थ जस्ता देवस्थलको महिमा भारतीय मैदानमा फैलिएको हो । त्यसैले त स्कन्द, वराह आदि पुराणका अलावा ब्रह्माण्ड, अग्नि, नृसिंह, गरुड, वामन, ब्रह्म आदि पुराण-हरूका साथै पुराण संग्रह, विष्णु सहस्रम्, विष्णु धर्मशास्त्रम् तथा वैखानस संहिता आदिमा समेत मुक्तितीर्थसँग सम्बन्धित शालग्राम तथा तिनका लक्षणका विषयमा प्रशस्त चर्चा भएको पाइन्छ ।[१०]

यस किसिमले पौराणिक स्रोतहरूका आधारमा मुक्तिनाथको प्राचीनता करीब २००० वर्षसम्मको रहेको कुरालाई स्वीकार्नै पर्दछ । भौगर्भिक (प्राकृतिक) तथा ऐतिहासिक स्रोतका आधारमा पनि मुक्तिनाथको प्राचीनताको विषयमा केही उल्लेख गर्न सकिने आधारहरू छन् ।

भौगर्भिक आधारमा हेर्दा मुक्तिनाथको पातालकुण्ड र ज्वालाको अस्तित्व त्यस क्षेत्रका पहाडको निर्माण युगताकादेखि नै रहेको कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ । मुक्तितीर्थको मुख्य स्थल पनि पहिले त्यही नै थियो । उक्त पहाडहरूको प्राचीनताका विषयमा जानकारी लिंदा आजभन्दा करीब सात करोड वर्ष पहिले प्राचीन जुरासिक युग (Jurassic Period) मापृथ्वी का यी

पहाडहरू टेथिस नामक समुद्रभित्र जलमग्न नै थिए।[११] पछि बिस्तार-बिस्तार उक्त टेथिस सागरभित्रका चट्टानहरू उठ्दै चुलिएर यस भेकका हिमालय तथा पर्वत शृङ्खलाहरू देखिन पुगेका हुन्। पृथ्वीका अरू भेरेजसो भू-भागको तुलनामा यो भू-खण्ड कम उमेरको अर्थात् दुई करोड साठी लाखवर्ष-को मात्र आयु लिएर रहेको छ। त्यसैले हिन्दू तथा बौद्धहरूले पनि पवित्र मान्ने यस तीर्थको प्रमुख स्थल मानिने यो जलकुण्ड तथा पृथ्वीबाट निस्कने प्राकृतिक ज्वाला पनि भौगर्भिक दृष्टिमा आजभन्दा करीव अढाइ करोड वर्ष अगाडि नै देखा-परेको हुनु पर्दछ। तर यस प्राकृतिक शक्तिको रूपमा पहाडको फेदीबाट एक्कासी निस्किएको जलप्रवाह जलकुण्ड, तथा ज्वालालाई दैविक शक्तिको रूपमा मानेर आदर गर्दै पछि यस क्षेत्रलाई देवभूमि, मुक्तितीर्थको रूपमा भारतीय मैदानसम्म ख्याति फैलाउने पहिलो चरणको काम कसले गरेको थियो भन्ने विषयमा तथ्यपूर्ण जानकारी प्राप्त भएका छैनन् तापनि सर्वप्रथम यस भू-भागतर्फ हिंडडुल गर्दै आउने भारतीय तपस्वीहरूको तथा पछि त्यस भेकमा बसोबास गर्न आउने मङ्गोल उत्पत्तिका जनजातिको नै यसमा पहिलो भूमिका रहेको हुनु पर्दछ भन्ने अनुमान हुन्छ। यी दुवै थरीले आ-आफ्नो परम्परा अनुरूप उक्त आश्चर्यजनक प्राकृतिक शक्तिलाई दैविक शक्तिको रूपमा प्रचार गरेको हुनु पर्दछ। रामायणको रामाश्वमेध काण्डमा भारतीय मैदानका धर्मभिरू तपस्वीहरूको आगमन यस क्षेत्रमा हुँदा त्यहाँ भिल्ल जातिहरू रहने गरेका र उनीहरूले पनि उक्त प्राकृतिक ज्वालालाई दैविक शक्तिको रूपमा उपासना गर्ने परम्परा रहेको कुराको उल्लेख परेकोले उपर्युक्त अनुमानित विचारलाई थप प्रमाण पुष्टि मिलेको छ। यसरी प्रागैतिहासिक युगदेखि नै उक्त क्षेत्रमा विद्यमान प्राकृतिक आश्चर्यजनक शक्ति तथा दृश्यलाई भारतीय हिन्दू तथा सम्भवतः उत्तरी भेकबाट सर्दै आएका स्थानीय जनजाती (रामायणकाअनुसार भिल्ल र मङ्गोल उत्पत्तिका ?) ले समेत दैविक शक्तिको प्रादुर्भाव भएको स्थलको रूपमा मान्ने गरेको कुरामा नै विश्वास गर्न सकिन्छ। उक्त प्रारम्भिक युगमा भारतीय तपस्वीहरू जो हिमाली पर्वतको शृङ्खलाको खोजी गर्दै डुल्दै यस क्षेत्रमा आइपुगे। उनीहरूले हिन्दू

धारणा अनुरूप ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर साथै अनेक हिन्दू देव-देवीहरूले निवास गरेको क्षेत्रको रूपमा मान्न थाले भन्ने कुरामा द्विविधा उत्पन्न हुन सक्दैन । तर स्थानीय अर्थात् उत्तरबाट सर्दै आएका जनजातिले पहिले कुन रूपमा उक्त आश्चर्यजनक प्राकृतिक दृश्यलाई दैविक मान्यता दिन थाले भनेर स्पष्ट रूपले भन्न सकिने स्थिति छैन तापनि आदि शक्ति (Super-natural Power) को रूपमा भने अवश्य नै मान्न थालेको हुनु पर्दछ । पछि जब तिब्बती भू-भागमा बुद्ध धर्मको प्रवेश भयो उक्त धर्मको सदूर प्रदेश-हरूसम्म फैलन थाल्यो त्यसै क्रममा यस मुक्तिक्षेत्रमा वसोवास गर्दै आएका तिब्बती मूलका जनजातिहरूले पनि यस दैविक स्थललाई अवलोकितेश्वर (चेन-रे-शिग) वा तान्त्रिक गुरु पद्मसंभवको कर्म तथा निवास भूमिको रूपमा मान्न थाले । तर यस युगलाई ईशाको आठौं शताब्दीभन्दा अगाडि पुर्याउन सकिंदैन । किनकि तिब्बतमा बुद्ध धर्मको प्रचार-प्रसार र विस्तारको युग यसै बेलादेखि मात्र चलेको देखिन्छ ।[१२]

यस किसिमले मुक्तिनाथको जुन तीर्थस्थल अहिले छ उक्त तीर्थस्थल भौगर्भिक हिसाबले उक्त प्रदेशको भू-खण्डको प्रादुर्भावदेखि नै प्राकृतिक रूपमा रहेको थियो । पछि उक्त प्रदेशमा मानव पहुँच पुग्न थालेपछि उक्त आश्चर्य-जनक प्राकृतिक दृश्य तथा रूपलाई नै मुक्तिज्वालाको रूपमा मान्न थालिएको हो भन्ने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ ।

ऐतिहासिक स्रोतका आधारमा यस तीर्थस्थलको सर्वप्रथम उल्लेख तिब्बततर्फकै स्रोतमा पाइएको छ । इ. सं. १०८० देखि १११० सम्म लद्दाखमा शासन गर्ने तिब्बती राजा ह्ल-छेन-उद्-पल्को शासनकालमा लोवो प्रदेशको छु-ल-मे-वरसम्म शासन गरेको चर्चा छ ।[१३] तिब्बती तथा स्थानीय मानिसहरू मुक्तिज्वालालाई छु-ल-मे-वर (पानीबाट आगो बल्ने), दो-ल-मे-वर (ढुङ्गाबाट आगो बल्ने), सा-ल-मे-वर (माटोबाट आगो बल्ने) भन्ने गर्दछन् । त्यसैले उक्त लद्दाखी स्रोतमा मुक्तिज्वालालाई नै छु-ल-मे-रव भनिएको हो

भन्ने कुरा स्पष्ट नै छ* । यस्तै किसिमले अन्य कतिपय तिब्बती स्रोतमा यस मुक्तितीर्थका विषयमा उल्लेख पाइन्छ । प्रशिद्ध 'पेमा–का–थम' नामक तिब्बती ग्रन्थमा पनि यस तीर्थको चर्चा परेको छ, जुन ग्रन्थ गुरु पद्मसँभवको वर्णनसँग सम्बन्धित छ । यस्तै गरेर "छु–मिग्–ग्य–च-ग्ये, कु–छव–तेर–ङ, मु–ले–गङ गुरु–सङ–फुग–सोग–क्यी-कर–छयग–सल्–व्हो–मे–लोङ ङो–छर-च्यन्–नम्" भन्ने मुक्तितीर्थ (छु–मिग–ग्य–चा) को प्रदर्शिका (गाइड) रूपको एक तिब्बती स्रोतमा पनि यस तीर्थस्थलको चर्चा छ र पद्मसंभवसँग सम्बन्धित गराइएको छ ।[१४] अन्य स्थानीय तिब्बतीमा लेखिएका कागज-पत्र, सम्झौता-पत्र आदिमा पनि मुक्तिनाथलाई छु–मिग–ग्या–चा र दामोदरकुण्डलाई छु–छेन् भनेर उल्लेख गरिएको पाइन्छ भनेर यस लेखकलाई मुस्ताङ क्षेत्रको समेत अन्य हिमाली क्षेत्रको अध्ययनमा संलग्न अनुसन्धाता रमेश ढुङ्गेल मार्फत् जानकारी प्राप्त भएको छ ।

उपर्यूक्त आधारबाट हिन्दू पौराणिक स्रोत तथा परम्परामा पहिलेदेखि नै मुक्तितीर्थलाई महत्वपूर्ण मानिएको भए तापनि प्राकृतिक कारणले गर्दा हिन्दूहरूको अटूट पहुँच उक्त निर्जन हिमकन्दराको प्रदेशमा रहिरहन नसक्नाले उक्त देवस्थल र आसपासका क्षेत्रमा भौतिक कृयाकलाप भने स्थानीय जनजाति (मङ्गोल उत्पत्तिका) को चलिरहनु स्वाभाविकै हो । त्यसै हुनाले उक्त प्राकृतिक रूपमा मात्र रहेको पवित्र देवस्थलमा आफ्नै परम्पराले भौतिक देवालय (गोन्पा आदि) हरू निर्माण गर्ने काम पहिले हिन्दूहरूबाट नभएर स्थानीयहरूबाटै भयो भन्ने कुराको प्रमाणको रूपमा ज्वालाजीमाथि गोन्पा

---

* यस उल्लेखलाई ए. एच. फ्राँकेले तिब्बतीबाट अनुवाद गर्दा छु-ला-मे-वर - को अर्थ एक तलाउ भनेर गर्नु भएको हुनाले (फ्राँके पृ. ९६) विवाद उठ्ने स्थिति देखापरेको भए तापनि रमेश ढुङ्गेलले फ्राँकेको त्यस अनुवादमा त्रुटि औंल्याउँदै छु-ला-मे-वर भनेको पानीबाट आगो बल्ने हुन्छ भनेर अर्थ गरिदिएको हुनाले (ढुङ्गेल १९४४; पृ. २) यो उल्लेख मुक्तिनाथ ज्वालाकै हो भन्ने निश्चय भएको छ ।

बन्नु, सेङ–दोङ (नृसिंह) गोन्पा बन्नु र पछि बनेको मुक्तिनाथको मन्दिरमा समेत ज्योमो (तिब्बती बौद्ध भिक्षुणी) तथा लामाहरूको प्रशस्त अधिकार र प्रभाव रहनु आदि कुराबाट स्पष्ट हुन्छ। त्यसै हुनाले मुक्तिनाथमा भौतिक वास्तुस्वरूपहरू भने हिन्दूभन्दा स्थानीय परम्पराले स्थानीयहरूद्वारा नै पहिले निर्माण गरिएका हुन् भन्नुमा अत्युक्ति हुन्न। अझ पछि बनेको मुक्तिनाथको मूर्तिको शैलीमा समेत वैष्णव मूर्तिको लक्षण नभएर बौद्ध मूर्तिको लक्षण स्पष्ट झल्कन्छन् भनेर विशेषज्ञहरू बताउँछन्।● यतिसम्मकि यस मुक्ति-नारायणको मूर्तिको ४ हातमा शङ्ख, चक्र, गदा, पद्म जस्ता वैष्णव आयुध समेत छैनन्। लक्ष्मी र सरस्वतीका मूर्ति पनि बौद्ध परम्पराका ताराका मूर्ति जस्ता देखिन्छन्। त्यसैले ऐतिहासिक दृष्टिले हेर्दा हिन्दूभन्दा बौद्ध परम्पराको बढी सन्निध्य तथा प्रभाव मुक्तिनाथमा रहेको भन्नै पर्छ। यस विषयमा तल धार्मिक महत्व, गुठी व्यवस्था र पूजा परम्परामा पनि चर्चा गरिएको छ। अब मुक्तिनाथको वर्तमान हिन्दू नेपाली शैलीको मन्दिर तथा मूर्तिको प्राचीनताको विषयमा पनि संक्षेपमा चर्चा गरौं।

मध्यकालको पूर्वार्द्धदेखि भारतीय मैदानमा मुगल प्रभाव बढ्न थाले-पछि विस्तार–विस्तार त्यसतर्फका हिन्दू तथा बौद्ध विद्वान् पण्डितहरू साथै शासकहरू समेत यस हिमाली पहाडी प्रदेशतर्फ आफ्नो धर्म तथा अस्तित्व जोगाउन प्रवेश गरेका थिए भन्ने कुरा प्रष्ट नै छ। यसैको फलस्वरूप मध्य-कालको पूर्वार्द्धदेखि यस हिमवत्खण्डका तीर्थस्थलहरूको ख्याति अझ बढ्यो। कृष्णागण्डकीका वेणीहरूका हरिहरक्षेत्र, रूरुक्षेत्र तथा मुक्तिक्षेत्रमध्ये मुक्ति र रूरुक्षेत्रको ख्याति फैलाउने र त्यसमा केही सेवा पुऱ्याई धार्मिक स्मारकको निर्माण र विस्थापन तथा सम्बन्धित धार्मिक साहित्यको रचना समेत गर्ने गराउने काममा पाल्पालीसेन राजा, कर्णाली प्रदेशका खस मल्ल राजा, जुम्ली

● त्रि. वि. संस्कृतिका उप–प्राध्यापक रमेश ढुङ्गेलले विष्णुको मूर्तिमा साधारणतया हुनु पर्ने लक्षण र मुक्तिनाथको मूर्तिमा त्यस्ता लक्षणको अभावलाई औंल्याउँदै यस लेखकलाई स्पष्ट पारिदिनु भएको हो।

कल्याल राजाहरू र पर्वते समालवंशी मल्ल राजाहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ। यिनमध्ये पश्चिम नेपालको कर्णाली प्रदेश सिंजामा आफ्नो या-चे साम्राज्यको केन्द्र (राजधानी) बनाउने खसदेशाधिराज भनिने मल्ल राजाहरू समयका हिसाबले पहिलेका हुनाले (बाह्रौं शताब्दीदेखि पन्ध्रौं शताब्दीसम्म) र यिनीहरूको साम्राज्यको विस्तार पनि पश्चिममा कुमाऊँ गढवाल क्षेत्र र पूर्वमा मध्य नेपाल क्षेत्रको काठमाडौं केन्द्रका शासकका पहुँचका प्रदेशभन्दा पश्चिमका प्रदेशसम्म (गोरखासम्मका ऐतिहासिक प्रमाण-हरू पाइएका छन्) फैलिएको हुनाले मुक्तिक्षेत्रको मध्य भागमा स्थित मुक्तिनाथ र पश्चिममा कालीपारको बद्रीनाथ क्षेत्र समेत उनीहरूको साम्राज्यभित्र परेको थियो। त्यसैले आफ्नो साम्राज्यभित्रका यी तीर्थस्थलहरूको ख्याति फैलाउने र त्यस क्षेत्रमा केही सेवा कार्य गर्ने काममा उनीहरू अग्रसर हुनु स्वाभाविक हो। यी शासकहरूको बद्रीनाथ र मुक्तिनाथसँगको सम्बन्धका विषयमा वंशावली तथा स्थानीय परम्परा र किंवदन्तीहरूले समेत स्पष्ट पारेका छन्। पर्वते राजा शाही मल्लको श्याहा मोहरमा मुक्तिनाथ इलाकालाई सम्बोधन गर्दा यिनै कर्णाली प्रदेशका मल्ल राजाहरूकै प्रशासनिक क्षेत्र विभाजनको क्षेत्रीय नाम 'खशान प्रदेश' भनेर यस क्षेत्रलाई उल्लेख गरिएको पाइनाले[१६] मुक्तिनाथसँग यी मल्ल राजाहरूको सम्बन्ध भएको कुरामा थप प्रमाण मिलेको छ। समालवंशी वंशावलीमा कर्णाली प्रदेशका यी मल्लवंशका पछिल्ला राजा पृथ्वीमल्लले आफ्नो जीवनको पछिल्ला दिनहरूमा राजपाठ छाडेर बद्रीनाथ तपोवनतर्फ लागेको चर्चा पाइन्छ।[१७]

रूरूक्षेत्रमा मुकुन्दसेन आदि पाल्पाली सेन राजाका पालाका सांस्कृतिक महत्वका वस्तुहरूले र पर्वते मल्ल राजाका शासनकालमा लेखिएका 'कृष्णा-गण्डकी माहात्म्य' (कृष्णप्रभा माहात्म्य), 'बदरीकाश्रम माहात्म्य' (कृष्णभामा माहात्म्य) आदिले यस क्षेत्रको ऐतिहासिकतालाई इङ्गित गरेका छन्। पर्वते मल्ल राजाहरूले टाढा–टाढादेखि मुक्तिनाथको दर्शनार्थ मुक्तिक्षेत्रमा जाने तीर्थयात्रीहरूको उचित व्यवस्था गर्न स्थानीय मानिसहरूलाई आदेश समेत गर्दथे भन्ने कुरा पर्वते राजा शाही मल्लको ठिनीमा प्राप्त तिब्बती लिपिको

स्याहा मोहोरले स्पष्ट पारेको छ । त्यसमा मुक्तिनाथ जाने "जोगी, सन्यासी, ब्राह्मण आदि तीर्थयात्रीहरूलाई आदर गर्नु, अन्न दाउरा दिनु, मीठो कुरा बोल्नु, सहयोग गर्नु......" भन्ने व्यहोरा उल्लेखित छ ।[१८] त्यस्तै गरेर वि. सं. १८०३ ताका लेखिएको यिनै पर्वते राजाहरूकै अधिनस्थ इलाका थाग क्षेत्रको धर्मवन्देजमा पनि उत्तर मोन्थाङ राजा, झारकोटे (मुक्तिनाथ नजीकैका) ठि–पोन र धमिका र कागका पोनढुङ आदिका खान्दानीहरू दक्षिणतर्फ आउँदा लिफुम (दाना)का भंसारीले विना रोकटोक जान दिने र थाग, पाँचगाउँ लगायत तलबाट माथि दामोदरकुण्ड (छु–छेन) र मुक्तिनाथ (छु-मिग-ग्या-चा) को दर्शनका निमित्त जानेलाई कागका भंसारीले विना रोकतोक जान दिने व्यवस्था भएको उल्लेख परेको छ ।[१९] यस आधारबाट पर्वते राजाहरूले केही न केही व्यवस्था मुक्तिनाथका तीर्थयात्रीहरूका निमित्त गरेका थिए भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । यी पर्वते राजाहरूको राज्यभित्र मुक्तिनाथको मन्दिर ज्वालाजी भएको इलाका पर्दैनथ्यो तापनि शालग्रामी कृष्णागण्डकी जस्तो पवित्र नदीको प्रस्रवण क्षेत्रमा फैलिएको पर्वत राज्यभित्र यस कृष्णागण्डकीका वेणीहरू धार्मिक महत्व बोकेर रहेको कुरा स्पष्ट नै छ । अर्को कुरा पहिलेका कर्णाली प्रदेशका खसदेशाधिराज मल्ल शासकहरूसँग सम्बन्धित भएको हुनाले मुक्तिनाथ र बद्रीनाथ जस्ता तीर्थस्थलहरूप्रति तिनकै प्रेरणाले पर्वते मल्ल राजाहरू प्रेरित भएको पनि हुन सक्दछ ।

मुक्तिक्षेत्रको खास देवस्थल भएको इलाका पहिले लो (मुस्ताङ) को अधिनस्थ भए तापनि पछि जुम्लीहरूले कब्याएका थिए भनेर पहिलो अध्यायमै उल्लेख गरिसकियो । जुम्लीहरूको अधिनस्थ इलाकाभित्र परेपछि त्यस भेकमा जुम्लीहरूले सेवा सुविधाको काम गर्नु स्वाभाविकै हो । त्यस्तै आफ्नो राज्यभित्र परेको प्रशिद्ध देवस्थललाई इष्टदेव बनाउनु पनि स्वाभाविकै हो । तर जुम्लीहरूले मुक्तिक्षेत्रको उक्त इलाकामा कब्याउनुभन्दा पहिले नै पनि मुक्तिनाथलाई इष्टदेवको रूपमा मान्दथे । त्यत्ति मात्र नभएर सुदूर पश्चिमको बद्रीनाथलाई पनि इष्टदेव नै मान्दथे जुम्लीहरूले । किनकि जुम्ली राजाहरूका स्याहा मोहरका शीर्षभागमा "श्री बद्रीनाथो जयति: श्री मुक्तिनाथ सहाय:"

भन्ने लेखिएको पाइन्छ।[२०] यसै हुनाले यी दुवै (बद्रीनाथ र मुक्तिनाथ) देवतालाई इष्टदेवको रूपमा स्वीकार्ने आधार र परम्परा जुम्लीहरूमा पनि तिनै पहिलेका मल्ल राजाहरूबाटै लिएको हुनु पर्दछ। जुम्लीहरू पनि ती मल्ल राजाहरूसँग सम्बन्धित थिए र जुम्लाका पहिला कल्याल राजा बलिराजले उक्त मल्ल राजाहरूकै राज्य क्षेत्रमध्येको जुम्ला राज्य उनीहरूबाटै पाएको कुराको उल्लेख वंशावलीहरूमा परेको र स्थानीय परम्परामा पनि यही कुरालाई मान्यता दिइएको देखिन्छ।[२१]

यस किसिमले मुक्तिक्षेत्रको उक्त देवस्थललाई 'मुक्तिनाथ' भनेर सम्बोधन गर्ने गरिएका ऐतिहासिक प्रमाणहरूमा सबैभन्दा पहिलो स्थान उक्त जुम्ली राजाहरूका स्याहा मोहोरले नै लिएका छन्। यसभन्दा पहिले सबै स्रोतमा मुक्तिक्षेत्र वा तिब्बतीमा छु-मिग्-ग्या-चा तथा छु-ला-मे-बर मात्र भनिएकोमा जुम्लीहरूले मुक्तिनाथ भनेर किन सम्बोधन गरे? भन्ने प्रश्नको जवाफमा त्यस बेलासम्ममा मुक्तिक्षेत्रको केन्द्रस्थलमा मुक्तिनाथको मूर्तिको स्थापना र प्रतिष्ठा भई कुनै न कुनै देवालयको रूप समेत दिई सकिएको थियो भनेर उल्लेख गर्न सकिन्छ। पहिलेका कर्णाली प्रदेशका खस मल्ल राजाहरूले नै कुनै मुक्तिनाथको प्रतीक राखी देवालयको रूप दिएको पनि हुन सक्छ तर यस विषयमा किटानसाथ भन्ने प्रमाणिक स्रोतको अभाव भएकोले यसै हो भन्न सकिँदैन। तर मुक्तिनाथको अहिले भैराखेको जुन तामाको चतुर्बाहु मूर्ति छ त्यसको निर्माणकाललाई १६ रौं र १७ रौं शताब्दी भनेर मान्न सकिन्छ। यसरी उता जुम्ली राजाका स्याहा मोहरमा मात्र 'मुक्तिनाथ' भन्ने उल्लेख पाइनु र यता मूर्तिको निर्माणकाल पनि यसैताकाको हुनुले गर्दा जुम्लीहरूले नै मुक्तिनाथको अहिले भैरहेको मूर्ति स्थापना गरी ज्वालाजी बाहेकको अर्को छुट्टै देवालय बनाइएका थिए भनेर भन्न सकिन्छ। यस विषयमा बोल्न आधार थप्ने अरू पनि स्थानीय परम्परा, किंवदन्ती तथा लोकगीतहरू विद्यमान छन्।

झारकोट (मुक्तिनाथ नजीकै) भेकमा स्थानीय वयोवृद्धहरू भन्ने गर्दछन्: ''मुक्तिनाथ जुम्ली राजाका देवता हुन्, पहिले उक्त देवमूर्ति उही जुम्ला (छिनासिम) मै थियो र पछि अलप भएर यहाँ आई बसेको देखेपछि जुम्ली-

हरू आएर मुक्तिनाथलाई बोकेर फर्काई लैजान लागे। यसरी लैजान लाग्दा मुक्तिनाथको उक्त मूर्ति अति गह्रौं भएर आएकोले केही पर खिङगा गाउँसम्म पुऱ्याएर बिसाउनु परेको र बिसाएको ठाउँबाट राती सुतेको बेलामा विलीन भएकोले फेरि फर्किएर ज्वालाजीको स्थल (जहाँ मुक्तिनाथको वर्तमान मन्दिर छ) मा आउँदा मुक्तिनाथको उक्त मूर्ति त्यहीं बसेको देखेपछि फेरि बोकेर उक्त ठाउँसम्म पुऱ्याएपछि मुक्तिनाथ हलचलै गर्न नसकिने गह्रौं भैदिएपछि केही नलागेर जुम्लीहरूले फर्काएर ज्वालाजीमै (हालको मुक्तिनाथ मन्दिर रहेको ठाउँ) ल्याउने भएपछि बोक्न सक्ने हलुका भई त्यहीं नै स्थापना गरेर निराश भई जुम्लीहरू जुम्ला फर्किए र हाम्रा देवता भनी वर्षमा भरसक ऋषि-तर्पणी पूर्णिमामा नसके भाद्र महीनाभरमा आफ्ना कूलदेवता र शङ्ख घण्ट आदि समेत साथमा लिएर आई मुक्तिनाथको अगाडि राखेर भक्तिपूर्वक पूजा गर्ने र पूजा सकिएपछि आफ्ना कूलदेवता र शङ्ख, घण्ट आदि सामग्री मुक्तिनाथको प्रतिमामा छुवाई १/२ दिनसम्म आफ्नै परम्पराले पाठ-पूजा गरी फर्कने परम्परा चल्यो र अहिलेसम्म पनि उक्त परम्परा चलिरहेकै छ। जुम्लीहरू डोलपाको छार्का भोटको बाटो भएर आउने गर्दछन्। एक वर्षमा क्रण्डै ३/४ सयसम्म जुम्लीहरू मुक्तिनाथ आई दर्शन गरेर फर्कन्छन्।"

यसरी स्थानीय मानिसहरूको भनाइ र परम्पराले पनि मुक्तिनाथको मूर्ति जुम्लीहरूले नै निर्माण गराई स्थापना गराएका थिए भन्ने देखिन आएको छ। यस सन्दर्भमा थप प्रमाण जुम्ला भेकका लोकोक्ति, परम्परागत लोक-गीतहरूले पुष्टि गरेको छ। जुम्ला भेकमा मुक्तिनाथ जाने बाटो, बाटामा पर्ने वास, खाजा-सामल, राजाहरू जाँदा आउँदाका घटना-वर्णन आदिसँग सम्बन्धित पुराना गीतहरू भन्न सक्ने मानिसहरू अहिले पनि छँदैछन् भन्ने सुनिएको छ।[२२] वि. सं. १८०३/४ ताका जुम्ली दरबारका कर्मचारी 'भण्डारी' का आमा र भाइ मुस्ताङमा कर उठाउन आएको टोलीको साथमा तीर्थ घुम्न आएको चर्चा मुस्ताङ दरबारमा प्राप्त एक पत्रमा परेको पाइएको छ। जसमा ती तीर्थ गर्न आएकालाई पनि मुस्ताङ्गी राजाले पाखी २ थान र ४ रूपैयाँ खर्च बापत दिएको चर्चा छ। जुम्लीहरूले तीर्थयात्रा गर्ने ठाउँ मुस्ताङ

इलाकामा 'मुक्तिनाथ' नै भएको हुनाले जुम्ली बूढापाका, लोग्नेमानिस स्वास्नीमानिस सबै नै तीर्थयात्राका निमित्त मुक्तिनाथ आउने परम्परा थियो भन्ने कुरा स्पष्ट किसिमले बुझिन्छ ।

उपर्युक्त कुराहरूका आधारमा मुक्तिक्षेत्र, मुक्तितीर्थको रूपमा ज्वालाजीस्थल धेरै प्राचीन युग अर्थात् मानिसहरूको पहुँच त्यस भेगसम्म पुग्दाका अवस्थादेखि नै एक आश्चर्यजनक दैविक शक्तिको रूपमा देखिइ-रहेकै थियो । पछि धार्मिक भावनाले प्रेरित भएर अनेक मानव निर्मित स्मारकहरू त्यहाँ बनाइए । गोन्पा, स्तुप, धारा, पाटी पौवा, देव-मन्दिर सबै बने। यसै क्रममा जुम्लीहरूको पालामा हाल भएको मुक्तिनारायणको मूर्तिको विस्थापन र स-सानु रूपमै भए तापनि एक मन्दिर बन्यो । त्यसै बेलादेखि मुक्तिनाथ तथा मुक्तिनारायण भन्न थालियो मुक्ति क्षेत्रको ज्वालास्थललाई । यसपछि विस्तार विस्तार मुक्तिक्षेत्रको मुख्य र सर्वाचीन तीर्थ ज्वालाजी चाहीं हिन्दूहरूको पहुँच बाहिर र अब त ज्ञानभन्दा बाहिरसमेत पुग्न जानाले हिजोआज सबैजसो हिन्दू भक्तजनहरू मुक्तिधारामा स्नान गर्ने र माथि उल्लिखित मुक्तिनारायण मूर्तिको मात्र दर्शन गरी फर्कने गर्दछन् । ज्वालाजी चाहि लामा ज्योमोहरूको र स्थानीय बौद्धमार्गीहरूको मात्र भएको छ । तर मुक्तिनारायण (मुक्तिनाथ) को मन्दिरमा भने हिन्दू पुजारी मात्र नरहेर ज्यो–मो (स्थानीय बौद्ध भिक्षुणी) ले पनि पहिलेकै परम्पराले पूजा आजा गर्ने गर्दछन्, नारायणलाई चेन–रे–शिगको रूपमा ।

मुक्तिनाथको वर्तमान नेपाली वास्तु शैलीको (प्यागोडा) मन्दिरको नमूना वि. स. १८७१ सालमा निर्मित र त्यसै शैलीमा वि. सं. १९८३ मा जिर्णोद्धार गरिएको हो भन्ने बुझिएको छ । वि. सं. १८७१ सालमा निर्माण भएको कुराका प्रमाण त्यहाँ २ वटा पाइएका छन् । जस्तो मन्दिरको दोस्रो तल्लाको छानाको अगाडिपट्टिको किनाराको पित्तलको पेटिकामा र मन्दिरको मूल ढोकादेखि दक्षिणमा रहेको घण्टको अभिलेखले स्पष्ट पार्दछ ।[२३] तर यसभन्दा पहिले पनि जुम्लीको समयमै पनि कुनै न कुनै रूपको मन्दिर थियो भनेर माथि नै उल्लेख गरिसकियो । शाहकाल पूर्वको उक्त मन्दिर

स्थानीय वास्तु परम्परा अनुरूप माटोको मुण्ड रूपको छानु भएको सानो थियो भन्ने स्थानीय मानिसहरूको भनाइ छ। तर १८६३ सालमा मुक्तिनाथको विशाल सदावर्त गुठी र पौवा (रानी पौवा) को समेत व्यवस्था गर्ने रानी सुवर्ण प्रभाले मन्दिर निर्माण भने नगराएबाट त्यस बेलासम्म स्थानीय परम्परागत शैलीको भए पनि राम्रै अवस्थाको मन्दिर भएको हुनुपर्दछ भन्ने अनुमान हुन्छ। पछि नेपाली शैलीमा बन्दा पनि संभवत: मन्दिरको मूल गर्भगृह नबिगारी माथि मात्र बढाउँदै लगेर नेपाली पँगोडाको रूप दिइएको हुनु पर्दछ।

मुक्तिक्षेत्रका अन्य ऐतिहासिक पौवा तथा देवालयहरू र अन्य ऐतिहासिक विषय-वस्तुमा केही प्रकाश गुठी व्यवस्था, पूजा-परम्परा तथा सांस्कृतिक सम्पदाको अध्ययनको प्रसंगमा पनि पारिएको छ।

टिप्पणी :

१) कुलचन्द्र गौतम (अनु. संपा.), श्री गोस्वामी तुलसीदास कृत रामायण, पृ. १०३२–१०६७।

२) बाबु माधवप्रसाद शर्माद्वारा प्रकाशित, असली आठकाण्ड रामायणको रामाश्वमेध काण्डका श्लोक ३०२–३४०: पृ. ५५–७२।

३) पं भवानीशंकर शास्त्री, शालग्राम – रहस्यम्; थाक टुक्चे: सुब्बा मोहनमान शेरचन, वि. सं. २००४, पृ. ३७–५८।

४) त्यही, पृ. ५८–७१।

५) त्यही, पृ. ७१–७८।

६) नागशरण सिंह, पुराण परिचय; दिल्ली: नाग पब्लिशर्स, ई. १९८५।

७) योगी नरहरिनाथ (अनु: संपा.) हिमवत्खण्ड; पृ. १२५ (मूल संस्कृतखण्ड) र पृ. १३० (भाषाखण्ड)।

८) सिंह, पूर्ववत् टिप्पणी संख्या ६, पृ. ३४–३७।

९) ज्ञानमणि नेपाल, नेपाल – निरुक्त; काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं. २०४०, पृ. १३–१४।

१०) शास्त्री, पूर्ववत् टिप्पणी संख्या ३, पृ. ८२–२९४ ।

११) रामकुमार पाँडे, नेपाल परिचय; पाँचौ संस्करण, ललितपुर: विद्या-पुस्तक भण्डार, वि. सं. २०४२ ।

१२) राहुल सांकृत्यायन, तिब्बतमें बुद्धधर्म; दोस्रो संस्करण, इलाहाबाद: किताब महल, १९७४ ।

१३) रमेश ढुङ्गेल, "मुक्तिनाथ केही ऐतिहासिक तथ्य" प्राचीन नेपाल संख्या १०२, पृ. १ ।

१४) ढुङ्गेल, त्यही पृ. २ । र
जुसेप टुची, प्रिलिमिनरी स्टडिज् अन् टु साइन्टिफिक एक्स्पिडिशन इन् नेपाल; रोम: आई. एस. एम. ई. ओ., ई. १९५६, पृ. १० ।

१५) ढुङ्गेल, त्यही, पृ. ३ – ४ ।

१६) त्यही, पृ. ३ – ४ ।

१७) मोहन बहादुर मल्ल, सिजा इतिहासको डोरेटो; काठमाडौं: मोहन बहादुर मल्ल, वि. सं. २०३३, पृ. ३७ ।

१८) ढुङ्गेल, पूर्ववत् टिप्पणी संख्या १३, पृ. ४ ।

१९) त्रि. वि. वि. ने. ए. अ. केन्द्रको मुस्ताङ इतिहास सम्बन्धी प्रतिवेदनको ऐतिहासिक सामग्री संख्या ७ (तिब्बती)

२०) ढुङ्गेल, पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या १३, पृ. ४ ।

२१) मल्ल, पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या १७, पृ. ३७ ।

२२) यो कुरा जुम्लाभेकको अध्ययनमा संलग्न भएका सबैलाई थाहा भएकै कुरा हो ।

२३) ऐतिहासिक सामग्री खण्ड हेर्नुहोस्, सामग्री संख्या ४ ।

(ख) धार्मिक पक्ष: महत्व, प्रसिद्धि तथा सहिष्णुता

यस विषयमा केही चर्चा मुक्तिक्षेत्रको भौगोलिक परिचय, ऐतिहासिक पृष्ठभूमि तथा मुक्तिनाथको इतिहास र प्राचीनताको अध्ययनको सन्दर्भमा गरिसकिएको र केही तल गुठी व्यवस्था मेला-पर्व र पूजा-परम्पराका सन्दर्भमा समेत गरिएको हुनाले यहाँ धार्मिक विषयका मूलभूत कुरा र छुटपुट भएका कुरा मात्र सप्रसङ्ग चर्चा गरिएको छ ।

मुक्तिनाथको दर्शन मात्र गर्नाले पनि मानिसले परलैकिक जीवनमा मुक्तिपद प्राप्त गर्दछ भन्ने हिन्दू पुराणहरूको आशयबाट प्रभावित हुनाले हिन्दू धर्मभित्रका कुनै पनि संप्रदाय मान्ने हिन्दूहरूलाई 'मुक्तिनाथ' 'मुक्तिक्षेत्र' भन्ने शब्द नै अति प्रिय बन्न पुगेको छ । विभिन्न पौराणिक ग्रन्थहरूको अध्ययनबाट यो मुक्तितीर्थ धार्मिक सहिष्णुताको एक महत्वपूर्ण संगमतीर्थ हो भन्ने बुझिन्छ । किनकि हिन्दू धर्म भित्रका अनेक धार्मिक संप्रदायका अनुयायी बीच मात्र नभएर बुद्धधर्मका अनुयायीहरूको समेत सामन्जस्य र मेलमिलाप कायम गरेर धार्मिक एकताको सूत्रमा बाँध्ने काम मुक्तिनाथले परापूर्वकालदेखि नै गरिरहेको कुरा प्रष्ट नै छ ।

स्कन्दपुराणमा प्रष्टै वर्णन गरिएको छ कि, मुक्तिक्षेत्र (नाथ) हंसतीर्थ या यक्षकुण्डमा गई भक्तिपूर्वक डुबुल्की मारी प्राण त्याग गरेमा सात जन्मदेखि सञ्चित सबै पाप नाश भएर मानिसले तत्कालै मुक्तिपद प्राप्त गर्दछ, यस कुरामा सन्देह छैन । जुन मनुष्यले ज्येष्ठशुक्ल दशहराका दिन मुक्तिक्षेत्र (नाथ) का वरिपरि रहेका कुण्ड र वगेका पवित्र छहरा र निर्मल नदीहरूमा स्नान गर्दछ, त्यो मनुष्य कोटि जन्मदेखि संचित भएका सबै पापबाट मुक्त हुन्छ । दशहराका दिन अनुकूल परेन भने मकर संक्रान्तिका दिन स्नान गरे पनि सबै पापबाट मुक्त भएर परमपद (मा) पुग्दछ । यस तीर्थमा भगवान् शंकरको भक्तिभावपूर्वक जप, दान, पूजा, होम आदि पूण्य कर्म गरेमा

जन्म मृत्युको पुनारावृत्ति हुँदैन, ईश्वरीय गति मिल्दछ । स्त्रीजातिले त्यस स्थानमा गएर उल्लिखित शुभकर्म गर्दछन् भने इच्छा गरे अनुसारको पुरुष प्राप्त गर्न सक्दछन् । त्यस क्षेत्रमा गई ब्राह्मणलाई लेह्य, पेय, भोक्ष्य, भज्य आदि चार प्रकारका व्यञ्जनहरू दिएमा पितृहरू तृप्त भएर पापबाट रहित हुँदै स्र्गलोक प्राप्त गर्दछन् । पितृक्तिको उद्देश्य राखेर त्यस स्थानमा गई तर्पण-श्राद्ध अर्थात् पिण्डदान गर्नाले नरकमा परेका पितृहरू पनि तत्काल पापबाट मुक्त भई स्वर्ग जान्छन् । यस्तै किसिमले 'मुक्तिपर्वतबाट निस्केका हरेक साना-साना नदी, कुण्ड आदि पवित्र हुन् किनभने मुक्तपर्वत नै पापको साधक हुन सक्दछ, यसभन्दा अर्को उपाय छैन' भनेर पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

मुक्तिनाथलाई हिजोआज वैष्णव तीर्थस्थलको रूपमा मान्ने परम्परा रहिआएको छ । हुन पनि त्यहाँको चतुर्बाहु नारायणको मूर्ति भएको मन्दिर नै हिजोआज हिन्दूहरूका निमित्त मुख्य देव-मन्दिर भएको हुनाले यसमा द्विविधा पनि हुन सक्दैन । त्यसै गरी विष्णुको शिलारूप शालग्रामको र कृष्णागण्डकीको उद्गमस्थल भएको कारणले पनि यसलाई वैष्णव तीर्थस्थल भनिएको हो । यस तीर्थस्थलका विषयमा रामायण, स्कन्दपुराण, वराहपुराणहरूमा र शाल-ग्राम र शालग्रामीका विषयमा भने विष्णुरहस्य, नारदपञ्चरात्र, योगवाशिष्ठ, श्रीमद्भागवत्, ब्रह्माण्ड, पद्म, अग्नी, नृसिंह, गरूड, वामन, ब्रह्म, पुराणसंग्रह, विष्णुसहस्त्रम्, विष्णुधर्मशास्त्रम् तथा वैखानससंहिता आदि पुराणहरूमा पनि प्रशस्त उल्लेख भएको पाइन्छ । रामायण, वराहपुराण र स्कन्दपुराण आदि पौराणिक स्रोतमा यस मुक्तिनाथलाई मुक्तिक्षेत्र मात्र भनिएको र यस-लाई वैष्णव तीर्थस्थल मात्र नमानेर भगवान् शंकर र विष्णुको संगमस्थलको रूपमा उल्लेख गरिएको कुरा उल्लेखनीय छ । रामायणको रामाश्वमेधकाण्डमा भगवान् विष्णुको चर्चा गरिएको भए तापनि उत्तरकाण्डको काकभुसुण्डी वर्णनको सन्दर्भमा भने भगवान् विष्णुको साथसाथै भगवान् शंकरले पनि मनपराएको पवित्रस्थलको रूपमा मुक्तितीर्थको वर्णन गरिएको पाइन्छ । हेरौं त्यस उत्तर-काण्डमा कसरी वर्णन भएको छ ।[१]

रामभक्त काकभुसुण्डी र गरूडको सम्वाद कुन प्रकारले भयो भन्ने जिज्ञाशा राखेर पार्वतीले भगवान् शंकरसँग प्रश्न गर्दा भगवान् शंकरले जवाफ दिँदा नै यस मुक्तितीर्थको उल्लेख परेको छ । त्यहाँ भनिएको छ :

"हे पार्वती जब दक्षप्रजापतिका यज्ञमा अपमान भयो भनी तिमीले अत्यन्त क्रुद्ध भइकन प्राण छोड्यौ । मेरो गणले यज्ञ विध्वंस गरे, त्यो सबै प्रसङ्ग तिमी जान्दछ्यौ । त्यसपछि तिम्रो वियोगले गर्दा विरक्त भएर राम्रा–राम्रा वन, पर्वत, नदी, तलाउहरूको दृश्य हेर्दाहेर्दै फिरन्ता भएँ । मेरो यस फिरन्तै यात्राको अवसरमा उत्तर दिशामा सुमेरू पर्वतभन्दा धेरै टाढा एउटा अत्यन्त राम्रो नील पर्वत (नीलगिरि) छ; त्यसका अनेक शिखरमध्ये ४ शिखर सुवर्णमय थिए । मलाई ती शिखर मन परे...... ।"

यस्तै किसिमले नीलगिरि मुक्तितीर्थको सन्दर्भमा उक्त सुन्दर पर्वत (नीलगिरि) मा त्यो काकभुसुण्डीले निवास गर्ने र हरिभजन गर्ने गर्दथे र उक्त स्थल मायारूपी विकाकले रहित रहेछ भन्ने कुराको पनि भगवान् शंकरले पार्वतीलाई वर्णन गरेको चर्चा छ ।

यसरी रामायणको उत्तरकाण्डको यस वर्णनले भगवान् विष्णु र भगवान् शंकरसँग समेत् सम्वन्धित तीर्थस्थलको रूपमा यस मुक्तितीर्थलाई चिनाएको छ ।

रामायणकै रामाश्वमेधकाण्डमा पनि यस स्थललाई हरिहर क्षेत्रको रूपमा चिनाइएको छ र यस तीर्थस्थलको महत्वको विषयमा विस्तृत विवरण दिइएको छ[२] । यसमा मुक्तिक्षेत्रस्थित नीलगिरि र यस क्षेत्रका भिल्ल जातिको धर्मप्रतिको आस्था, उनीहरूको त्यस मनोरमस्थलको जीवनपद्धति, त्यस क्षेत्र–का बहुमूल्य पत्थर, रत्न, सुन आदिको खनिज भण्डार, सदा चलिरहने चिसो हावा, धूपी आदि वनस्पति, निर्मल जलयुक्त नदी र तिनबाट निस्कने मनोरम आवाज, हरिहरको चतुर्भुज मूर्ति तथा मन्दिर, ऋषिमुनि र देवगणहरूले त्यहाँ गर्ने पूजन, उक्त तीर्थस्थलमा पुग्ने कृष्णागण्डकीको किनारैकिनार भएर गुज्रने महाकष्टकारी बाटो आदिको चर्चा परेको छ । त्यहाँ शत्रुघ्नजीको विजय-यात्राको सिलसिलामा हयको साथमा शत्रुघ्नजी दलबलसहित पुगेको

र त्यस स्थानको नाम र महत्ताको विषयमा चर्चा गर्दा काञ्चीपुरका राजा रत्नग्री[illegible] गरेको तीर्थयात्राको वर्णनसहित श्रीरामजीको अश्व (घोडा) पनि नीलगि[illegible]र पुगेको चर्चा त्यहाँ छ । यसमा गण्डकी नदीको सृष्टी तथा शालग्रा-मको महत्व वर्णन तथा राजा रत्नग्रीवले भगवान् बिष्णुको दर्शन गरेको चर्चा पनि छ ।

यस आधारबाट पनि मुक्तितीर्थलाई मुक्तिदायक प्राकृतिक मनोरम र' हरि र हरको क्षेत्रको रूपमा मानिन्थ्यो भन्ने नै बुझिन्छ ।

मुक्तितीर्थ (शालग्राम क्षेत्र) मा भगवान् राम स्वयं तीर्थ गर्नाका निमित्त आउनु भएको चर्चा योगवाशिष्ठको वैराग्य प्रकरणमा परेको छ। त्यसमा भगबान् रामचन्द्र १५ वर्षको उमेरमा गण्डकी नदीद्वारा वेष्ठित शालिग्राम क्षेत्र (मुक्तितीर्थ) मा तीर्थ गर्न आउनु भयो भनेर उल्लेख गरिएको छ ।

यसैगरी वराहपुराणमा अझ विस्तारपूर्वक मुक्तितीर्थ र यससँग सम्बन्धित दामोदर, सोमेश्वर, गण्डकी आदि तीर्थको महत्ता गाइएको छ । त्यसमा प्राचीन युगमा भगवान् विष्णुले यस मुक्तिक्षेत्रमा तपस्या गरेको, जसको फलस्वरूप एक तीव्र तेज प्रकट भएको र त्यसै तेजबाट चराचर जगत्को उत्पत्ति भएको जस्तो विषयवस्तुमा उल्लेख भएको देखिन्छ । त्यस्तै किसिमले मुक्ति-तीर्थमा विष्णुले तपस्या गर्नाले प्रकट भएको उक्त तीव्र तेजबाट आश्चर्यित भएका ब्रह्मांजी समेत देवगगहरू भगवान् शंकरको निवासमा पुगेको र शंकरले पनि सबै देवगणलाई साथमा लिएर विष्णुले तपस्या गरेर बसेको उक्त स्थलमा पुगेर तपस्यामा रहेका विष्णुलाई किन तप गर्नु भएको हो ? भनी सोधनी गरेको र त्यसको जवाफमा भगवान् विष्णुले "मैले त्रिलोकको कल्याण-का निमित्त तपस्या गरेको र वरदानको इच्छा गरेर प्रभुको दर्शनाभिलाषी पनि बनेको छु र अब दर्शन पाएर म कृतार्थ पनि भएँ, देव ! यो तीर्थको दर्शनबाट मात्र पनि मुक्तिदायक भएको हुनाले मुक्तिक्षेत्र हुनेछ भनेको चर्चा छ । त्यसै गरी यस मुक्तिक्षेत्रलाई वराहरूप भगवान्ले आफ्नु परम गुप्तस्थल

र भगवान् शंकरसँग मिलेर रहेको क्षेत्रको रूपमा पृथ्वीदेवीको जिज्ञाशालाई पूर्ण गर्दै वर्णन गरेको चर्चा छ ।[३] यस बाहेक यस पुराणमा चन्द्रमाले श्रापबाट मुक्ति पाउनका निमित्त उत्तम शिवलिङ्ग शालिग्राम क्षेत्रमा स्थापना गरेर हजार वर्षसम्म आराधना गर्नु भएको थियो, श्रापबाट मुक्ति पाएर भगवान् शिवको स्तुति गर्नुभयो र भगवान् शंकर चन्द्रमादेखि खुशी भएर चन्द्रमालाई वरदान माग भन्नुभयो र चन्द्रमाले 'मैले स्थापना गरेको शिवलिङ्गमा सदा–काल हजूरले वास गर्नुहोस् र यस लिङ्गपूजक भक्तहरूको मनोकामना पूर्ण-होस्' भनी भन्नुभयो । भगवान् शंकरले पनि 'यस स्थानमा भगवान् विष्णु–को समीप्य छ र विशेषत: तिम्रो प्रेमबाट आजदेखि यस शिवलिङ्ग नामबाट सदाकाल निवास गर्नेछु, मेरो यसै लिङ्गका पूजक मेरा भक्तहरूको निमित्त देवताहरूलाई पनि दुर्लभ बरदानहरूको सधैं दाता बन्नेछु' भनी वरदान दिनु-भयो' भन्ने चर्चा छ ।

त्यस्तै यसै प्रसङ्गमा त्यसपछि पनि भगवान् शंकरले चन्द्रमालाई संबो-धन गर्दै भनेको निम्न चर्चा परेको छ । 'हे चन्द्र ! शालङ्कायन ऋषिका तपस्याबाट प्रेरित भई विष्णु भगवान्सँग सल्लाह भई यस क्षेत्र (मुक्तिक्षेत्र वा मुक्तितीर्थ) मा हामी दुवै बस्दछौं । शालिग्राम पर्वत विष्णुदेव नै हुन् । म तिमीले स्थापना गरेको यस लिङ्गबाट सोमेश्वर नामले प्रशिद्ध भएँ । यो शालिग्राम पर्वत सोमेश्वर पर्वत अर्थात् यी दुवै पर्वतभित्र जति शालिग्राम शिलाहरू छन् ती सबै विष्णु शिला कहलाउँछन् ।

यसरी मुक्तितीर्थको यस शालग्राम क्षेत्रमा भगवान् शंकर र वराहरूप विष्णु एकसाथ भएर बसेको भन्ने बुझिन्छ । यस तीर्थका शिलारूपी चक्रहरूमा भगवान् विष्णु र सर्वयोगेश्वर शिव रहेको कुरा पनि पुराणहरूका आधारबाट बुझन सकिन्छ । किनकि भर्खरै उल्लिखित शालङ्कायन ऋषिको तपस्याको उद्देश्य भगवान् शङ्कर जस्तै पुत्र प्राप्त गर्नु थियो । त्यसका निमित्त भगवान् विष्णुको आराधना गर्दै दशै दिशा भ्रमण गर्दै आखीरमा विष्णुक्षेत्र (मुक्तितीर्थ)-मा आएर उक्त ऋषिले तपस्या गरेको र भगवान् शङ्कर प्रसन्न भएर सुन्दर

रूप धारण गरी पसेकोले यसको अर्को नाम' देवाट, पनि रहन पुग्यो उक्त महर्षिको दाहिने पार्श्वभागदेखि पुत्रवत् उत्पन्न हुनुभयो। यिनै शालङ्कायन महर्षिको प्रिय पुत्र 'नन्दी' भै जन्म लिनु भएका भगवान शंकर मुक्ति तीर्थको तपोभूमि शालग्राम क्षेत्रमा रहनु भएको विश्वास पनि वराहपुराणले दिलाएको छ। त्यरतै वराह-पुरणमा साक्षात् महायोगी महादेव उक्त मुक्तितीर्थस्थलको शालिग्राम क्षेत्रमा विराजमान हुनुहुन्छ र त्यहीं भगवान् विष्णु भक्तजनहरूलाई उत्तम ज्ञान दिंदै शंकर भगवान्को तपस्यामा रहनु हुन्छ र त्यस तीर्थको वेणी तीर्थहरूमा नुहा-एर देवता र पितृहरूलाई तर्पण दिएर महायोगीश्वरको पूजा गरेमा पुनर्जन्म हुँदैन, स्वतः मुक्त हुन्छ। यस तीर्थमा अन्य देवगणहरू समेत आएर घुमफिर गर्ने हुनाले मुक्तिक्षेत्र भयो भन्ने पनि चर्चा पाइन्छ।

वराहपुराणमै अर्को ठाउँमा 'गण्डकी नदीको गर्भभित्रका र शालग्राम पर्वत (मुक्तिनाथ र त्यसभन्दा उत्तर दामोदर हिमालसम्मको पर्वत श्रृङ्खला नै शालग्रामको खानीको रूपमा खडा छ। त्यसभन्दा तल शालग्राम पाइँदैनन् खाली गण्डकीले बगाएर ल्याएको मात्र पाइन्छ। भित्रका सबै शिला शालग्राम नै हुन् र तिनमा चक्रयुक्त शिलाचाहिं विष्णु र चक्र नभएका जति शिव हुन्', भनेर उल्लेख गरिएको छ[४]। यस मुक्तितीर्थलाई पुराणहरूमा रेवाखण्ड, हरिहर-क्षेत्र, मुक्तितीर्थ या क्षेत्र, विष्णु या हरिक्षेत्र, शालग्राम क्षेत्र, कृष्णप्रभा क्षेत्र जस्ता विभिन्न नामले चिनाइएको पाइन्छ। यसरी वराहपुराण तथा अन्य पुराणहरूले समेत यस मुक्तितीर्थलाई भगवान् शिव र विष्णुको संगम तीर्थको रूपमा अनेकौं धार्मिक कथाहरू जोडेर महत्ता गाएको कुरा स्पष्ट छ।

स्कन्दपुराणको हिमवत्खण्डको वर्णनले यस क्षेत्रको महत्ता शैव र वैष्णव धर्मको संगम क्षेत्रको रूपमा अझ स्पष्ट रूपमा बढेको छ। यस पुराणमा 'मुक्ति पर्वतको मध्य भागमा जलमा अग्नीको आह्वान गरेर ब्रह्माजीले तपस्या गर्नु भयो, ब्रह्माजीले अग्नीलाई शिद्ध गर्नु भयो र चरूको हवन गर्नु भयो' भन्ने चर्चा छ भनेर माथिल्लै अध्यायहरूमा पनि चर्चा गरिसकियो। त्यस्तै गरेर त्यहाँ अगाडि अरू वर्णन गरिएको छ: 'यद्यपि पानी र आगो दुबै परस्परमा

ठूलो बेमेल भए तापनि त्यस बेलादेखि यी दुवैको देह एकै भयो ।"[५]

उपरोक्त वर्णनका आधारमा पृथ्वी र जलबाट निस्कने अग्नी-ज्वालाको स्थल (जुन मुक्तिक्षेत्रमा जहिले पनि देख्न सकिन्छ) त्यहीं स्थानलाई नै ब्रह्माजी आई पानीमा अग्नीको आह्वान गरी हवन गरेको स्थान मानिन्थ्यो भनेर भन्न सकिन्छ । यहाँ ज्वालालाई भगवान् शंकर-शिवको प्रतीक र जल–लाई विष्णुको रूपमा वर्णन गरिएको देखिन्छ । उक्त पवित्र भूमिमा ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर मात्र नभएर पछि अनेक देवगण, किन्नर, गन्धर्व, अप्सराहरू र सिद्धयोगी, ऋषिगण समेत आई पूजन तथा नृत्य, गायन, वादन र ध्यान आदि गरेर रहन्छन् भन्ने पनि चर्चा छ ।[६] उपर्युक्त कुरालाई अझ स्पष्ट पार्दै स्कन्दपुराणमा अगाडि भनिएको छ: 'ज्ञानकाण्ड, कर्मकाण्ड र उपासनाका भेदबाट यज्ञ तीन प्रकारका हुन्छन् । यी तीनको नै सम्पूर्ण लोकको सुखका निमित्त भगवान् ब्रह्माजीले अनुष्ठान गर्नु भएको थियो । जगद्गुरु भगवान् शंकर अग्नीरूप, भगवान् विष्णुदेव जलात्मक अमृतरूपबाट र खास ब्रह्माजी होता रूपबाट (मुक्तितीर्थमा) अवस्थित हुनुहुन्छ । मुक्तिक्षेत्रलाई कसैले छाड्न मान्दैनन् । त्यहाँ देवता, किन्नर, गन्धर्व, अप्सराहरू र सिद्धादी देवयोनी तथा विशेष जातिहरू विभिन्न रूपबाट निवास गर्दछन् । कति जीवात्मा पत्थरको रूपमा, कोही पिपल तथा अन्य जातका वनस्पतिका रूपमा कतिपय जल स्वरूपबाट पनि रहन्छन् । यिनमा स्त्रीहरू पनि शिला, पल्लव आदि र साना–साना नदी बनेर रहन्छन् । देवयोनीबाट कोही कृमि बनेर आएका छन् भने कुनै वनचर पशु बनेका छन् । कोहीले पतङ्ग-जलजन्तु र पक्षीस्वरूप भई आफ्नो देवयोनी विशेषको शुद्धस्वरूप छिपाएर त्यस मुक्तिक्षेत्रमा निवास गरेका छन् ।'[७]

यस किसिमले हिन्दू जगत्मा मुक्तिक्षेत्रले एकातिर वैष्णव तीर्थस्थलको रूपमा प्रसिद्धि जमाएको छ भने अर्कोतर्फ पुराणहरूले यस पवित्र भूमिमालाई शैव-भूमिको रूपमा पनि उत्तिकै बयान गरेका छन् । खासमा देवादिदेव भगवान् शिव-शंकर र लोकपाल, लोकरक्षक देव भगवान् विष्णुको सङ्गमस्थल हो मुक्तिक्षेत्र । त्यत्ति मात्र नभएर अरू पनि अनेक देवी–देवताले यस स्थानमा

निवास गर्ने हुनाले हिन्दू धर्मभित्रका सबै धर्मावलम्वीहरूका निमित्त पवित्र तीर्थस्थल बनेको छ यो मुक्तितीर्थ ।

मुक्तिनाथ वा मुक्तितीर्थको धार्मिक महत्व र प्रसिद्धिका सम्वन्धमा पौराणिक साहित्य बाहेक केही किंबदन्ती रूपका जनधारणाहरू पनि प्रचलित छन् । यस्ता किंबदन्ती अनुसार परापूर्वकालमा सप्तऋषिहरू तपस्या गर्न भनी मुक्तिनाथमा आएका थिए । यी सातै ऋषिले १/१ गोटा लठ्ठी टेकेर आएका थिए । तिनताका त्यहाँ काकभुसुण्डी पनि त्यस एकान्त स्थलमा तपस्या गरेर बसेका थिए । ऋषिहरूलाई पनि त्यस्तै एकान्तस्थल आवश्यक भयो । त्यसैले काकभुसुण्डीलाई गंगाको सङ्गम (वर्तमान काकवेणी) मा गई तपस्या गर्न भनेकोले काकभुसुण्डी उक्त सङ्गममा गएर तपस्या गर्न थाले । त्यसै कारण उक्त स्थानको नाम 'काकवेणी' भएको हो । ऋषिहरू चाँहि आफूले टेकेर ल्याएका लठ्ठीलाई जमीनमा गाडेर तपस्या गर्न थाले । तिनै ऋषिहरूले गाडेका लट्ठीहरू पलाएर रूख भएर पालुवा निस्किएर रूखको रूप लिएको हुनाले ती रूखहरू 'गढ-पिपल' नामबाट प्रख्यात भए । सप्तऋषिहरू तपस्या गर्दागर्दै उक्त पिपल (भोटे पिप्पल) को रूपमा आजसम्म पनि रहेका छन् भन्ने मानिन्छ । त्यस्ता पिपलका रूखहरू मुक्तिनाथ इलाका वरिपरि सुन्दर हरियाली वनाएर रहेका छन् ।

यस्तै किसिमको अर्को धार्मिक किंबदन्ती अनुसार मन्दाकिनी नाम गरेकी स्वर्गगङ्गा अमरावतीबाट आएकी हुन् । गुप्तधरा हुँदै पृथ्वी भित्र-भित्रै यस क्षेत्रमा (मुक्तिनाथ इलाकामा) बहेकी छन् । गंगाको जलप्रवाह मुक्तिनाथ वरिपरि त्यत्ति देखिँदैन तापनि भित्र-भित्रैको प्रवाहको आवाज सुनिन्छ र भित्र-भित्रै पातालगंगा बगिरहेको कुरा थाहा पाइन्छ । यसै स्थानमा कुनै युगमा शिवरात्रीका दिन भक्तहरूले किसिम-किसिमका नैवेद्यहरू जुटाई भगवान्को पूजा-महोत्सव मनाइरहेका थिए । भोकाएका कागहरू आकाशमा रन्थनाउँदै उडिरहेका थिए । त्यस वेला अकस्मात एउटा कागले नैवेद्य टिपेर आकाशमा उड्यो । त्यस कागले लगेको नैवेद्य लिन अर्को भोकाएको कागले झम्टँदा आकाशमा दुबै-

कागका बीच ठूलो संघर्ष भयो । संघर्ष गर्दागर्दै दुबै काग मुक्तिनाथसँगैको पानी–को कुण्डमा परेर मरे र मृत्यु पश्चात् ती दुबै काग चन्द्रमा जस्तै प्रकाशलेयुक्त हाँस भएर उडेर गए र त्यहाँ भएका भक्तजनहरू आश्चर्यित भए । त्यस वेलादेखि उक्त मुक्तिकुण्डलाई हंसतीर्थ भन्न थालिएको हो ।

यसै गरी अर्को किंवदन्ती अनुरूप मुक्तिनाथको ज्वालाजीस्थित वर्तमान गोन्पाको पूर्वी कोणतिर ब्रह्माजीले हवन-यज्ञ पूरा गरिसकेपछि हवनशेष 'रूद्रभाग' फाल्नु भएको र उक्त फालेको शेष पछि खिरको पहाड बन्न पुगेको विश्वास गरिन्छ । सो ठाउँमा अहिले पनि भक्तजनहरूले खनेर महाप्रशादको रूपमा त्यहाँको माटो लैजाने गर्दछन् ।

यस्ता किंवदन्तीले मुक्तितीर्थको वहुमुखी प्रसिद्धि र महत्वलाई प्रष्ट्याएका छन् । सप्तऋषि, स्वर्गगंगा तथा भगवान् शंकरको थलोको रूपमा यी किंवन्तीने थप प्रसङ्ग दिएका छन् । हिन्दू बाहेक बौद्धजगत्मा (खासगरी तिब्बती बौद्ध) पनि यस मुक्तितीर्थको महत्व र प्रसिद्धि उत्तिकै रहेको पाइन्छ ।

बौद्ध जगत्मा मुक्तिनाथ :

मुक्तिनाथको वर्तमान मन्दिरको स्थापना कहिले भएको हो भन्ने विषयमा माथि नै इतिहास र प्राचीनताको अध्ययन गर्ने क्रममा उल्लेख गरिसकियो । त्यस्तै यस तीर्थको मूल र पुरानु तीर्थस्थल ज्वालाजी हुन् भनेर पनि चर्चा गरिसकियो । यस ज्वालाजीलाई नेपालका हिमाली बौद्ध तथा तिब्बती बौद्धहरूले समेत लोक कल्याणकारी बौद्ध देवता चे-न्‌रे-शिग् (अवलोकितेस्वर) को शक्ति प्रादुर्भाव भएको पवित्र स्थलको रूपमा प्राचीनयुगदेखि नै अत्यन्त आदर गरिआएको देखिन्छ । एघारौं/बाह्रौं शताब्दीदेखिका तिब्बती स्रोतमा यस ज्वालाजीको उल्लेख भएको पाइएको छ ।[८] यस ज्वालाजीको स्थललाई स्थानीय हिमाली बौद्धमार्गीहरूले गोन्पा बनाएर ढाकेको देखिन्छ । त्यस गोन्पामा पनि चेन्-रे-शिग् (अवलोकितेश्वर) को माटोको एक ठूलो मूर्ति बनाएर राखिएको छ । त्यस्तै अन्य तान्त्रिक बौद्ध देव-देवीका मूर्तिहरू पनि उक्त

ज्वालास्थानमा राखिएका छन् ।[९]

यस किसिमले हिन्दूहरूका ब्रह्मा, विष्णु, महेस्वरको उक्त स्थल तिब्बती तथा स्थानीय तिब्बती मूलका जनजातिका निमित्त चेन-रे-शिगको गोन्पाको रूपमा तीर्थस्थल बनेको छ । यस तीर्थस्थललाई अरू केही तिब्बती स्रोतमा 'छु-मिग्-ग्या-चा' पनि भनिएको पाइन्छ । 'छु-मिग्-ग्या-चा' को प्रदर्शिक (गाइड) रूपको पुस्तिका पनि पाइएका छन् ।[१०] उक्त पुस्तिकामा यस मुक्ति-तीर्थसँग तिब्बती बौद्ध जगत्मा ख्यातिप्राप्त तान्त्रिक सिद्ध पद्म-संभवको संम्वन्ध देखाइएको छ ।[११] यो उल्लेख पेमा कादम नामक तिब्वती धार्मिक ग्रन्थमा पनि पाइन्छ । अरु कृष्णागण्डकीको स्रोतस्थल, मुक्तिक्षेत्रको शीर्षभाग 'दामोदरकुण्ड' लाई पनि उपर्युक्त स्रोतमा तथा स्थानीय मान्यता अनुसार समेत पद्मसँभवगसँ नै सम्बन्धित गराइएको पाइन्छ । दामोदरकुण्डलाई तिब्ब-तीमा मेन्-छु भनिएको भेटिन्छ । यस्तो उल्लेख भएका तिथिमितिसहितका सामग्रीहरू केही त्रि. वि. वि. ने. ए.अ. अनुसन्धाता श्री रमेश ढुङ्गेलमँग भएको जानकारी पाइएको छ ।[१२]

यसरी हिन्दू धर्मभित्रका विभिन्न देवता तथा बौद्ध देवता चेन-रे-शिग तथा बौद्ध तान्त्रिक सिद्ध पद्मसँभवसँग समेत यो मुक्तिनाथको तीर्थ सम्वन्धित रहेको देखिन्छ । हिन्दू तथा बौद्धका विविध धार्मिक सम्प्रदाय वीचमा यस मुक्तितीर्थले सहिष्णुपनको विकास गराउनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलिआएको देखिन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा हिन्दूहरूले मुक्तिनारायणको रूपमा पूजा-उपासना गर्ने मुक्तिनाथको मूर्तिलाई पनि स्थानीय हिमाली बौद्धहरूले चेन-रे-शिग (अवलो-कितेश्वर) को रूपमा नै उपासना गर्ने गरेको परम्परा उल्लेखनीय छ ।

टिप्पणी :–

१. कुलचन्द्र गौतम (अनु. संपा.) श्री गोस्वामी तुलसीदासकृत रामायण, भाव-बोधिनी टिका पृ. १०३२-१०६७ ।

२. वावु माधवप्रसाद शर्माद्वारा प्रकाशित, असली आठ काण्ड रामायण; बनारस, पृ. ५५–७२, श्लोक ३०२-४३० ।

३. भवानीशंकर शास्त्री, शालग्राम् रहस्यम्; पृ. ३७–३८ ।

४. त्यही–पृ, ५ ।

५. योगी नरहरिनाथ (संपा.), हिमवत्खण्ड ; काशी: गोरक्षटिल्ला, वि. सं. २०१३, पृ. १२६ मूल र १३० अनुवाद ।

६. त्यही ।

७. रमेश ढुङ्गेल, "धार्मिक सहिष्णुताको प्रसंग मुक्तिक्षेत्रको" शैव-भूमि, वर्ष ३ अङ्क ३–४, पृ. २२ ।

८. ए. एच्. फ्रांके, एन्टिक्वीटिज् अफ् इण्डियन टिबेट; दिल्ली: एस चन्द एण्ड कं., ई. १९७२, पृ. ६६ ।

९. ढुङ्गेल, पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या ७, पृ. २३ ।

१०. त्यही ।

११. त्यही ।

१२. त्यही पृ. ४, टिप्पणी संख्या ११ ।

(ग) धार्मिक, सांस्कृतिक तथा पुरातात्विक सम्पदाहरू :-

मुक्तिक्षेत्रमा कति पहिलेदेखिका धार्मिक, सांस्कृतिक तथा पुरातात्विक सम्पदाहरू रहेका छन् भन्ने विषयमा मुक्तिक्षेत्रको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, मुक्तिनाथको प्राचीनता तथा इतिहासको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा नै उल्लेख भइसकेको छ । हाल विद्यमान सांस्कृतिक तथा पुरातात्विक सम्पदाहरूमा हिन्दू-प्रधान मन्दिर, बौद्ध गोन्पा, छ्योएतेन, १०८ गौमुखी धारा, पाटी–पौवा र किल्ला (जोङ्) का भग्नावशेष आदि पर्दछन् । यस सन्दर्भमा यस क्षेत्रमा देखिने पुरातात्विक महत्वका गुफाहरूलाई पनि भुल्न सक्तैनौं । त्यसै गरी मन्दिर र गोम्पाभित्र रहेका धातु तथा माटोका मूर्तिहरू तथा पूजा सामग्री आदिकोपनि यसै विषयवस्तु अन्तर्गत चर्चा गर्न पर्ने हुन्छ ।

मुक्तिनाथको हाताभित्र र बाहिर समेत रहेका यस्ता धार्मिक, सांस्कृतिक तथा पुरातात्विक महत्वका वस्तुहरूमा २।४ सय वर्षभन्दा पुराना प्रायः देखन सकिदैन । अपवादको रूपमा पुराना किल्ला (जोङ) तथा गुफा (फुग) हरू भने यसभन्दा पुराना पनि पाइन्छन् । तर किल्लाहरू भग्न अवस्थामा रहेका र गुफाहरू पनि वस्तीभन्दा निकै टाढा रहेका र आजकालका मानिसको पहुँचभन्दा परै रहेका छन् । मुक्तिक्षेत्रस्थित विभिन्न प्रकारका सांस्कृतिक तथा पुरातात्विक सम्पदाहरू सबैलाई समेटेर विस्तृत सर्वेक्षण तथा अध्ययन गर्न खास उद्देश्य र तदनुसारको योजना बनाउनु पर्ने हुन्छ । त्यसैले यस अध्ययन अन्तर्गत उपर्युक्त सम्पदामध्ये खास गरी मुक्तिनाथसँग सम्बन्धित केहीं महत्वपूर्ण स्मारकहरूको विस्तृत सर्वेक्षण अध्ययन र अन्यको भने साधारण रूपमा भए पनि संक्षिप्त परिचय-सम्म गराउन प्रयास गरिएको छ ।

मुक्तिनाथ मन्दिर

यस तीर्थस्थलमा मुक्तिनारायणको मुख्य मन्दिर मानिने वर्तमान मन्दिर हिन्दू परम्परा अनुरूप निर्माण गरिएको नेपाली (पेगोडा) शैलीको ताँवोको ३ तह छाना भएको यो मन्दिर ऐतिहासिक दृष्टिकोणवाट त्यति पुरानो होइन । यस मन्दिरको दोस्रो तलाको अगाडिपट्टी वलेसी रुनें ठाउँमा सजाइएको पित्तलको पातामा कुँदिएका अभिलेखको आधारमा यो (वर्तमान स्वरूपमा) मन्दिर वि. सं. १८७१ मा वनेको भन्ने कुरा स्पष्ट छ ।

वि. सं. १८७१ मा यो मन्दिर वन्नुभन्दा पहिले पनि त्यहाँ मन्दिर थियो भन्ने सम्बन्धमा सप्रमाण माथि ऐतिहासिक खण्डमा नै उल्लेख गरिसकिएको छ। तर उक्त पुरानु मन्दिरको वास्तुशैली, 'मुण्ड' आकारको माटोको छानु भएको स्थानीय वास्तुशैलीको भएको हुनाले यो हिन्दू वास्तु पद्धतिले निर्माण गरिएको नेपाली शैलीको मन्दिरको निर्माण उक्त पुरानु मन्दिरको जगमा नभएर जगैदेखि नयाँ वनाइएको थियो भन्न सकिन्छ। उपर्युक्त पुरानु मन्दिर जुम्ली राजाहरूद्वारा निर्माण गरिएको थियो भन्ने स्थानीय जनश्रुति अझै प्रचलित छ । तर जुम्ली कल्यालहरूको राज्य स्थापना पहिले पनि नेपालको कर्णाली प्रदेशमा साम्राज्यको केन्द्र बनाउने या चे साम्राज्यका खस मल्ल राजाहरूले पनि उक्त क्षेत्रमा मूर्ति स्थापना र मन्दिरको निर्माण गरिसकेको हुनु पर्छ । खस राजाहरूको राज्य सीमा पूर्वमा वर्तमान नेपालको गोरखासम्म र तिब्बतको गुङ थाङ, जोङ खासम्म फैलिएको र पश्चिममा कुमाउ गंढवालसम्म फैलिएको थियो । त्यसैले पश्चिमका वद्रीनाथ र पूर्वका मुक्तिनाथ दुवैलाई हिन्दूजगत्मा विशेष रूपमा चिनाउने प्रथम प्रयास उनीहरूले गरेका थिए भनेर केही इतिहासकारहरूले उल्लेख गरेका छन् ।[१] यसरी यस मन्दिरको वास्तुशैली र त्यसको निर्माणको तिथि–मितिको विषयमा चर्चा गरिसकेपछि यसको विस्तृत नापसहितको विवरण र यसभित्र रहेका देवी-देवता आदि मूर्तिहरूको विवरण निम्न प्रकारले प्रस्तुत गरिन्छ ।

यस मन्दिरको ढुङ्गा विछ्याइएको प्राङ्गणको नाप १०.१५×१०.५० मिटर भएको चतुष्कोणाकार छ। यो प्राङ्गणको बीचमा मुक्तिनारायण

मन्दिर निर्माण गरिएको छ। यस मन्दिरमा वरिपरि पित्तलको पाता ठोकेको प्रदक्षिणा पथ छ। जसको नाप पूर्व पश्चिम लम्बाई ५.१० मिटर र उत्तर र दक्षिण ५.४४ मिटर छ। यस प्रदक्षिणा पथको चौडाई भने ६७ से. मिटर नापको छ।

मन्दिरको लम्बाई–चौडाई नापमा ४.१५×४.७ मिटर देखिन्छ। यसरी यो मन्दिर पनि क्रण्डै–क्रण्डै चतुष्कोणाकारको नै भन्न सकिन्छ। यसको गजूर-सहितको उचाई करीब १२.२० मिटर जति अनुमान हुन्छ। यसर्थ आकारमा यो मन्दिर त्यति ठूलो छैन। मन्दिरभित्र भगवान् रहेको गर्भगृह क्रनै साँगुरो छ। जसको नाप १.६०×१.१४ मिटर मात्र छ। गर्भगृहको भूईंमा सङ्गमर्मर बिछ्याइएको छ। गर्भगृहभित्र पस्ने मूलढोकाको नाप १.४४ मिटर ×७४ सेन्टिमिटर छ। साधारण बुट्टा कुँदिएको काठको यो ढोकाको ठेलोमा भने पित्तलको पाता ठोकिएको छ। मन्दिरको भूईंतलाको पश्चिमतर्फ रहेको यस ढोकाको माथि एउटा र पूर्व, दक्षिण र उत्तरतर्फ पनि एउटै सतहमा साधा किसिमका स-साना एक–एकवटा क्याल छन्। यस भूईंतलाका क्यालहरू टुँडाल अड्याउने काठको सतहसम्म मात्रका छन्। दोस्रो तलामा छानाभन्दा ठीक माथि चारैतिर क्रनै साधा, स-साना एक-एकवटा क्याल रहेका छन्। दोस्रो अथवा माथिल्लो तलामा क्याल राखिएको छैन।

मन्दिरका ३ वटै तल्लाका छानालाई अड्याउन साधा किसिमका काठका टुँडालहरू ठड्याइएका छन्। अनुपातमा चार सुरका टुँडालहरू केही मोटा छन्, जसको नापमा गोलाई ४७ से. मिटर र लम्बाई १.४३ मिटर रहेको पाइन्छ। भूईं तलाका चार सुरका टुँडालको फेदमा साधा किसिमको गरुडाकृति कुँदिएको देखिन्छ। यी ४ सुरका टुँडाल (Corner struts) बाहेक अरू साधारण टुँडालहरू १६ गोटा भूईं तलामा र १६ गोटा नै पहिलो तलामा छन्। दोस्रो अर्थात् सबैभन्दा माथिल्लो तल्लामा १२ गोटा टुँडालहरूले गजूरको माथिल्लो छानालाई अड्याएको देखिन्छ। ३ वटै तहको छाना तामाका पाताले छाइएको देखिन्छ। छानाको छेउमा वरिपरि पित्तलको

बुट्टेदार पाताले सजाइएको छ । दोस्रो तलाको यस्तो पातामा अभिलेख कुँदिएको चर्चा माथि नै गरिसकियो ।

यस मन्दिरको भूइँतलामा झुण्डचाइएका घण्टाहरूको संख्या १६, पहिलो तलामा ११, माथिल्लो तलामा १६ साथै मन्दिरको अगाडि प्राङ्गणमा झुण्डचाइएका साना ठूला समेत गरेर ठूला घण्टा ८ र साना घण्टी ५३ वटा देखिन्छन् । यस मन्दिरको मूलद्वार अगाडि तोरण राखिएको छैन र कलाको दृष्टिकोणले मन्दिर खास उल्लेखनीय पनि छैन । न त झ्याल ढोका न टुँडाल नै उल्लेखनीय छन् ।

मुक्तिनाथ मन्दिरभित्र रहेका मूर्तिहरू :

(क) भगवान् मुक्तिनाथको तांवोको मूर्ति :

यो मूर्तिको कमलाकृति पादउपिठदेखि मुकुटको कल्कीसम्मको उचाईको नाप १ मिटर रहेको छ । मूर्तिको मोटाई (कुहिनासम्मको) ९६ से. मि. को छ । पद्माशन दायाँ घुंडादेखि बायाँ घुंडासम्मको नाप ६६ से. मि. छ । चार हातमा कुनै आयुध देखिदैन । चार हातका बूढी औंला र साहिली औलाको टुप्पा जोडिए जस्तो देखिन्छ तर जोडिएको भने छैन । यसलाई सुरभि मुद्रा भनिन्छ । चुच्चो नाक, सलक्क परेको अनुहार देखिने मुक्तिनारायणको दुवै कानमा कुण्डलाकृति लट्काइएको देखिन्छ । मूर्तिको समग्र आकार–प्रकार तथा शरीरको अनुपात ज्यादै मिलेको देखिन्छ । यथार्थमा मूर्तिको कलाकृति हेर्दा, शिलपपूर्ण भएको स्पष्ट रूपमा झल्कन्छ । शिरमा चाँदीको मुकुटयुक्त यस मूर्तिमा चारै हातमा बाजुको आकृति देखिन्छ र कांधमा यज्ञोपवित धारण गरेको देखिन्छ । मूर्तिमा ज्यादै साधापन देखिन्छ । यस मूर्तिको निर्माण कालका सम्बन्धमा माथि नै उल्लेख गरिएको छ । यसको शैली तथा विशेषताहरूलाई दृष्टि दिदा यसको निर्माणकाललाई सोह्रौं वा सत्रौं शताब्दीतिर मान्न सकिन्छ । त्यसैले जुम्ली राजाले स्थापना गरेको भन्ने किंबदन्तीलाई मूर्तिले वास्तविकता प्रदान गरेको अनुभूति हुन्छ ।

(ख) लक्ष्मी र सरस्वतीका मूर्तिहरू :

मुक्तिनारारायणको माथि उल्लेखित मूर्तिको दायांपट्टि उभिएको

लक्ष्मीको मूर्ति र बायाँपट्टि उभिएको सरस्वतीको मूर्ति राखिएको छ। यी दुबै मूर्तिको उचाई ८६ से. मि. र छाती र कम्मरको गोलाई क्रमश: ५० र ४० से. मि. छ। झट्ट हेर्दा बौद्ध ताराहरूका जस्ता आकृति देखिने यी दुबै मूर्ति पनि ताँवोका नै हुन्। दुबैका कानमा ठूला-ठूला कुण्डल लगाएको जस्तो देखिन्छ र ज्यादै राम्रोसँग केश विन्यास गरेको पनि देखिन्छ। प्रभा-मण्डल मुकुट आदि केही नभएका २।२ हात मात्र भएका यी दुबै मूर्ति हेर्दा ज्यादै साधा देखिन्छन्। निर्माण शैलीलाई विचार गर्दा माथि उल्लेखित मुक्ति-नारायणकै समकालिक कला नमूनाको रूपमा यी दुबै मूर्तिलाई मान्न सकिन्छ। यी दुबै मूर्तिले मुक्तिनारायणको मूर्तिलाई दुबैपट्टिबाट केही ढलिकएर दायाँ र बायाँ हातले अङ्कमाल गर्न लागेको जस्तो देखिन्छ।

(ग) गरुड मूर्ति :

मुक्तिनारायणको मूर्तिको बायाँतर्फ अगाडि राखिएको धातुको गरुड पनि मुक्तिनारायण तथा लक्ष्मी सरस्वतीको निर्माणकालमै निर्माण भएको हो भन्न सकिन्छ। कलाको दृष्टिकोणले उल्लेखनीय रहेको यो मूर्तिको पादपीठको माथिल्लो भागदेखि शिरसम्मको उचाई ३० से. मि. र पाखुरासहितको गोलाई-को नाप ४५ से. मि. छ। भगवान् मुक्तिनारायणलाई भक्तिपूर्वक प्रणाम गरेको मुद्रामा यसको निर्माण भएको देखिन्छ। गरुडको शिरमा प्रभामण्डल जस्तो देखिने साधारण किसिमको मुकुटको आकृति पनि छ।

(घ) माथि उल्लेख गरिएका बाहेक हिजोआज मुक्तिनारायणको मूर्ति अगाडि ३ वटा स-साना धातुका मूर्तिहरू पनि राखिएका छन्। ती मूर्तिहरू मुक्तिनाथको त्यस मन्दिरभित्र पहिले थिएनन् भन्ने जानकारी पाइएको छ। यी बौद्ध मूर्तिहरू कलाको दृष्टिकोणले उल्लेखनीय भए तापनि ती मूर्तिहरूको मुक्तिनाथसँग सोझै सम्वन्ध रहेको बुझिँदैन। मुक्तिनाथ नजीकैको नृसिंह गोन्पाबाट सुरक्षात्मक दृष्टिकोणले त्यहां ल्याएर राखिएका हुन्। यी ३ मूर्तिहरू क्रमश: हो-पाग-मे, छे-पाग-मे र दोर्जे-सेम्पा नामक तिब्बती महायानी बौद्ध सम्प्रदायका देवताका हुन्। यी तीनवटै मूर्तिहरूको उचाई बढीमा ४०

से. मि. सम्म र गोलाई ४५ से. मि. जति देखिन्छ । यी तीनवटै मूर्तिहरूको निर्माणकाल माथि उल्लिखित मुक्तिनारायण र लक्ष्मी सरस्वतीका मूर्तिभन्दा पहिलेकै अनुमान हुन्छ ।

ज्वालाजी :

पृथ्वीभित्रबाट अग्नीज्वाला निस्कने यस पवित्र स्थानलाई शुरू-शुरूमा भगवान् विष्णु र शिवको प्रतीकको रूपमा हिन्दूहरूले मान्ने गर्दथे भन्ने विषयमा यस अधिका अध्यायहरूमा उल्लेख गरिसकिएको छ । कालान्तरमा मुक्तिनाथको मानव निर्मित अर्को मन्दिरको स्थापना भएपछि क्रमशः हिन्दू-जगत्मा मुक्तिनारायणको मूर्तियुक्त मन्दिरले नै मूल तीर्थस्थलको रूप लिन थालेको तथ्य प्रायः हिन्दूजगत्ले स्वीकारेको छ । बौद्धमार्गीहरूका निम्ति भने मुक्तिक्षेत्रमा सबैभन्दा महत्वपूर्ण तीर्थस्थल ज्वालाजी नै हो । हिजो-आज हिन्दूहरूले ज्वालामाईको रूपमा मान्न थाले पनि स्थानीय मानिसहरू यस तीर्थस्थललाई साला-मे-वर, दोला-मे-वर र छुला-मे-वर (माटो, ढुङ्गो र पानीबाट आगो प्रज्वलित हुने दैविक शक्ति प्रस्फुटित स्थलको रूपमा) मान्ने गर्दछन् । यसैकारण उक्त स्थललाई कालान्तरमा स्थानीय बौद्धहरूले बौद्ध गोन्पाको रूप दिएर ढाकेको देखिन्छ । वास्तवमा ज्वालाजीले आजकल बौद्ध तीर्थस्थलको रूप लिएको छ भन्नुमा अत्युक्ति हुने देखिदैन । त्यहाँ हिन्दू विधान अनुरूप दैनिक पूजा–प्रार्थना गरिदैन । मुक्तिनाथका हिन्दू पुजारीको ज्वालाजीसँग कुनै खास सम्बन्ध भएको देखिदैन । तर यथार्थमा हिन्दूहरूको पनि शुरू-शुरूमा मूल तीर्थस्थल त्यही नै थियो ।[२]

यो ज्वालाजीलाई कहिलेदेखि र किन ज्वालामाई भन्न हिन्दूहरूले थालेका हुन् भन्ने कुरा प्रष्ट छैन । आजभन्दा ७०/८० वर्षअघिसम्म लेखिएका कागज–पत्रमा समेत यस विष्णु र शिवको प्रतीक रूप (पानी र अग्नीज्वाला) लाई संयुक्त रूपमा ज्वालाजी भनिन्थ्यो भन्ने प्रमाण पाइएको छ । अहिले त्यहाँ न कुनै देवी प्रतिमा छ न त व्युत्पत्तिसँग कुनै शक्ति सम्प्रदाय छ । देवी (माई) सँग यसको सम्बन्ध भएको पाइन्छ । त्यसैले प्रकृतिको रूपमा देवी

(पृथ्वी) मानिएको हं। भने ज्वालामाई नामाकरण भएको ठीकै होला । नत्र ज्वालामाई मान्ने कुनै ठोस धार्मिक र ऐतिहासिक आधार भने पाइएको छैन । त्यसैले यहाँ मात्र ज्वालाजीको रूपमा उल्लेख गरिएको हो ।

यस स्थानमा तिब्बती परम्पराका गोन्पा निर्माण हुनुभन्दा पहिले हिन्दू मन्दिर वा अरू कुनै वास्तु नमूनाले ढाकिएको थियो थिएन भन्ने विषयमा जानकारी प्राप्त गर्ने सामग्रीको अभाव भएकाले यस सम्बन्धमा केही भन्न सकिने स्थिति छैन । साथै कुन समयदेखि यस ज्वालाजीको प्राकृतिक ज्वालालाई गोन्पाको वास्तु नमूनाले ढाकियो भन्ने विषयमा पनि ठोस जानकारी पाउन सकिएको छैन । तर पनि हाल तिब्बती बौद्ध सम्प्रदायमध्ये सबैभन्दा पुरानु सम्प्रदाय ञिङ-म-प-को गोन्पा भएको हुनाले मध्यकालको पूर्वार्द्धतिर अथवा त्यस भेगमा अरू सम्प्रदायको प्रवेशभन्दा पहिले नै ज्वालाजीलाई बौद्ध गोन्पाले ढाकिएको हुनु पर्दछ भन्ने कुरामा अनुमान गर्ने आधार भने पाइएको छ ।

यस ज्वालाजीस्थित गोन्पाको धेरै पटक जिर्णोद्धार र पुनर्निर्माण हुँदै अहिलेको रूप बन्न पुगेको देखिन्छ । माटोको मुण्ड छाना र ढुङ्गाको गाह्रो भएको उक्त गोन्पा मुस्ताङ क्षेत्रमा देखिने पुराना र ठूल-ठूला गोन्पाको वास्तुकलाको अपेक्षा ज्यादै साधारण देखिन्छ । यस गोन्पाको आकार-प्रकारको नाप निम्न प्रकार छ :

- लम्बाई ९.९० मिटर×चौडाई ७.६५ मिटर
- उचाई पश्चिमपट्टि ४.६० मिटर र उत्तर, दक्षिण र पूर्वपट्टि ३.१० मिटर छ ।

यस गोन्पाको छतको बीचमा एउटा चतुष्कोणाकार गुम्बज उठाई त्यसको टुप्पोमा पित्तलको गजूर राखिएको छ । यस गुम्बजको लम्बाई चौडाई १.८२×२.७० मिटर र उचाई १.६० मिटर रहेको छ ।

परम्परागत निर्माणशैलीमा बनेको यो गोम्पामा एउटा मात्र पाठ-पूजा कक्ष (दु:खाङ) छ । जसको नाप ८.३५×६.३८ मिटर र उचाई २.८८ मिटर

मात्र रहेको छ। यस दु:खाङ्को पूर्वी भागमा ९० से. मिटर उचाईको छ्योए-ठि (बैठक) छेउमा मुन्तिर ३ वटा स-साना झ्यालको आकार बनाइएका प्वाल छन् सो प्वालबाट हेर्दा अक्षयज्वाला बलिरहेको देखिन्छ । ती प्वाललाई पर्दाले ढाकेको हुन्छ । ३ थरी ज्वाला ३ ठाउँमा देखिनेमध्ये उत्तरतर्फको केही वर्षदेखि निभेको छ । ध्यान दिएर सुनेमा उक्त ज्वाला निस्केको स्थानभित्र गहिराईमा पानी बगिरहेको आवाज स्पष्टै सुनिन्छ । यस गोन्पाको उक्त ज्वालामाथि छ्योए-ठि (बैठक) माथि बौद्ध सम्प्रदायका प्रतिमाहरू सजाइएको छ। जसको विवरण यस प्रकार छ :

ज्वालाजीको गोन्पामा रहेका मूर्ति तथा पूजा सामग्रीहरू :

पद्मसम्भव (गुरु-रिन्-पो-छे) को मूर्ति :

ज्वालाजीको गोन्पाको छ्योए-ठिमा राखिएका ४/५ वटा ठूल-ठूला माटाका कलात्मक मूर्तिहरू देखिन्छन् । यस गोन्पाको मुख्य देवताको रूपमा पद्मसम्भव, (स्थानीय बोलीमा गुरु-रिन्-पो-छे, लोपोन पेमा ज्युङ्ने, उर्ग्येन रिन्-पो-छे आदि) को भव्य मूर्ति सजाइएको छ । दायाँ-बायाँ पद्मसम्भवका स्त्रीशक्तिको रूपमा मानिने डाकिनीहरूका स-साना मूर्ति पनि सजाइएका छन् ।

यस मूर्तिको उचाई ८७ से. मिटर, छातीको गोलाई ८० से. मिटर, कम्मरको गोलाई ६५ से. मिटर र पद्मासनमा दायाँ र बायाँ घुँडा बीचको नाप ६० से. मि. छ । पद्मसम्भवको यस मूर्तिमा ज्यादै अलंकृत प्रभामण्डल साथै कमलासन बनाइएको देखिन्छ । यसैगरी तिब्बती ञिङ-म-पा पन्थिहरूको जस्तो परम्परागत मुकुटले सिंगारिएको छ । यस मूर्तिको निर्माणकालको विषयमा स्पष्ट रूपमा भन्न नसकिएता पनि यसको प्राचीनतालाई ३०० वर्ष सम्म पुरानो भनी अनुमानसम्म गर्न सकिन्छ ।

वज्रपाणी (छयाग-ना-धोर्जे)

ज्वालाजीस्थित यस गोन्पाको अर्को उल्लेखनीय माटोको मूर्ति वज्रपाणीको हो । यसलाई तिब्बती बोलीमा छयाग्-ना-दोर्जे, छयाग्-दोर,

साङ–व्ही–दाग्–पो, दोर्जे वाङ छ्युग, दोर्जे–च्याङ–वु–तोव दाग्–पो आदि भनिन्छ ।[३] यसलाई महायानी बुद्धधर्मका तान्त्रिक देवताहरूमध्ये सबैभन्दा उच्च स्थान दिइन्छ ।[४] यस मूर्तिका २ हातमध्ये १ हातमा वज्र र अर्कोमा घण्ट देखिन्छ । यस मूर्तिको उचाई १.३५ मिटर, छातीको गोलाई १.१० मिटर र कम्मरको नापमा ९४ से मिटर देखिन्छ ।

मञ्जुघोष (ज्याम्–याङ) को मूर्ति :

यस गोन्पामा राखिएको अर्को माटोको मूर्ति मञ्जुश्रीको हो । तिब्बती परम्परामा मञ्जुश्रीका अनेकन् नामहरू छन् ।[५] जसमध्ये ज्याम्-याङ, ज्याम्–पल, श्ये–रव्–क्यी–ल्ह, ङग् गी ग्यल्गो आदि उल्लेखनीय छन् ।

एक हातमा पुस्तक र अर्को हातमा खड्ग (रल्–ढि) लिएको यस मूर्तिको नाप यस प्रकार छ :

उचाई १.३० मिटर, छातीको गोलाई २ मिटर र कम्मरको गोलाई ८० से. मि. तथा पद्माशनमा १ घुँडादेखि अर्को घुँडासम्मको नाप ६५ से. मि. छ ।

प्रायः पद्माशनमा रहेको मात्र मूर्ति बनाइने यस देवतालाई बज्रयानी बौद्ध परम्परामा तेस्रोध्यानी बुद्ध (सिग–तेन्–जुङ-दो) को सहायक बोधिसत्वको रूपमा मानिन्छ ।[६]

तेन्पा–चोम्–देन् दे :

मार आदि शत्रुको आक्रमणमाथि विजय प्राप्त गर्ने देवताको रूपमा आराधना गरिने शाक्यमुनी बुद्धलाई तिब्बती बौद्ध परम्परामा तेन्-पा-चोम्-देन्-दे भनिन्छ । यस ज्वालाजी गोन्पाका विभिन्न माटाका मूर्तिहरूमध्ये यो पनि एक उल्लेखनीय मूर्ति हो । यसको बनोट शाक्यमुनीको ध्यानमुद्रा जस्तै छ । यसलाई चोम्-देन-दे, चोम्-देन्-दे-ग्याल-वा आदि नामले पनि जानिन्छ ।[७] यस मूर्तिको उचाई ७० से. मि., पाखुरा समेत छातीको गोलाई ९३ से.मि., कम्मरको गोलाई ७६ से. मि. र बज्रपर्यङ्काशनको एक घुँडादेखि अर्को घुँडासम्मको नाप ५० से. मि. छ ।

चेन्–रे–शिग :

माटोले बनेको ४ हातयुक्त यो मूर्ति पनि यस गोन्पाका महत्वपूर्ण मूर्ति-मध्ये मानिन्छ । श्वेतआकृति एक हातमा जपमाला र एक हात सुरभि–मुद्रा साथै २ हात नमस्कार मुद्रामा देखिन्छन् । पद्माशनमा बसेको यस मूर्तिमा तिब्बती शैलीमा विशेष प्रकारको मुकुट र फूलबुट्टे प्रभामण्डल देखाइएको छ । हातमा बाजु जस्ता गहना र गलामा माला पनि स्पष्टै देखिन्छ । लोकेश्वर मा वोधिसत्वलाई तिब्बती परम्परामा चेन–रे–शिग भनिन्छ । जसको समानता भगवान् विष्णुसँग देखाउन सकिन्छ ।

यस मूर्तिको नापमा उचाई १.६० मिटर, छातिको गोलाई २०१० मिटर र पेटको गोलाई १.६८ मिटर छ । त्यस्तै पद्माशनको नाप १.४० मिटर लम्बाई देखिन्छ ।

माथि उल्लिखित मूर्तिहरू बाहेक अरू पहिचान गर्न नसकिएका अरू एक दुई मूर्तिहरू कलाको दृष्टिले निकै उल्लेखनीय भएका र २ सय वर्षभन्दा पुरानो भएको अनुमान छ ।

यस गोन्पामा रहेका पूजा सामग्रीहरू :

बत्ती बाल्ने, पानी चढाउने, धूप बाल्ने आदि कामको निम्ति र प्रशाद चढाउनको निम्ति समेत विभिन्न धातुका पुराना सामग्रीहरू राखिएका छन् । जस्तै काँसका स–साना दीयो, २०९ थान ताँवाको बाटा १, ताँवाको सानो कचौरा १, काँसका केही ठूला दीयो १३, ढलौटे कचौरा ७, चित्तले बाटा १, तेल राख्ने ढलौटे बाटा १, धुप हाल्ने ढलौटे ठूलो पानस १, ढलौटे करुवा २, र बत्तीबाल्ने ठूलो पानस १ समेत सामग्रीहरू गोन्पामा सुरक्षित रहेका छन् ।

यस गोन्पामा प्रायः क्योमोहरू (भिक्षुणीहरू) पालै–पालो गरी नित्य रहने गर्छन् । गोन्पाको प्रमुखमा १ जना लामा पनि छन् । तर उनी प्रायः त्यहाँ नदेखिएर वाहिरै रहन्छन् । यस गोन्पाको धर्म सम्प्रदाय (छ्योए–लुग) ञिङ्–म–प हो । यस गोन्पाका क्योमोहरूले अनेक पर्व–पर्वमा धर्म-ग्रन्थहरू पाठ गर्ने गर्दछन् । यस गोन्पासँग स्थानीय मानिसहरूको ज्यादै

नजीकको सम्वन्ध रहेको अनुभव हुन्छ । यस मुक्तिक्षेत्रका कुनै पनि स्थानीय बासिन्दाहरूको मृत्यु हुँदा शवलाई आगोमा जलाउने योग निस्किएमा यही ज्वालाजीको अग्निज्वालाबाट आगो सल्काई लैजाने परम्परा छ । त्यस्तै ३ दिनको अन्त्येष्टी कार्य, ४९ दिनको कार्य पनि यसै गोन्पामा आई पूरा गरेपछि मात्र शुद्ध हुने परम्परा छ। त्यसैले स्थानीय मानिसहरू यस गोन्पाको पाठ-पूजा गर्ने लामा ज्योमोहरूलाई विशेष सम्मानको दृष्टिले हेर्ने गर्दछन् । मुक्तिनाथ मन्दिरमा रहने ज्योमोहरूले उठाएको भेटीको वार्षिक रकममध्येबाट रू. ४५००/- जति छुट्याएर यस गोन्पा र नृसिंह गोन्पाको पाठ-पूजा धुमधामसाथ गर्ने परम्परा हिजोआज चलेको छ । पाठ-पूजा खर्चबाट बचेको रकम ज्योमोहरूले बाँडी लिने कुरामा कसैको रोकटोक छैन ।

नृसिंह गोन्पा :

हाल यो बौद्ध गोन्पाको रूपमा रहे तापनि हिन्दूहरूले भने विष्णुको नृसिंह अवतारको रूपमा यहाँका मुख्य देवतालाई मान्दै आएको परम्परा अद्यावधी छंदैछ । वास्तवमा यो गोन्पा विष्णुको नृसिंह अवतारको नभएर यो बौद्ध तान्त्रिक परम्पराको दाक–पो–सेङ दुङ याब–युमको गोन्पा हो । मानिसको जीउ र सिंहको टाउको जस्तो आकार भएको डरलाग्दो रूपको तान्त्रिक देवता बुद्धधर्ममा पनि हुन्छ । यसलाई तिब्बती परम्परामा ढाग्-पो-सेङ्-दोङ् तथा ठोवो भनिन्छ। यसर्थ यस गोन्पाको हिन्दू धर्मसँग कुनै सम्वन्ध थिएन र हाल पनि गोन्पाकै रूपमा विद्यमान छ । यस गोन्पाभित्र रहेका अरू अरू देवमूर्तिहरू पनि हिन्दू वैष्णव सम्प्रदायका कुनै छैनन् । त्यहाँ तिब्बती बुद्ध धर्मको ञिङ् म-प पन्थी धर्मका देवमूर्तिहरूकै प्राचुर्यता रहेको छ । हिन्दूहरूले मुक्तिनाथको समीपमा रहेको नृसिंह आकृतिको देवता भएको आधारमा विष्णुकै नृसिंह अवतार हुनुपर्छ भनी मान्दै आएको आधारमा मात्र उक्त गोन्पा नृसिंह गोन्पाको रूपमा चिनिएको हुनुपर्छ । अर्को उल्लेखनीय कुरा के छ भने उक्त गोन्पाको मूल देवता नृसिंहको आकृतिलाई नमानेर गुरु पद्म संभवलाई मानेको पाइन्छ । किनकि गोन्पाको बीचमा मुख्य देवता राख्ने ठाउँमा बुद्धधर्मका तान्त्रिका आचार्य पद्मसंभवलाई उनका शक्तिसहित विराजमान

गराइएको छ । यसर्थ उक्त मन्दिर हिन्दू नभई बौद्ध परम्पराको भन्ने कुरामा शँका गर्ने ठाउँ छैन । उक्त गोन्पाको शुरूको नाम नृसिह गोन्पा थिएन; यो खाली हिन्दूकरणले मात्र हो ।

यस गोन्पाको प्राचीनता विषयमा कुनै ठोस प्रमाण नपाइए तापनि स्थानीय मान्यता तथा परम्पराका आधारमा भने यो गोन्पा मुक्तिनाथ मन्दिर जत्तिकै पुरानो भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । स्थानीय ऐतिहासिक यार-तोङ पर्व सग समेत यस गोन्पाको सम्बन्ध रहिआएको हुँदा मुक्तिनारायणको मन्दिर स्थापनाकालभन्दा पहिलेदेखि नै थियो कि ? स्थानीय मानिसहरूका निम्ति ज्वालाजी र यो गोन्पाको महत्व मुक्तिनाथ मन्दिरभन्दा बढी रहेको पाइन्छ । यस परम्पराले पनि मुक्तिनाथ मन्दिर निर्माण हुनुभन्दा पहिले पनि उक्त गोन्पा-हरूको कुनै न कुनै रूपमा अस्तित्व रहेको अनुमान गर्ने ठाउँ छ ।

यस नृसिह गुम्बाको पहिलो प्रारूप कहिले बनेको थियो र कति पटक जिर्णोद्धार भयो भन्ने विषयमा प्रकाश पार्ने सामग्रीको अभाव भए तापनि हालको प्रारूपभन्दा अगाडिको पुरानो गोन्पाको प्रारूप भने २०४० साल-भन्दा पहिले नै जर्णि भई ०४० मा श्री ५ को सरकार पुरातत्व विभागद्वारा पुरानु वास्तु नमूनासँग मेल नखाने गरी नयाँ रूपमा पुनःनिर्माण भएको थियो । तर ज्यादै कमजोर पनि भएकोले केही महीनामै उक्त पुनर्निमित गोन्पा भत्कि-एकाले फेरि २०४२ सालतिर पुरातत्व विभागकै आर्थिक अनुदानमा मुस्ताङ् जिल्ला कार्यालयद्वारा यसको परम्परागत शैलीमा पुनःनिर्माण गरियो । यो गोन्पाको प्राचिन वास्तुकलाको रूप त्यति उल्लेखनीय छैन ।

पुनर्निमित उक्त गोन्पाको नापमा लम्बाई १६.६४ मिटर, चौडाई ९ मिटर र उचाई ५ मिटर छ । प्राङ्गणबाट गोन्पाको बरण्डामा प्रवेश गर्न एक प्रवेशद्वारको व्यवस्था छ । बाहिरी बरण्डाबाट भित्री दुःखाङमा प्रवेश गर्ने अर्को ढोका रहेको छ । बाहिरी ढोका र दुखाङको प्रवेशद्वारसंगैको बरण्डाको लम्बाई ६.२० मिटर र चौडाई २.१० मिटर छ । त्यस बरण्डाको उचाई २.५८ मिटर देखिन्छ । गोन्पाको भित्री कक्ष (दुःखाङ) को नापमा ७×६.४०

मिटर लम्बाई चौडाई र सिलिङसम्म उचाई २.९० मिटर छ । सिलिङ्गलाई २.५० मिटर उचाई र ६१ से. मिटर मोटाई भएका ४ वटा खम्बाले थामेको छ । दुःखाङ्को प्रवेशद्वारको छेउमा एक सानु भन्डार कोठा र दुःखाङ् बाहिर करिडोरको दायाँतर्फ भन्याङ मुनि १.८ मिटर अग्लो र २.३० मिटर गोलाई भएको एक ठूलो तर पुरानु माने ठड्याइएको छ ।

यस गोन्पाको माथिल्लो तलामा ४.४२ मिटर लम्बाई र २ मिटर चौडाई भएका २ वटा कोठा करिडोरको पूर्व पश्चिम पारेर र ६.४५ मिटर लम्बाई र २.३६ चौडाई भएको एक कोठा दक्षिणतर्फ बनाइएको छ । यी कोठामा ज्योमोहरू खाने र बस्ने गर्दछन् । भुइँ तलाबाट यी कोठा भएको पहिलो तलामा जान ढुङ्गाको भन्याङको व्यवस्था छ । पहिलो तलाबाट छतमा जान काठको भन्याङ राखिएको छ । यस भन्याङलाई ४.३७×१.७८ मिटर लम्बाई चौडाई भएको छतले ढाकिएको देखिन्छ । त्यसको अगाडिपट्टि १ मिटर उचाई र ११.२० मिटर गोलाई भएको, जस्ताले छाएको चतुष्कोण आकारको गुम्बज मुख्य मूर्तिकक्ष (दुखाङ) को सोझै माथि बनाइएको छ । जगबाट दुःखाङ्मा प्रकाश छर्ने काम पर्याप्त मात्रामा हुन्छ । उक्त गुम्बाजको टुप्पामा पितलको गजूर राखिएको छ । यसको उचाई ८० से. मिटर र गोलाई १ मिटर नाप बराबरको देखिन्छ । नयाँ निमित भए तापनि यस गोन्पालाई परम्परागत गोन्पा निर्माण वस्तुविधि अनुरूप बनाइएकोले तुलनात्मक रूपले भव्य मान्नु नै पर्ने हुन्छ । यस गोन्पाका मूर्तिहरू यस प्रकार छन् :

गुरु रिन्-पो-छे (पद्मसम्भवः)

यस नृसिह गोन्पाको मुख्य देवताको रूपमा पद्मसम्भवको विशाल मूर्तिलाई राखिएको छ । यस मूर्तिको दायाँ र बायाँ छेउमा पद्म सम्भवका २ परिचारिका मूर्ति राखिएका छन् । पद्मकार बैठकमा आशिन माटोले बनेको यो मूर्तिको नापमा पद्माशनको मात्र उचाई २.५५ मिटर र २.४० मिटर गोलाई छ । पद्माशनभन्दा माथि मुकुट क्षेत्रको उचाई १.१० मिटर छ । पद्म सम्भवका २ स्त्री परिचारिकालाई स्थानीय लामाहरूले छ्योगेल

र मृन्देरोवा भनेर चिनाउने गर्छन् । तर पद्मसम्भवका यी दुई स्त्री परिचारिकालाई डाकिनी (खा-डो-मा) को रूपमा तिब्बती तान्त्रिक परम्परामा मानिन्छ । यी दुईमध्ये एक जना तिब्बती र अर्को भारतीय क्षेत्रका राजा इन्द्रभूति (सा-होर-ग्याल् पो) की छोरी भनेर मानिन्छ । यी दुईमा तिब्बतीलाई खाडोयेसे छो ग्याल र भारतीयलाई मन द रे वा भनिन्छ । तिब्बती स्रोतमा कतिपय ठाउँमा मन् द र वा लाई अगाडि ल्हासिन पनि जोडिएको पाइन्छ । यी दुवै मूर्ति पानस आकारको वैठकमा अवस्थित छन् । जसको उचाई ७८ से. मिटर छ । पाखुरा समेत छातीको गोलाई ७० से. मि., हिपको गोलाई ५८ से. मि. र कम्मरको गोलाई ४० से. मि. देखिन्छ ।

नृसिहको मूर्तिः (सेङ दोङ)

वास्तवमा यो मूर्ति गुरु ढाक-पो-सेङ दोङ याव-युमको हो । यसलाई तिब्बती तान्त्रिक बौद्धमार्गीहरू एक तान्त्रिक उग्र देवता (ठो वो) को रूपमा मान्दछन् । यस मुक्तिनाथसँग हिन्दूहरूको विशेष सम्वन्धले गर्दा यस देवताको नाम पनि सिंहाकृति भएको आधारमा विष्णुको एकादश अवतारमध्येको नृसिह नामाकरण गरिएको देखिन्छ । तर अहिले पनि उक्त मूर्ति रहेको देवस्थल बौद्ध गोन्पाकै रूपमा बौद्ध तान्त्रिक विधि–विधानमा नै चलेको छ । तिब्बती बुद्ध धर्मको सबैभन्दा पुरानु जिङ म प पन्थीहरूको गोन्पाको रूपमा यो तञ्चालित भएको देखिन्छ । यस गोन्पामा भएका अन्य पद्मसम्भव (गुरु रिन् पो छे) वज्र भैरव (दोर्जे जिग् ज्ये वा गुरु ढाक्पो) तथा अन्य जिङ म पन्थी लामाहरूका ३।४ वटा मूर्तिले उपयुक्त कुरालाई पुष्टि गर्दछ ।

यस मूर्तिको अन्य विवरणमा यो मूर्ति उभिएको र याव युम (स्त्री र पुरुष देवता अंकमाल) रूपमा देखिन्छ । मूर्तिको वैठकको उचाई ५५ से. मि., गोलाई (चारैतिरको) ३.३२ मिटर भएको चतुष्कोणाकार छ । मूर्तिको उचाई १.३० मिटर कम्मरको गोलाई ६० से. मिटर, हिपको गोलाई ९२ से. मिटर देखिन्छ । यो मूर्ति माटोले बनेको छ ।

गुरु ढाक्पो (दोर्जे-जीग-ज्ये) को मूर्तिः

यो मूर्ति उग्र रूपको देखिन्छ । संस्कृतमा यसलाई वज्र भैरव र

तिब्बती भाषा 'ढाग–चे' पनि भनिन्छ। यो पनि उभिएको याव युम रूपमा नै छ। यसलाई तिब्बती तान्त्रिक दर्शनमा मृत्युको मालिक शिम जे भनेर मान्ने परम्परा छ।

यसको नापमा मूर्ति रहेको बैठकको उचाई ६० से. मिटर, र गोलाई ३.६० मिटर छ। मूर्तिको उचाई १.२० मिटर, छातीको गोलाई १ मिटर, कम्मरको गोलाई ६४ से. मिटर र हिप्रको गोलाई १ मिटर देखिन्छ। यो मूर्ति पनि माटोकै बनाइएको विशाल आकारको छ। माथि उल्लिखित मूर्तिहरू बाहेक अरू ३ वटा बौद्ध लामाहरूका मूर्ति पनि छोए ठिमा राखिएका छन्। तिनका बैठकभन्दा अन्य आकार प्रकार एकै किसिमका छन्। यस गोन्पाका ३ वटा ढलौटका मूर्तिहरु सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट आजकल मुक्तिनाथको मूल मन्दिरमा लगेर राखिएका छन्।

गोन्पा साम्बा (साङदो गोन्पा):

मुक्तिनाथको हाताभित्र बनेका गोन्पाहरूमध्ये निर्माणकालका हिसाबले सबैभन्दा पछि बनेको भए तापनि हाल विद्यमान अन्य गोन्पाका वास्तु नमूनाको अपेक्षा यो नै पुरानु ठहरिन्छ। यो पछि बनेको हुनाले गोन्पा साम्बा भनिन्छ। साम्बा भनेको तिब्बती भाषाको 'मार पा' अर्थात् नयाँ भन्ने हुन्छ। त्यसैले नयाँ गोन्पा भन्नलाई, हाल जीर्ण अवस्थामा भए पनि स्थानीय बासिन्दाहरू यसलाई गोन्पा साम्बा नै भन्ने गर्दछन।

यस गोन्पाको अर्को नाम साङदो गोन्पा पनि हो। मुक्तिक्षेत्रका साङदो नामक एक प्रसिद्ध लामाले बि. सं. १९५०।६० तिर यो गोन्पा बनाएको जानकारी पाइएको छ। वि. सं. १९७१ तिरको एक पत्रमा मुक्तिक्षेत्रका यी लामा साङदोका माइला छोरा लामाले रानीगौंवा इलाकाभित्रको ढलेका काठ लिएर मुद्दा परेको उल्लेख पाइएबाट साङदो लामाको समय अर्थात् १९५०।६० तिर उक्त गोन्पा बनेको कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ। साङदो लामाका चौथो–पाँचौ पुस्ताका मुक्तिनाथ झारकोटमा छँदैछन्।

यसरी निर्माण कालका दृष्टिले पुगनपुग एक शताब्दीको मात्र आयु भएको साङ्दो गोन्पा मुक्तिनाथको हाताभित्रका बास्तु स्मारकमध्येमा सबैभन्दा

भव्य र कलात्मक रूपमा बनेको थियो भन्ने कुरा यसको जीर्ण अवस्थाको रूप हेर्दा पनि स्पष्ट हुन्छ । यो गोन्पा मुक्तिनाथको हाताभित्र पस्नासाथ बायाँपट्टि अवस्थित छ। यस गोन्पाको भित्री बरण्डामा सयौं तीर्थयात्रीहरू, भिक्षु साधु–सन्तहरू बस्न सक्ने ठाउँ थियो र बस्थे पनि गर्दथे भन्ने जानकारी पाइएको छ। २ तले यस गोन्पाका झयाल ढोकाहरू, खम्बाहरू, साथै मूर्तिहरू-समेत भव्य तथा आकर्षक एवं कलात्मक भएको कुरा त्यहाँका अर्धभग्न कलाकृतिको अवलोकन गर्दा स्पष्ट हुन्छ । स्थानीय बासिन्दाहरू यसको भव्यताको खुला दिलले वर्णन गर्दछन् ।

यो गोन्पा २०३४।३५ सालसम्म राम्रै अवस्थामा थियो। ०३४ साल–तिर स्थानीय झारकोट र खिङ्गा गाउँबासीहरूको बीचमा छलफल भई यस गोन्पाको मर्मत र रेखदेख कार्य उक्त दुवै गाउँलेले गर्ने गरी सो गोन्पालाई साझा गोन्पामा परिणत गरियो । यसैको फलस्वरूप 'सार्वजनिक सम्पत्ति कसैको सम्पत्ति होइन' भने झैं व्यक्ति वा परिवार विशेषले यसलाइ हेर-विचार गर्न छाडिदिए । आखिरी कसैबाट पनि यसको रेखदेख हुन छाड्यो । फलस्वरूप क्रमशः जीर्ण हुँदै गयो। २०४१ सालतिर यसको माथिल्लो तला खस्यो। त्यसपछि पनि स्याहार संहारको अभावमा तल्लो तलाको पनि केही भाग खसेर मूर्तिहरू पनि टुटफुट भएका छन् । मूल मूर्ति कक्ष (दुखाङ) मा अहिले पस्न नसकिने स्थिति छ। यो गोन्पा माटोको गारोले बनेको छ।

यस गोन्पाको नापमा लम्बाई ३० मिटर, चौडाई १४ मिटर र एक तलाको उचाई ५ मिटर छ । मुख्य गोन्पा अगाडिपट्टी यस गोन्पासँगै बनेको लामा र ज्योमोहरू बस्ने अर्को सानो लाब्राङको भग्नावशेष मात्र हाल देखन पाइन्छ। यस गोन्पाको विशाल मणिखोरलोलाई बचाउन उक्त मणि राखिएको कक्षबाट निकालेर सुरक्षापूर्वक छुट्टै ठाउँमा राखिएको छ । यस मणिको नापमा गोलाई ३.६२ मिटर र उचाई १.८४ मिटर छ। यस नापबाटै पनि यसको भव्य र विशाल रूपको बारेमा स्पष्ट हुन्छ। यस्तो विशाल गोन्पामा प्रशस्त मात्रामा धार्मिक मूर्तिहरू तथा पूजा सामग्रीहरू पनि हुनु स्वाभाविकै हो । ती सबै अहिले कहाँ छन् भन्ने कुरा जानकारी पाउन सकिएको छैन । कसै–कसैले

साङ्दोकै परिवारले लगेको जानकारी पनि दिएका छन् ।

शिव मन्दिर :

मुक्तिनाथ हाताभित्र मुक्तिनाथ मन्दिरकै निर्माण शैलीमा (नेपाली प्यागोडा शैली) मा बनेको एक शिव मन्दिर छ। यसको निर्माण वि.सं. १९९०/९५ तिर भएको हो भन्ने जानकारी स्थानीय बासिन्दाहरूबाट प्राप्त भएको छ। यस मन्दिरले स्कन्दपुराणको वर्णन अनुरूप विष्णु र शिवको निवास क्षेत्रको रूपमा मुक्तिनाथलाई संस्मरण गराएको छ ।

यो मन्दिर रेशुङ्गा महाप्रभुले आफ्नै खर्चमा निर्माण गराएको जानकारी पाइएको छ । उनको यस धार्मिक कीर्ति राख्ने सुकर्ममा थाक खोला टुक्चे निवासी सुब्बा मोहनमान शेरचनले पूर्ण रूपमा सहयोग पुर्याएको कुराको पनि जानकारी पाइएको छ ।

यस मन्दिरको छाना पनि मुक्तिनाथकै जस्तै ताँबाको पाताले छाइएको छ । यसमा पनि नेपाली शैलीमा ३ तह छाना रहेका छन् । मन्दिरको प्राङ्गणको ४ दिशामा शिव मन्दिर निर्माण शैलीमा ४ स-साना मठ बनाइएका र यिनमा शालग्राम राख्ने स्वामीजीको इच्छा रहेको बताइन्छ । तर हालसम्म राखिएको छैन । मन्दिरमा शिव पार्वतीका मूर्ति राखिएका तर प्राण-प्रतिष्ठा अझै नभएको जानकारी पाइएको छ । किनकि उक्त मन्दिरको निर्माण कार्य पूरा हुन लागेपछि रेशुङ्गा महा-प्रभु शिवजीको मूर्ति निर्माण गराई ल्याउन फर्किएका र केही समयपछि उक्त मूर्तिचाहिं निर्माण गराई पठाई आफू आएर स्थापना गर्ने खबर पठाएका थिए । धेरै वर्ष मूर्ति उक्त सुब्बाकै घरमा रह्यो । महाप्रभु फेरि आउन सकेनन् । आखिर २०३०।३१ सालतिर उक्त मूर्तिलाई मन्दिरमा स्थापना गरियो । तर प्राण प्रतिष्ठा भने हुन सकेको छैन । उक्त मन्दिरको नैमित्यिक (सामान्य) पूजा-आजा मुक्तिनाथकै ब्राह्मणबाट हुने गर्दछ ।

यस मन्दिरको उत्तरपट्टिको छतमा भने टीनको छाना हालेको देखिन्छ। बनाउँदा बनाउँदै ताँबोको पाताले नपुगेर टीनको छाना लगाएको हुन सक्छ । मन्दिरको निर्माणमा त्यसवेलाको अनुमानित खर्च करीब रू. ३०,०००।-

लागेको जानकारी पाइएको छ ।

पौवाहरू :

मुक्तिनाथको दर्शनार्थ टाढा–टाढाबाट हजारौंको संख्यामा तीर्थयात्रीहरूको आगमन हुने यस पुण्यस्थलमा ज्यादै ठण्डी र हिम–पात समेत हुने हुनाले नेपालको एकिकरणपछि त्यस भेकमा तीर्थयात्रीको सुविधाका निमित्त पौवाहरूको निर्माण तथा सदावर्त बाँड्ने, धुनी लगाउने जस्ता परोपकारी कार्यको निम्ति गुठीको समेत व्यवस्था गर्ने काममा शाह राजाहरू तथा रानीहरूको ध्यान गएको देखिन्छ । मूक्तिक्षेत्रका जनजातिहरू भोट मूलका भएका र त्यहाँको खानपान तलबाट जाने तीर्थयात्रीहरुको निम्ति बिल्कूलै नौलो हुँदा उनीहरूले आफ्नै सातु–सामल लिएर जानु पर्ने हुन्थ्यो । यसर्थ सिधा सदावर्तको र दाउरा पानीको समेत प्रवन्ध मिलाउन पर्ने अवस्थामा तत्कालीन महाराजा महारानीहरूको ध्यान जानु स्वाभाविकै थियो । पछि–पछि प्रभावशाली सरकारी कर्मचारी तथा धार्मिक भावनाबाट प्रेरित व्यापारीहरुको पनि त्यस–तर्फ ध्यान गयो । यस्ता व्यक्तिबाट पनि मुक्तिनाथको हाताभित्र केही पौवा निर्माण भएका उदाहरण पाइन्छन् । यसरी मुक्तिनाथसंग सम्बन्धित पौवा, सदावर्त तथा फलफूल बगैंचाहरुको निर्माण तथा व्यवस्थाको क्रममा मुक्तिनाथ मन्दिर वरिपरि मात्र नभएर मुक्तिनाथ जाने बाटोमा पर्वतभेकदेखि नै यस्ता पाटी–पौवाहरू बनेका थिए । ऐतिहासिक स्रोतको आधारमा सर्वप्रथम श्री ५ रणबहादुर शाहबाट राखु–भेकमा तीर्थयात्रीका निम्ति पौवा तथा फलफूल बगैंचा र फलफूल वितरणको सदावर्तका साथै बिरामी तीर्थयात्रीहरुको हेरविचारको निम्ति समेत व्यवस्था मिलाइएको थियो । त्यसपछि श्री ५ रणबहादुर शाहकै माहिला महारानी सुवर्ण प्रभाद्वारा राखुमा गुठी राखी मुक्तिनाथ मन्दिर नजीकै विशाल पौवा (उपल्लो वा रानी पौवा) बनाउन लगाई सदावर्तको दरो व्यवस्था मिलाइएको थियो । त्यसपछि श्री ५ गीर्वाण-युद्ध विक्रम शाहबाट राखुमा पौवा तथा गुठीको विस्तार गराइएको थियो । यसै गरी श्री ५ राजेन्द्रबाट पनि पुनः पर्वतको कुस्माचौरमा अर्को पौवाको निर्माण तथा फलफूल बगैंचाको प्रबन्ध र फलफूल वितरण गर्ने सदावर्तको

व्यवस्था समेत मिलाइएको थियो । महारानी सुवर्णप्रभा पछि उनका सन्तानमा चौतरिया राजकुमार रणोद्योत शाह र उनैका सन्ततिहरूका जिम्मामा मुक्तिनाथको गुठी तथा पौवाहरूको जिम्मेवारी कायम हुन पुग्यो । त्यसपछि पौवा तथा देवालयहरूको हेर–विचार, स्याहार–सम्भार वसन्तपुर चौतरिया भनिने चौतरिया रणद्योत शाहका सन्ततिहरुबाट हुन थाल्यो । वेला–वेलामा थप बगैंचा आदिको विस्तार उनीहरू मार्फत पनि भएका उदाहरणहरू पाइएका छन् । यसपछि पौवा निर्माणको काम जनस्तरमा पनि पुग्यो । यस क्रममा पहिलो पाइला लमजुङ्ग निवासी सुब्बा नरजङ्ग गुरुङले सारे । मुक्तिनाथ सँगै उत्तरपट्टि वि. सं. १९७५ तिर एक पौवा बनाई दिए । सुब्बा नरजङ्ग गुरुङ्गपछि पौवा निर्माण गर्नेमा टुक्चे निवासी सुब्बा मोहनमान शेरचन देखिन्छन् । उनले आफ्नै खर्चमा १९९० सालतिर एक पौवा मुक्तिनाथ मन्दिर सँगै बनाइदिए । त्यसपछि अर्का थकाली सुब्बा कोमल बहादुर शेरचनले वि. सं. २००२ तिर मुक्तिनाथको हाताभित्र अर्को पौवा बनाई दिए । तत्पश्चात् फेरि टुक्चेका थकाली सुब्बा शेरचन परिवारकै सक्रियतामा तत्कालीन मुक्तिनाथ सेवा समितिद्वारा मुक्तिनाथ मन्दिर नजीकै बाटोको बायाँपट्टि एक ठूलै पौवा बनाइएको थियो ।

यस किसिमले मुक्तिनाथसँग सम्बन्धित ७।८ वटा पौवाका बारेमा ऐतिहासिक स्रोतका आधारमा जानकारी पाइएकोछ । यस बारेमा दामोदर-कुण्डसँग सम्बन्धित ३।४ वटा अरू छुट्टै पौवाहरुको निर्माण भएको उल्लेख पाइन्छ । पौवाहरूमध्ये मुक्तिनाथ वरिपरिका पौवाहरूको विवरण तल प्रस्तुत गरिन्छ । प्रस्तुत पौवाहरूमा मुक्तिनाथको उपल्लो पौवा भनिने रानीपौवा निर्माण शैली, तथा आकार–प्रकारका दृष्टिकोणले उल्लेखनीय छ । अन्य पौवाहरू भने साधारण नै छन् ।

रानी पौवा :

मुक्तिनाथसँग सम्बन्धित पौवाहरूमध्ये सबैभन्दा महत्वपूर्ण, मुक्तिनाथ र झारकोटको बीच पुराङ गाउँको छेउमा अवस्थित रानीपौवा हो । यो पौवा श्री ५ रणबहादुर शाहका माहिला महारानी सुवर्ण प्रभाबाट वि. सं १८६३ मा

निर्माण गरिएको हो । महारानीबाट मुक्तिनाथको दर्शनार्थ आउने तीर्थयात्री-हरूको असुबिधालाई ध्यानमा राखी यो पौवा निर्माण गराएर सदावर्तको समेत व्यवस्था मिलाएको तथ्य ऐतिहासिक स्रोतबाट स्पष्ट भएको छ । मुक्तिनाथ मन्दिरबाट करीब १ किलोमिटर दक्षिण पश्चिममा मुक्तिनाथ जाने बाटोको बायाँपट्टि यो पौवा अवस्थित छ । पौवाको नामबाटै उक्त स्थानको नाम पनि रानी पौवा रहेको छ । विहार शैलीको यो पौवा ढुङ्गाको गारोले बनेको छ । स-साना कोठाहरूलाई छाडेर ठूलठूला कोठाहरू मात्र पनि यसमा १२ वटा छन् । ५५ झयाल र २६ ढोका भएको दुई तले यो पौवाको बीचमा विहारको जस्तो चोक र वरिपरि कोठाहरू छन् । बाहिरबाट पस्ने मूल प्रवेशद्वार अगाडि भव्य तथा कलात्मक १० वटा खम्बाहरू भएको विशाल वरण्डा छ यसैमा पनि १५० जना जति मानिस बस्न सक्ने ठाउँ छ। अगाडि मोहडामै ३ खण्ड भएका भव्य र कलात्मक झयाल माथिल्लो तलामा देख्न सकिन्छ । पौवाको बीच चोकमा रहेको चौतारीमा विशाल भोटे पिपलको रूखले हिजोआज रमणीय तुल्याएको छ । यसै रूखको फेदमा रानी सुवर्णप्रभाले राखेको शिलालेख छ ।

यो पौवा निर्माण भएपछि करीब १३०।१४० वर्षसम्म यसको रेखदेख स्याहार-संभारको राम्रो व्यवस्था गुठियार बसन्तपुर चौतारियाहरूबाट भैरहेको थियो । हिउँ फाल्ने, सफासुग्घर गर्ने पौवालीहरूको समेत दरबन्दी कायम गर्नुको साथै पौवाको हाकिम डिट्ठाको समेत व्यवस्था गरेर यसको रेखदेख गर्ने नियमित प्रबन्ध मिलाइएको थियो । तर कालान्तरमा गुठीको आयस्ता घट्नुका साथै स्थानीय डिट्ठाहरू नराखेर तल्लो क्षेत्रका मल्ल वा अरू-हरूलाई डिट्ठामा नियुक्त गर्ने गरेपछि झन रेखदेख कम हुन थाल्यो । आवश्यक स्याहार-संभार खास गरी हिउँ फाल्ने काम पनि राम्रो हुन नसक्ता २०।२५ वर्षको बीचमा नै यो पौवा पाताल हुन लागेको थियो । वर्तमान महाराजाधिराज सरकारको उदयपछि २०२९।३० सालमा दुर्गम क्षेत्र विकास समिति (तत्का-लीन स्थानीय विकास समिति) बाट निकासी भएको करीब रू. ९०,०००।– ले यसको केही मात्रामा मर्मत कार्य भयो त्यत्रो विशाल पौवा मर्मत गर्न त्यो रकम पर्याप्त थिएन । त्यसैले २०३३।३४ आ.व. मा पुनः करीब रू. ३२,०००।

निकासा भयो र टीनको छाना समेत राखेर पुनः मर्मत गरियो । तर कडा हावाको कारणले टीनको छाना उडाई दिएको हुँदा पुनः २०३६।३७ मा रू. १,४५,०००।– को लागतमा माटाकै छाना राखी मर्मत भएको छ । पौवाको हालको अवस्था ठीकै छ तापनि माटोको छाना भएको कारणले केही चुहिने समस्या भने छँदैछ ।

उहिले हरेक वर्ष हिउँदमा परेको हिउँ फाल्न गुठियारतर्फबाट बेग्लै कामदारको दरबन्दी राखिएको थियो । हाल गुठी र गुठियारको तर्फबाट एक पैसा पनि नउठ्ने र व्यवस्था पनि केही नभएकाले सरकारको मात्र आर्थिक निर्भरतामा पौवा रहनु परेको छ । त्यसैले अहिले स्थानीय प्र. जि. अ. को अध्यक्षतामा गठित मुक्तिनाथ विकास समितिबाट वार्षिक रू. ३००।– दिएर हिउँ फाल्ने प्रबन्ध मिलाइएको छ । साथै पौवाको सामान्य रेखदेखको लागि पौवाकै एक कोठा दिई एकजना मानिस राखिएको छ । निजलाई स्थानीय पंचायतबाट समेत मासिक रू. ५०।– (पचास) दिने व्यवस्था छ । तर मर्मत–संभार र रेखदेखको खास स्थायी व्यवस्था नभएको यस ऐतिहासिक पौवाको अवस्था दिनपरदिन बिग्रँदैछ । घौडा आदि पशु हुलेर स्थानीयहरूले पनि हेलचेक्र्याई गर्ने गरेको पनि यदाकदा देखियो ।

यस पौवाको नाप तथा झ्याल आदिको विस्तृत विवरणः–

यस पौवाको लम्बाई ४३.७० मिटर, चौडाई ३४.२० मिटर र उचाई ५.६५ मिटर छ । माटो छापेको छतमा १३ ठाउँमा स्थानीय वास्तु परम्परा अनुरूप लुकुम बनाई प्रकाश तथा उपयुक्त हावा आउने (भेण्टीलेशन) को व्यवस्था भएको देखिन्छ । यसको भित्री बरण्डाको चौडाई २.७६ मिटर छ र यसको दुवै तलामा बरण्डाको व्यवस्था छ । बरण्डाको उचाई २.१० मिटर र त्यहांका खम्बाको लम्बाई १.८० मीटर तथा गोलाई ६६ से. मि. छ । यस्ता २८ जोर खम्बाले भुइँतलाको बरण्डाको निदाल थामेको देखिन्छ । माथिल्लो तलाको बरण्डाको खम्बाको लम्बाई भुइँतलाको भन्दा १० से. मि. कम रहेको छ । अर्थात् १.६० मिटर छ । यी खम्बाको गोलाई पनि ६६ से. मि. नै देखिन्छ । यहाँ ४० जोर खम्बाले छानालाई टेवा पुर्‍याएको देखिन्छ । माथिल्लो

तलाको यस बरण्डामा वरिपरि नै काठको रेलिङ्को व्यवस्था छ । रेलिङ्को उचाई ५५ से. मि. देखिन्छ । यस बरण्डाको उचाई २.२३ मिटर र चौडाई २.८६ मिटर तथा लम्बाई तीनैतिर क्रमशः २७.१०+१७+२६.७९ मिटर बराबर देखिन्छन् बरण्डामा फल्याक बिच्छाइएको छ ।

यस तल्लाका कोठा तथा अन्य कक्षको विवरण निम्न बमोजिम छ :-

(१) १३.८७×४.१५ मिटर लम्बाई–चौडाई भएको कोठा १ । यसमा ९०×६४ से. मि. नापका ३ गोटा शिशा लगाइएका झयाल र ७२ से. मि. गोलाई भएका काठका खम्बा ४ गोटा छन् ।

(२) १३.३४×४.१५ मिटर लम्बाई–चौडाई भएको कोठा–१ । यसमा पनि उही नापका झयाल २ गोटा र खम्बा ४ गोटा छन् ।

(३) १३.४०×४.१० मिटर लम्बाई चौडाई भएको कोठा–१ । यसमा ३ गोटा उही नापका झयाल र एउटा ढोका पनि रहेको छ । माथि १ र २ संख्याका कोठामा जस्तै ४ वटा खम्बा यसमा पनि देखिन्छन् ।

(४) ९×५५ मिटर लम्बाई–चौडाई भएको कोठा–१ । यसमा त्यस्तै एउटा झयाल. एउटा ढोका र खम्बा २ थान मात्र देखिन्छन् ।

(५) ८.२६×५.५ मिटर लम्बाई–चौडाई भएको कोठा–१ । यसमा पनि त्यस्तै झयाल–१, ढोका–१ र खम्बा २ थान देखिन्छन् । यसको नाप माथि नं. १ को कोठा जस्तै छ ।

(६) ३.२०×५.५ मिटर लम्बाई–चौडाई भएको कोठा–१ । यसमा पनि उस्तै किसिमका २ झयाल, २ कोठा र २ खम्बा देखिन्छन् ।

(७) ४.५×३.८५ मिटर लम्बाई–चौडाई भएको कोठा १ । यसमा अरू कोठाकै आकारका खम्बा–१, ढोका–१ र झयाल–१ रहेका छन् ।

(८) १२.५५×३.८५ मिटर लम्बाई–चौडाई भएको कोठा–१ । यसमा उही आकारका झयाल–२, खम्बा–६ र ३ गोटा आँखी-झयाल समेत छन् । आँखी-झयालको नापमा:– २.६५×१.१० मिटर देखिन्छ ।

(९) ३.८०×८.८५ मिटर लम्बाई–चौडाई भएको कोठा–१ । यसमा

उही आकारका झ्याल र खम्बा १ रहेका छन् ।

(१०) २१.८०×२.८८ मिटर लम्बाई–चौडाई भएको मटान–१। यसमा माथि जस्तै साधारण झ्याल २, ढोका १ आँखी–झ्याल–१ रहेका छन् र यसै कक्षमा तल्लो र माथिल्लो तलामा जाने–आउने भऱ्याङ राखिएको छ ।

भुइँतलाको विवरण :–

(११) ३.५×५.५ मिटर लम्बाई–चोडाई भएको कोठा–१ यसमा अरूको जस्तै आकारको झ्याल १, ५५×५५ से.मि. नापको झ्याल १, उस्तै नापका खम्बा ३ र ढोका १ रहेका छन् ।

(१२) ८.९७×५.५ मिटर लम्बाई–चौडाई भएको कोठा १ । यसमा पनि ११ संख्याको जस्तै ५५×५५ से. मि. नापको झ्याल १, ढोका १, उही आकारको खम्बा १ छन् ।

(१३) ८.६०×५.५ मिटरको कोठा १ । यसमा पनि ५५+५५ से मि. को झ्याल १, डोका १, र उस्तै खम्बा ३ रहेका छन् ।

उपर्युक्त विवरण बाहेक ढुङ्गाको भऱ्याङको नापमा १.६ मिटर चौडाई र १.७० मिटर उचाई देखिन्छ । यसमा ७ खुड्किला राखिएका छन् यसको अर्कोपट्टि काठको भऱ्याङ ठड्याएको छ त्यसको नापमा ९२ से.मि. चौडाई, २.४७ मिटर लम्बाई देखिन्छ । यसमा ९ खुड्किला राखिएका छन् ।

यस्तै गरेर पौवाको मूल प्रवेशद्वारसँगको भित्रपट्टिको भुइँतलाको बरण्डाको नापमा: २४.६२×४.७० मिटर लम्बाई–चौडाई देखिन्छ । यस बरण्डामा उचाई १.८२ मिटर र गोलाई ७२ से. मि. भएका कलात्मक १० थान खम्बाले माथिल्लो तला थामेको देखिन्छ ।

यस पौवाको मूल ढोकाको नापमा: १.४६×.७७ मिटर देखिन्छ । यस्तै गरेर यस तल्लो तलाको बाहिरी भागमा ५५×५५ से. मि. बराबरका झ्याल १८ थान र पौवाको उत्तरपट्टि पनि एउटा ढोका राखेको देखिन्छ । अगाडिपट्टि (बाहिर) को बरण्डाको लम्बाई १७.२३ मिटर बराबर देखिन्छ ।

अन्य पौवाहरूको विवरण :

१) यो पौवा वि. सं. १९७५ सालतिर सु. नरजङ्ग गुरुङद्वारा बनाइएको हो । यो पौवा मुक्तिनाथ मन्दिरको उत्तरतर्फ छेउमा रहेको छ । शुरूमा यो २ तले थियो । निर्माणकालमै यस पौवाको स्याहार-संभार तथा मरम्मतका लागि एक गुठी पनि राखिएको थियो भन्ने कुरा स्यानीय जानकार प्रमुख मानिसहरू बताउँछन् । तर वर्षौंदेखि त्यस गुठीको अत्तो-पत्तो छैन । मरम्मत-संभारको अभावमा २०१७/१८ सालतिर यस पौवाको माथिल्लो तला भत्किएर नष्ट हुन पुग्यो । पछि २०२१ सालतिर कामचलाउ रूपले मुक्तिनाथ विकास समितिद्वारा साधारण मरम्मत गराई १ तले टहरोको रूप दिएर हालसम्म त्यस्तै अवस्थामा चलिरहेको छ ।

२) सु. कोमलवहादुरले बनाएको शिवालय छेउको पौवाको दक्षिणपट्टि तत्कालिक "मुक्तिनाथ सेवा समिति" द्वारा थागका शेरचन परिवारकै सक्रियतामा अर्को १ पौवा बनेको जानकारी पाइएको छ । उक्त पौवाको राम्रो रेखदेखर स्याहार-संभारको कमीले गर्दा दिनपरदिन जीर्ण हुँदै गएर काम नदिने अवस्थामा पुगेपछि २०४२ सालमा त्यसलाई पूरै भत्काई सफा गर्ने काम मुक्तिनाथ विकास समिति मार्फत भएको बुझिन्छ ।

३) मुक्तिनाथको मूल ढोका अगाडि पनि एउटा सानो भुइँतले पौवा छँदैछ । उक्त पौवाको निर्माण आफ्नै निजी खर्चबाट थाग टुक्चेका सुब्बा मोहनमान शेरचनले वि. सं. १९९० सालतिर बनाएको जानकारी पाइएको छ। शुरूमा निर्माण गर्दा उक्त पौवा माटोले छाएको भए तापनि हिमपात र बर्षाद्ले गर्दा माटोको छाना नष्ट हुँदै गएकोले पछि त्यसमा टिनको छाना राख्ने काम भयो । अहिलेसम्म राम्रै किसिमले उक्त पौवाले काम दिइरहेको छ । सो पौवा बीचबाट मुक्तिनाथ मन्दिरको चोकमा वस्ने वरण्डा (ढोका) छाडेर उक्त वरण्डाको दुबैपट्टि जोगी सन्त-महन्त पस्ने खुला २ कोठा छन् ।

४) मुक्तिनाथको हाताभित्रकै शिवालयको छेउमा अर्को पौवा छ । जसको निर्माण २००२ सालतिर थाग टुक्चे निवासी सुब्बा कोमल बहादुर

शेरचनले गराएका हुन् । उक्त पौवा २ तले छ र हालसम्म राम्रै अवस्थामा छ ।

माथि उल्लिखित ४ वटै पौवा राम्रो अवस्थामा रहँदासम्म प्रायः सबै तीर्थयात्रीहरू मुक्तिनाथको हाताभित्रै बस्ने परम्परा पछिसम्म चल्दै आएको थियो । यसले गर्दा मन्दिरको वरिपरि ज्यादै फोहोर मैला हुन्थ्यो । हिजो–आज लामा ज्योमो (झुमा), ब्राह्मण, पुजारी तथा सुरक्षा प्रहरी बाहेक अरूलाई मुक्तिनाथको हाताभित्र बस्ने अनुमति नभएकोले हाल सफा-सुग्घरको दृष्टिकोणले उल्लेखनीय नै काम भएको छ ।

यी माथि उल्लिखित स्मारकहरू बाहेक अरू पनि केही सांस्कृतिक स्मारकहरू मुक्तिनाथको हाताभित्र नरहेका होइनन् । १०८ धाराबाट पानी आएर जम्मा भएको मानिने ऐतिहासिक सानु स्नान पोखरी जसलाई हंसतीर्थ र यक्षतीर्थ भन्ने पनि उल्लेखनीय छ । संगमरमरमा रामायणका श्लोक कुँदिएको स्वामी श्री मन्नारायणद्वारा वि. सं १९६७ मा निर्मित महाऋतु स्तम्भ, एउटा अर्धभग्न योगीकुटी, पानीले चल्ने मानि-खोर-लो तथा पित्तलको गौमुख भएका १०८ धारा साथै ज्वालाजीबाट निस्कने पानीको केही ठूलो आकारको गौमुखी धारा आदि उल्लेखनीय छन् । १०८ धारामा सजिलोसँग स्नान गर्न मिल्ने गरी ढुङ्गाको अग्लो पर्खाल बनाई त्यस माथिबाट पानीको अनुपात मिलाएर गौमुख मार्फत पानी खसाइएको छ । धाराको रूपमा खसेको पानी बगेर जाने ढलको पनि राम्रो व्यवस्था छ । यी धारा तथा पहाडबाट निस्किएको निर्मल पानी बग्दै आएको ठाउँभन्दा माथि र अन्यत्र पनि स्थानीय मानिसहरूद्वारा निर्मित केही भोट शैलीका स-साना छोतेन् तथा मानि पर्खालहरू पनि देखिन्छन् ।

टिप्पणी:

१) रमेश ढुङ्गेल, "मुक्तिनाथ: केही ऐतिहासिक तथ्य" प्राचीन नेपाल, संख्या १०२, पृष्ठ-१–१५

२) योगी नरहरिनाथ, (संपा.) हिमवत्खण्ड; काशी गोरक्षटिल्ला, योग प्रचारिणी, वि. सं. २०१३, पृ. १२६ र १३० ।

३) शतचन्द्र दास, टिबेटन इङ्गलिश डिक्शनरी; कम्प्याक्ट् एडिशन, क्योटो: रिन्सेन बुक कं., ई. १९८३, पृ. ८३२ ।

४) त्यही ।

५) त्यही ।

६) त्यही, पृ. ४५३ ।

७) त्यही, पृ. ३९५ ।

८) परिशिष्ट अन्तर्गतका ऐतिहासिक सामग्री, बसन्तपुर चौतरियाहरूबाट जारी भएका सनदहरू हेर्नुहोस् ।

९) परिशिष्टका वि. सं १९६१ र १९७० का सनदहरू हेर्नुहोस् ।

(घ) मुक्तिनाथको गुठी व्यवस्था (स्थापना, आम्दानी-खर्च तथा सम्पत्ति)

गोर्खाली सेनाले पर्वत र जुम्ला विजयगर्नु भन्दा पहिले मुक्तिक्षेत्रको भू-भागमा तल्लो क्षेत्रमा पर्वतको र माथिल्लो क्षेत्रमा अर्थात् मुक्तिनाथको मन्दिर भएको क्षेत्र जुम्ला राज्यको अधिनमा रहेको विषयमा उल्लेख भइसकेको छ । त्यसभन्दा पहिले मुक्तिनाथ मन्दिर भएको क्षेत्रमाथि लो (मुस्ताङ्ग राज्य), अझ पहिले पश्चिम तिब्बतका गुङ-थाङ आदि र पश्चिम नेपालका मल्ल (खस) राजाहरूले अधिकार गरेका थिए भन्ने विषयमा पनि पूर्ववर्ती अध्याय-हरूमा उल्लेख गरिसकियो ।

यसरी पश्चिम तिब्बतको ङरी, गुङ-थाङ् खस मल्ल राजाहरू र पछि लो (मुस्ताङ्ग) पर्वत र जुम्ला समेतको अधिकार भएको समयमा पनि मुक्ति-नाथ क्षेत्रको अस्तित्व रहेको ऐतिहासिक तथ्य भए तापनि उक्त देवस्थलको सुव्यवस्थाको निम्ति र तीर्थयात्रीहरूको सुबिधाको निमित्त बाटो-घाटो र कुनै ठोस आयस्रोतको व्यवस्था मिलाइएका प्रमाणहरू भने अहिलेसम्म प्राप्त भएका छैनन् । तर माथि उल्लिखित राजाहरूका समयमा पनि यस क्षेत्रलाई पूज्य देवस्थलको रूपमा आदर गरिएको हुँदा कुनै प्रकारको उचित व्यवस्था अवश्य गरिएको हुँदो हो भन्न भने करै लाग्छ ।

नेपाल अधिराज्यको एकीकरण पछि सर्वप्रथम श्री ५ रणबहादुर शाहले मुक्तिनाथको दर्शन गर्न दक्षिणबाट आउने तीर्थयात्रीहरूका लागि मुक्तिनाथ जाने बाटोमा पर्ने राखु क्षेत्रमा पौवा बनाई आँप, सुन्तला, दारिम, कटहर, केरा आदि समेत फलफूल बगैंचाको व्यवस्था गरेर जोगी, सन्यासी, सन्त-महन्तहरूलाई वितरण गर्ने सदावर्तको प्रबन्ध मिलाएका थिए । यसको निम्ति पर्वतको अम्वल भित्र पर्ने राखु पूर्व, राता भीर डांडो दक्षिण शालग्रामी राहु गाउँ पश्चिम, पिपलको रूख उत्तर दोबाटोको ढुङ्गा यति चार किल्ला-

भित्रको जग्गा गुठीको रूपमा छुटचाइएको प्रमाण पाइएको छ[१]।

सदावर्त गुठीको पौवा र बगैंचाको रेखदेखका साथै बिरामी यात्रु-हरूको हेर–विचारका निमित्त समेत श्री ५ गिर्वाणबाट वि. सं. १६६६ मा पुनः थप गुठीको व्यवस्था भएको थियो । (परिशिष्ट संख्या १ को सामग्री)। महभीरको बाँझो जग्गा माटो मुरी १०३ उपल्लो कुभिण्डे माटो मुरी ५, तल्लो कुभिण्डे माटो मुरी १०, बालम डाँडो माटो मुरी २० र जामरूकको नाउलो माटो मुरी ४० समेत गरी जम्मा माटो मुरी १७८ को जग्गा यसरी सदावर्त गुठी राखेको कुरा वसन्त वोगटीका नाउँमा श्री ५ गिर्वाणवाट जारी भएको उपर्युक्त मितिको ताम्र–पत्रबाट बोध हुन्छ भने सोही ताम्रपत्रबाट गुठीको हेर–विचार र जिम्माको निम्ति एक चिताइदार व्यवस्था भएको र सो चिताइदारमा स्थानीय लाटु उपाध्याय भन्नेका सन्तानलाई तोकेको कुरा समेत उक्त ताम्रपत्रबाट बोध हुन्छ । (त्यही संख्या १ को सामग्री)।

उपरोक्त तथ्यको आधारमा मुक्तिनाथ मन्दिरसंग सम्वन्धित गुठीको इतिहास श्री ५ रणवहादुरकै पालामा शुरू भएको भन्न करै लाग्छ। रण–वहादुर शाहले उक्त गुठी खास कुन सालमा राखिदिएका थिए भन्ने तथ्य चाहि स्पष्ट छैन । तापनि यस सम्वन्धमा केही अनुमान भने गर्न सकिन्छ । वि. सं. १८५५ साल फाल्गुणमा राजकुमार गिर्वाणलाई गद्दीनशीन गराई रणवहादुर शाह निर्गुणानन्द स्वामी भए । त्यसपछि काशी पुगेर १८५७ मा महानिर्माणा-नन्द बनेका थिए[२] । यसै साल भारदारहरूले नुवाकोटमा राजधानी सारेपछि स्वामी महाराजले "म फेरि राजा भएँ" भन्ने घोषणा गरे ।[३] विशेष परि–स्थितिवश त्यसपछि काशीबाट फर्किएर स्वामी महाराजको रूपमा श्री ५ रण वहादुर राजकाजमा संलग्न रहे । त्यस पछि १८६१ सम्म रणवहादुर शाहले स्वामी महाराजको रूपमा काम गरेको देखिन्छ । यसरी राजकाजमा संलग्न भैरहँदा कठिनाई उत्पन्न भएकाले गद्दीनशीन राजा श्री ५ गिर्वाणबाट १८६२ साल फाल्गुणमा नेपालमा सर्वप्रथम राजा पछिको मुक्तियार भन्ने नयाँ पदको व्यवस्था गरेर सो पदमा रणवहादुर शाहलाई नियुक्त गरी राज्य सञ्चालनको

निम्ति सम्पूर्ण अधिकार मुक्तियारलाई दिइएको व्यहोराको लालमोहर गराइएको थियो[४]। तर यो व्यवस्था गरेको करीव २ महीनापछि आफ्नै भाइ सेरबहादुरबाट रणबहादुरको हत्या भयो।[५] यसर्थ रणबहादुर शाहले मुक्तिनाथको राखु क्षेत्रको पहिलो गुठी १८६२ भन्दा पहिले नै राखेको प्रमाणित हुन्छ। यसरी रणबहादुर शाहका माहिला महारानी सुवर्णप्रभाले भन्दा पहिले नै रणबहादुर शाहले पौवा बनाउने र गुठी समेत राखी तीर्थयात्रीहरूको सुविधाको व्यवस्था मिलाएका थिए भन्ने कुरा स्पष्टै छ।

झण्डै ३ दिनको बाटो तल बनाइएको पौवा र फलफूल बगैंचा समेत भएको उक्त गुठीले तीर्थयात्रीहरूलाई बाटोमा मात्र केही सुविधा दिएको थियो मुक्तिनाथको पूजा-आजा र संरक्षण संभारको निम्ति उक्त गुठी पर्याप्त थिएन। साथै हिमपात हुने ठण्डी ठाउँमा तीर्थयात्रीहरूको सुविधाको निम्ति अरू प्रबन्ध थिएन। यसको लागि अर्को विशाल गुठीको आवश्यकता थियो। यसको आवश्यकता रणबहादुर शाहकी माहिला महारानी सुवर्णप्रभाले महशूस गरिन्। विक्रम सम्वत् १८६३ माउनले मुक्तिनाथको दर्शन गरेर, नजीकै केही तल एक विशाल धर्मशाला बनाउन लगाई राखुमा सदाव्रतं गुठी राखिदिएकी थिइन् भन्ने कुरा त्यसै धर्मशालामा सुवर्णप्रभाले राखेको शिलालेखबाट स्पष्ट हुन्छ। (परिशिष्टको संख्या १ को सामग्री) रानी पौवाको नामले उक्त धर्मशाला आज पनि प्रसिद्ध छ र त्यसै धर्मशालाको नाममा हिजोआज त्यस ठाउँको नाउँ पनि रानी पौवा नै भनिन्छ। रानी सुवर्णप्रभाले राखेको यो सदावर्त गुठी जग्गा हालको म्याग्दी जिल्लामा पर्ने राखु क्षेत्रको दोवा गाउँमा रहेको तथ्य पनि सोही शिलालेखबाट स्पष्ट हुन्छ। त्यस शिलालेखमा उल्लेख भए अनुसार मुक्तिनाथ सदावर्त गुठीको रूपमा राखिएको जग्गामध्ये २ खण्ड खेत समेत माटो मुरी २५३० देखिन्छ। त्यस गुठी जग्गाको साँध सीमाना—"पूर्वतर्फ पर्वत काली गण्डकी, गुठी जग्गाको परिमाण २५३० माटो मुरी देखाइए तापनि वि. सं २००७ देखि उक्त गुठीमा वेथिति भै आयस्ता उठ्न कम हुँदै २०१५ सालदेखि बन्द नै भयो। पछि सो जग्गा करीव ३०००० रोपनी

भएको अनुमानसम्म भएको थियो । यसपछि जमीनको नाप–नक्शा भै अवल, द्वयम सीम चहार, खेत तथा पाखो वारी समेत गरी जम्मा २९८०१ रोपनी भएको तथ्य पत्ता लाग्यो, जुन यस प्रकार छ :–

खेत		पाखो (वारी)	
– अवल –	७५ रोपनी	– अवल –	३२१० रोपनी
– द्वयम –	४३६२ "	– द्वयम –	८०१७ "
– सीम –	३८३१ "	– सीम –	७८८७ "
– चहार –	२११ "	– चहार –	२२०८ "
जम्मा	८४७९ रोपनी	जम्मा	२१३२२ रोपनी

यस गुठी जग्गाको साँध सिमानामा पूर्वतर्फ पर्वत् कालीगण्डकी पश्चिमतर्फ काम खोलो, उत्तरतर्फ भुज्याल गढी र दक्षिणतर्फ ठूलो सिमल (रूख) देखि अगाडिवाट सानुखोलो– कालीगण्डकीको दोभान् पूर्व कटुञ्जे खोलो............" भनेर देखाइएको छ[६] । मुक्तिनाथ आसपासमा उब्जाउ जमीन नपाइने र व्यवस्थित सदावर्त राख्ने उद्देश्यले प्रेरित भएर मुक्तिनाथ मन्दिरभन्दा ३ दिनको हिँड्ने बाटो तल त्यत्रो विशाल गुठी राखि मन्दिरको स्याहार–संभार र हिमालमा पुग्ने तीर्थयात्रीहरूको अटूट सेवा र सुविधा पुऱ्याउने रानीको उद्देश्य निश्चय नै विशाल र दूरदर्शी देखिन्छ । उक्त जग्गाको आयस्तावाट तीर्थयात्रा गर्न आउने ब्राह्मण, सन्यासी, अभ्यागत, मगन्तेहरू समेत प्रतिव्यक्ति चामल २ माना, दाल ५ मुठी, नून ४ तोला, घिउ, वेसार २ मासा र दाउरा समेत उक्त सरावर्त गुठी सञ्चालकले कुनै लाभ नराखी दिनू भन्ने निर्देशन समेत गरिएको छ। तिनताका दुर्गम हिमाली क्षेत्रका देवालयहरूको निम्ति गुठी राख्दा मन्दिर जाने वाटोमा पर्ने धेरै टाढामा भए पनि उब्जाउ जमीन गुठी राखिन्थ्यो र चामल, दाल, घिउ आदि सदावर्त दान–दक्षिणा पनि माना, मुठी, तोला आदि हिसावले वितरण गर्ने व्यवस्था थियो । वद्रीनाथको निम्ति श्री ५ गिर्वाणकी मुमा कान्तिवर्तीदेवी र गिर्वाणले कुमाउमा राखेको गुठीको सदावर्त वितरण व्यवस्था पनि यस्तै प्रकारको थियो[७] । उक्त शिलालेखमा उल्लिखित राखु गाउँको नाम आजकल गुठी गाउँ बन्न गएको कुरा यस प्रसंगमा उल्लेखनीय छ ।

यस किसिमले मुक्तिनाथको गुठीको इतिहास विक्रम सम्वत् १८६२ देखि मात्र तथ्यपूर्ण रूपले शुरू भएको पाइन्छ। माथि उल्लिखित शिलालेखबाट भने रानी सुवर्णप्रभाले मुक्तिनाथलाई समर्पण गरी धर्मशाला बनाउन लगाएर त्यसको सुव्यवस्थाको निम्ति राखुमा जग्गा गुठी राखिदिएको कुरा मात्र थाहा पाइन्छ। उक्त गुठी जग्गाबाट के कति आयस्ता हुन्थ्यो भन्ने कुरा शिलालेखको विवरणबाट खुल्दैन। गुठी संस्थानको अभिलेख (रेकर्ड) अनुसार उक्त गुठी जग्गाको आमदानी– धान मुरी ४४२।८।१।४, घिउ धार्नी ४० र नगद रू. २,१६८।६२ थियो। नगद, घ्यू र अन्नको साथमा दाल, अदुवा, खुर्सानी बेसार, दाउरा आदि सामग्री समेम राखुको उक्त गुठी जग्गाबाटै सदावर्त सञ्चालनको निम्ति नियुक्त उपल्ला पौवाका हाकिम डिट्ठाकोमा पुऱ्याउने व्यवस्था थियो।

यस सम्बन्धमा अरू स्पष्ट जानकारीको निम्ति एउटा ऐतिहासिक पत्र उपलब्ध भएको छ। यसमा मुक्तिनाथ जाने बाटोमा राखु क्षेत्रस्थित माथि उल्लिखित पौवा (तल्लो पौवा) बाट मुक्तिनाथ मन्दिर छेउको रानी पौवा (उपल्लो पौवा) मा बुझाउन पर्ने अन्न आदि सामग्रीको परिमाण निम्न रूपमा उल्लेख छ[८] :–

(क) फलुवा चामल मुरी १२१ मध्ये मुरी	१२०।–
(ख) मासको दाल मुरी	१७/१०
(ग) वेसार	–।५
(घ) फलुवा चामल मुरी १२१ मध्ये मुरी १ को सरोवरीले नून मुरी	१।–
(ङ) धान मुरी	६६/१३
(च) घिउ– दोवा गाउँको आमदानीबाट मोहरू–।५० को धार्नी १ ले घिउ धार्नी	४०।–

(नपुगेमा जो चाहिने समेत)

यस्तै गुठीको व्यवस्था गर्ने क्रममा गुठियार बसन्तपुर चौतरिया वीरवृद्ध पराक्रम शाहले वि. सं. १६०१ मा राखुस्थित तल्लो पौवा मुनि अर्को

फलफूल वगैंचा वनाउन लगाएका थिए। यस कामको जिम्मा मुक्तिनाथ उपल्लो पौवाका डिठ्ठा गोन ग्याल बिष्टलाई दिइएको थियो।[९] मुक्तिनाथको निम्ति चाहिने फलफूल पनि त्यस वगैंचाबाट जाँदो हो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ।

उपर्युक्त तथ्यबाट मुक्तिनाथको सम्पूर्ण आयस्रोतको रूपमा रहेको गुठी जग्गा त्यस समयमा पर्वत र हाल म्याग्दी जिल्ला अन्तर्गत राखु भेगमा रहेको कुरा स्पष्ट बोध हुन्छ। यसरी त्यति टाढा गुठी जग्गाको व्यवस्था गर्नु पर्ने कारणमा मुक्तिक्षेत्रमा हिमपात हुने र बाली–नाली राम्रो नहुने नै प्रमुख कारण हुन पर्छ। यसो भए तापनि मन्दिर वरिपरि पाखो, जंगल भए पनि केही गुठी जग्गाको व्यवस्था भएको थियो भन्ने जानकारी भने पाइएको छ। विक्रम सम्वत् १९७१ मा गुठियार वसन्तपुर चौतरियाले उपल्लो पौवाका डिठ्ठा लक्ष्मीप्रसाद विष्टलाई पठाएको एक पत्रबाट यो तथ्य स्पष्ट हुन्छ।[१०] त्यसमा मुक्तिनाथ र उपल्लो पौवा (रानी पौवा) वरिपरिको पाखो–जङ्गल जमीन मुक्तिनाथको गुठीभित्र पर्दथ्यो। त्यस क्षेत्रभित्रका ढले परेका रूख–पातहरू समेत पौवाका अधिकारी कर्मचारी बाहेक अरूले चलाउन नपाउने र कर्मचारीले पनि साधु–सन्तलाई धुनी लगाउन, भात पकाउन दिई बाँकी रहेको आमदानी बाँध्नु पर्ने कुरा उक्त पत्रमा उल्लिखित छ। हावा हुरी लागेर ढलेको रूख जवर्जस्ती लैजाने व्यक्तिलाई पक्राउ गरी बिगो असूल गर्नुको साथै दण्ड गर्ने र सो गर्न नसके डिठ्ठाले नै बिगोसहित दण्ड तिर्नु पर्ने कुरा समेत उक्त पत्रमा उल्लेख भएकोले मुक्तिक्षेत्रमा पाखो जग्गा गुठी राखिएको र त्यसबाट दाउरामा हुने खर्चमा किफायत समेत गरिन्थ्यो, जसको निम्ति वलियो व्यवस्था बाँधिएको थियो भन्न करै लाग्छ।

गुठी बाहेक मुक्तिनाथको आम्दानीको स्रोतमा तीर्थयात्रीहरूले चढाएको भेटीघाटी, दान–दक्षिणा तथा गर-गहना आदि वस्तुहरू पर्दथे। यसबाट पनि प्रशस्त आमदानी हुने गर्थ्यो यस बाहेक गुठियार चौतरियाहरूले संकल्प गरी चढाएका भाँडा–वर्तनहरू पनि प्रशस्त थिए। विक्रम सम्वत् १९६१ मा मुक्तिनाथका तत्कालिक गुठियार बसन्तपुर चौतरिया केशरीजङ्ग

पराक्रम शाहले रानी पौवाका हाकिम डिट्ठाका नाउँमा पठाएको पत्रमा उनी-हरूले निम्न बमोजिम पूजा सम्बन्धी भाँडा–वर्तन चढाएको व्यहोरा उल्लेख छ । (परिशिष्ट सामग्री संख्या १८)

भाँडा वर्तनहरू :–

ढलौटको नैवेद्य पात्र —	१
" आचमनी —	१
" ठाडो दियो —	१
" २ मुखे चन्दन खोरी	१
" घण्ट —	१
" कलश —	१
" ५ मुखे आरती —	१
" पञ्चामृतको कचौरा —	१
" नौपाला भएको पूजा थाली —	१
ढोकामा लगाउने फलामे ताल्चा जोर —	१
त्रिकुटी समेतको अर्घ्यातो —	१
" " शङ्ख —	१
ढलौटको धुपौरो —	१
निर्मल थाप्ने पित्तले वाटा —	१
तांवाको गाग्री —	१
हेर्ने ऐना —	१
तांवाको डाँठ भएको मयूर पङ्खा —	१
" " " जवर पङ्खा —	१

यी सामग्रीहरू वर्षमा ७ महीना ७ दिन नित्य पूजा चल्ने समयमा रानीपौवा (उपल्लो पौवा) का डिट्ठाले पुजारीलाई भर्पाई गराएर दिने र ७ महीनाको नित्य पूजा बन्द भएपछि पूजाहारी ब्राह्मणबाट डिट्ठा आफैंले फिर्ता बुझ्ने व्यवस्था थियो (सोही पत्र)

यस्तै मुक्तिनाथका अन्य सम्पत्तिमा चौतरियाले राखेका मुक्तिनाथ अगाडि बेलुकीको आरति सकिएपछि नित्य राख्ने शैयाका सामग्री पनि पर्दछन्, जसको चर्चा पनि १९६१ माथि उल्लिखित पत्रमा गरिएको छ । यस पत्रमा उल्लिखित सामग्रीहरूमा काठको छपरवाला पलङ्ग १, खोल समेतको डसना १, खोल समेतको रजाई (सिरक) १, खोल समेतको तकिया १, झलर समेत झुल १, समेतको चर्चा भएको छ । (हेर्नु, उही पत्र) यी शैयाका सामग्रीहरू पनि बेलुका आरति सकिएपछि सफा गरेर दुरुस्त पारी मुक्तिनाथ अगाडि राख्न बुझाई दिनु भन्ने व्यहोरा उक्त पत्रमा उल्लेख भएको र प्रत्येक दिन माझेर राख्ने व्यवस्था हुँदा यी सामग्रीहरू पनि धातुकै भएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

गुठीको आमदानी उठाउने व्यवस्था

मुक्तिनाथको विशाल गुठीको आमदानी उठाउने प्रक्रिया तथा स्याहा-श्रेस्ता राख्ने परम्परा अलि नौलो किसिमको देखिन्छ । मन्दिर हिमालको काखमा रहेको र गुठी जग्गा झण्डै ३ दिनको बाटो तल औलमा रहेको कारणले पनि त्यसो भएको हुनु पर्छ । मन्दिरको गुठी जग्गा धेरै टाढा रहेकोले मुक्तिनाथ जाने तीर्थयात्रीको कठिनाईलाई समेत ध्यानमा राखेर राखु क्षेत्रमा एउटा र मुक्तिनाथ मन्दिर छेउमा अर्को पौवा बनाएको कुरा स्पष्टै छ । गुठी जग्गा क्षेत्रमा भएको तल्लो पौवा र मुक्तिनाथ नजीकको उपल्लो पौवामा समेत मुक्तिनाथ ढुकुटी र गुठी सञ्चालनका कार्यालयहरूको व्यवस्था पनि गरिएको थियो । तल्लो पौवास्थित गुठी कार्यालयलाई राखु अमाल भनिन्थ्यो ।[११] मुक्तिनाथको मूल कार्यालय भने उपल्लो पौवाका डिट्ठाको जिम्मामा हुन्थ्यो । मूल ढुकुटी समेत गुठीको सम्पूर्ण श्रेस्ता डिट्ठाकै जिम्मामा रहन्थ्यो । राखुको दोवा, गुठी गाउँ र त्यसको सम्पूर्ण हर-हिसावको जिम्मा उपल्लो पौवाका ठिट्ठालाई नै दिइएको थियो । कहिले दोवा गाउंका गाउँलेहरू आफूलाई तोकिएको नगद वा जिन्सीको रूपमा ठेक्का सोझै उपल्लो पौवाका डिट्ठा, कारिन्दा सामु बुझाई भर्पाही लिन्थे ।[१२] चौतरिया केशरीजङ्ग पराक्रम

शाहले उपल्लो पौवाका डिट्ठा लक्ष्मीप्रसाद विष्टलाई मुक्तिनाथको श्रेस्ता, खर्च–वर्च सम्बन्धमा स्थिति बाँधेर लेखेको वि. सं. १९७१ को पत्रमा राखु गुठीको अमानति आमदानी जति सम्पूर्ण तल्लो पौवा (राखु गुठी अमाल) बाट जाने व्यहोरा उल्लेख छ। यसरी तलबाट जाने सम्पूर्ण नगदी जिन्सी उपल्लो पौवाका डिट्ठा, बहिदार पौवालीमध्ये कसैले बुझिलिई बुझाउने-लाई रसीद दिने नियम भएको बुझिन्छ। टुक्चे गोन्पाको आम्दानी पनि गोन्पाका कारवारी मार्फत् पौवाका कर्मचारी सामु बुझाउने परम्परा रहेको बुझिन्छ। तर त्यस सम्बन्धमा प्रामाणिक कागज-पत्र प्राप्त नभएकाले स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्न सकिएको छैन। गुठीको आम्दानी उठ्ती गर्ने अधिकार उपल्ला पौवाका डिट्ठामा र बुझाउने व्यवस्थाका विषयमा तल्लो पौवाका कर्मचारी तथा गुठी गाउँलेहरूका नाउँमा समेत गुठियार चौतरियाहरूबाट निर्देशन हुन्थ्यो। पौवाका हाकिम डिट्ठाहरूमा वि. सं. १८८१ देखि १९८० ताकासम्म झारकोटे ठि–थोग पा थोवरयाल् भनिने सुब्बाहरू भएको बुझिन्छ। सो बाहेक अरू अवधिमा भने अरू नै पनि हाकिम डिट्ठा बनेका देखिन्छन्। मुक्तिनाथ गुठी र पौवाका डिट्ठामा पछि पर्वत भेकका मल्लहरू नियुक्ति हुन थालेको बुझिएको छ। अन्तिम हाकिम डिट्ठा श्री दुर्गाबहादुर रहेका र निज अझै वृद्ध अवस्थामा जीवित रहेका बुझिएको छ। यस्तै खड्गबहादुर मल्ल, नन्दबहादुर मल्ल आदिले पनि डिट्ठाको रूपमा काम गरेका थिए। यसरी झारकोटे सुब्बाहरूबाट झिकेर तल्लो क्षेत्रका व्यक्तिहरूलाई हाकिम डिट्ठामा नियुक्ति गर्न थालिएपछि मुक्तिनाथ गुठी र पौवाको मुख्य कार्यालय–को स्थान राखुस्थित तल्लो पौवाले लिएको हुन सक्छ। मुक्तिनाथ र गुठी गाउँ क्षेत्रका बासिन्दाहरू समेत पुरानो स्थितिलाई बिर्सिएर मुख्य कार्यालय राखुमै रहेको बताउँछन्। तर पहिले मुख्य अड्डा झारकोट वा रानी पौवामा नै थियो र स्थानीय कार्यालय मात्र राखुमा रहेको थियो। जसलाई पछि राखु गुठी अमाल भनिन थालेको हुन सक्छ। तल्लो पौवामा के कति र कुन स्तरका कर्मचारी रहन्थे भन्ने स्पष्ट प्रमाण प्राप्त छैनन्। उपल्लो पौवाका चाहिं हाकिम

राख्ने व्यवस्था थियो। यसरी वर्षभरीको हिसाव वर्षको अन्त्यमा स्पष्टसंग आय–व्ययको छुट्टै खाता (ढपोट) तयार गरी साल तमामीको ४ महीनाभित्र बसन्तपुर चौतरियाका अमालमा डिट्ठा आफै वा उसका मानिस मार्फत बुझाएर फारखति (हिसाब फर्स्योट) को पत्र लिनु पर्ने व्यवस्था थियो। यसरी हिसाब–किताव बुझाउन जाँदा, शुरूशुरूमा डिट्ठाका जुनसुकै आफन्तका हातमा पठाए हुनेमा वि. सं १९०१ देखि आफै नआएमा स्थानीय द्वारेलाई पनि साथमा पठाउनु पर्ने कुराको उल्लेख पत्रमा परेको छ।[१७] यसरी आमदानी र खर्चको हिसाव गरी बाँकी रहेको रकम जगेडा ढुकुटीमा रहने भए तापनि प्रत्येक सालको चैत्र महीनामा बसन्तपुर चौतरियाका तहवीलमा बुझाउनु पर्ने अनिवार्य व्यवस्था थियो। यसअनुसार नगरेमा डिट्ठालाई दण्ड हुने अथवा बर्खास्त समेत हुने नियम बाँधिएको थियो।[१८] यसैकारण जागिर ज्याला बुझाई लिएका भर्पाई र आमदानी बुझेका भर्पाई समेत प्रकाशमा आएका छन्।[१९]

यस बाहेक गुठी गाउँको र दण्ड–कुण्ड तथा मऱ्यो अपुताली लगायतमा ६ खण्डको १ खण्ड डिट्ठाले पाउने र बाँकी मुक्तिनाथको जगेडा ढुकुटीमै जम्मा गर्नु पर्ने व्यवस्था थियो। यस सम्बन्धमा वि.सं. १९०१को चौ. वीरवृद्ध पराक्रम शाहबाट उपल्लो पौवाका डिठ्ठा घुंग्याल विष्टका नाउँमा पठाएको आज्ञापत्र र वि. सं. १९७० मा केशरीजङ्ग पराक्रम शाहले डि. लक्ष्मी प्रसाद विष्टका नाउँमा पठाएका पत्रबाट स्पष्ट हुन्छ।[२०] जस्तै १९०१ मा डिट्ठा घुंग्याल विष्टले पठाएको मुक्तिनाथ सदावर्तको वर्षको हिसाव वही बुझी बसन्तपुर चौतरियाका तहविलबाट फर्स्योट पत्र दिंदा १९०० सालको दण्डकुण्ड बाहेक हिसावको माग बमोजिम फर्स्योट गरेको ब्यहोरा उल्लेख छ।

बहालवाला डिट्ठाले माथि उल्लेखित हिसाब–किताबको व्यवस्था वाहेक गुठियार चौतरियाहरूलाई ठेकिएको र अन्य माग बमोजिमको सेवा सलामी समेत चढाउनु पर्ने व्यवस्था थियो। जुन खर्च, हिसाबमा समावेश हुने थिएन। जस्तै १९२६ को चौतरिया शमशेरजंगले डि. बेल्वो विष्टलाई लेखेको पत्रमा राम्रो भोटे घोडा एउटा सलामीस्वरूप बुझाउने गरी र

देख्नमा राम्रा कुमारी केटी १२।१३ वर्षसम्मका भर्सक २ ओटी पछि हिसाव बुझाउन आउँदा किन्दा लागेको खर्च लिने गरी पठाउनु भन्ने उल्लेख छ।[२१] वि. सं. १९७१ को चौतरिया केशरीजङ्गपराक्रम शाहको पत्रमा भने सालवसाली असल न्याउरीमुसा २ गोटा र असल चोखो ठूलो कस्तूरी विना एक सलामी चढाउने र सो चढाउन नसके न्याउरीमुसा बापतको रू १०।१० जम्मा रू २०।– र कस्तूरी बापतको रू २५।– तिर्नु भन्ने व्यहोरा उल्लेख छ। त्यसै गरी उक्त ९८मा नै रुकेसम्म ४ चक्री लक्ष्मीनारायण शालिग्राम नसके पनि मनपर्ने खालका साधारण शालिग्राम सालैपिच्छे बुझाउनू र मन पर्ने शालिग्राम पनि बुझ्न नसके रू १००।– शालिग्राम बापत चढाउनु पर्ने कुराको चर्चा गरिएको छ।

मन्दिर, पाटी पौवाको सम्भार व्यवस्था तथा आकस्मिक खर्च

मन्दिर, देवधारा, पाटी–पौवा भत्किए बिग्रिएमा वा अन्य सदावर्त, नित्य नैमित्यिक पाठ–पूजामा समेत कहिलेकाहीं आकस्मिक खर्च गर्नु पर्ने कुरा स्वाभाविकै हो। पट्टामा लेखिएका बाहेक उपरोक्त किसिमका नगरी नहुने र अन्य आकस्मिक काम आइपरेमा गुठियार चौतरिया निवेदन चढाएर निकासा भै आएपछि मात्र निकासा अनुसार गर्नु पर्ने व्यवस्था थियो। तर मन्दिर, पौवा, धारा आदि भत्किए बिग्रिएमा भने मनासिव माफिकको खर्च लगाएर गाउँका भलादमी, पूजारी र पौवाली समेत साक्षी राखी जिर्णोद्धार गर्ने अधिकार डिट्ठालाई दिइएको थियो। साक्षीहरूको सहीछाप समेत भएको बिग्रे भत्केको जीर्णोद्धार कार्यमा भएको खर्चको फाँटवारी बमोजिमको रकम सालतमामी बुझाउँदा छुट दिइन्थ्यो।[२२] पौवा सफा–सुग्घर राख्ने, सामान, मालमत्ता तथा कोठाहरू दुरुस्त बनाई राख्ने, पौवा तथा देवालयका छानामा पानी नचुइने गरी प्रत्येक वर्ष मर्मत गर्ने निर्देशन पनि थियो। सो नगरेमा वा पानी चुहिएमा पौवालीको जागीरको खर्च मिनाहा नहुने व्यवस्था पनि गुठियार चौतरियाहरूले मिलाएको देखिन्छ।[२३] पौवामा गधा, खच्चर, घोडा, कुकुरा आदि राख्न नदिई स्याहार सम्भारमा दिनु पर्ने कुराको पनि कडा निर्देशन थियो।

यस्तै तल्लो पौवामा फलफूल वगैंचा बनाउन र स्याहार सम्भार गर्न समय-समयमा निर्देशन हुने गर्थ्यो। मन्दिर र उपल्लो पौवाको हातामा हिउँदमा हिमपातले गर्दा वगैंचा नफष्टाउने र फलफूल त हुँदै नहुने हुनाले तल्लो पौवास्थलमा फलफूल वगैंचा लगाउने गरिन्थ्यो। वि. सं. १६६२ वा सोभन्दा पहिले नै मुक्तिनाथको तल्लो पौवा बनाउन लगाएर आँप, कटहर, सुन्तला आदि लगाएर श्री ५ रणवहादुर शाहले फलफूल वगैंचा लगाउन लगाएका थिए भन्ने कुरा माथि नै उल्लेख गरिसकियो। त्यसपछि पनि तल्लो पौवा मुन्तिर अर्को भव्य वगैंचा वनाउन वि. सं. १९०१ मा वसन्तपुर चौतरिया वीरवृद्धपराक्रम शाहवाट उपल्लो पौवाका डिट्ठा झार्कोट निवासी घुंग्याल बिष्टका नाउँमा आज्ञापत्र गएको कुरा प्रकाशमा आएको छ। तर यसरी वगैंचा बनाउँदा भौतिक वस्तु खरिद गर्न वाहेक कामदारहरू चाहिं झारामा नै लगाउने व्यवस्था भएको पाइन्छ।

वि. सं. १९०१ मा चौ. केशरीजङ्गपराक्रम शाहले उपल्लो पौवाका डिट्ठाका नाममा पठाएको सनदपत्रमा देवालयको स्याहारसम्भार र सफा–सुग्घरमा ध्यान दिनु पर्ने स्पष्ट निर्देशन छ। उक्त पत्रमा पहिलेपहिले नैमित्यिक पूजा नभएको र तीर्थयात्रीहरूले चढाएका पैसा मन्दिरभित्र गएर झ्योमोहरूले लिने तर मन्दिरको सफासुग्घर हेरविचार भने नगर्ने हुंदा सफासुग्घर सहित नित्य पूजा र हेरविचार नगरेको गुनासो उल्लेख गरिएको छ। तल्लो पौवाका हाकिम कारिन्दाहरूलाई पठाएका पत्रहरू प्रकाशमा आउन सके स्याहारसम्भार र हेरविचारमा के कस्तो प्रबन्ध भएको थियो भन्ने विषयमा अझ राम्रो जानकारी हुन सक्ने थियो। वि. सं. १८६६ को श्री ५ गिर्वाणको ताम्रपत्रमा श्री ५ रणबहादुर शाहबाट पहिले बनाउन लगाएको पौवा र वगैंचाको सम्भार गर्नु र असक्त बिरामी यात्रुहरूका लागि सदावर्त चलाउनू भनी बाँझो पाखो जग्गा खेत बिराउन पानफूलस्वरूप रू. ६००।– लिएर गुठी राखिएको कुरा उल्लिखित छ।[२४] यसबाट पनि तल्लो पौवाको हेरविचार व्यवस्था भएको कुराको केही जानकारी हुन आउँछ। हेरविचार र सम्भारका निमित्त लाटु उपाध्याय भन्नेका सन्तानलाई चिताई–

दारीको काम जिम्मा दिइएको कुराको पनि उक्त १८६६ को ताम्रपत्रमा उल्लेखित छ ।

उपर्युक्त तथ्यहरूको आधारमा पनि मुक्तिनाथका देवालय, पाटी-पौवा, सत्तल आदिको स्याहारसम्भार, सफासुग्घर आदि हेरविचार गर्ने राम्रो प्रबन्ध थियो भन्न सकिन्छ । तर, अब गुठीको श्रोत सुक्नाले कुनै पनि देवालय, पाटी–पौवा, धर्मशाला, गोन्पा, सबैको हेरविचारको काम सरकार–मुखी हुन गएको छ ।

गुठीका संस्थापक तथा गुठियार

यस गुठीका पहिलो संस्थापक श्री ५ रणवहादुर शाह थिए, जसले वि. सं. १९६२ भन्दा पहिले नै मुक्तिनाथ जाने बाटोमा पर्ने राखु क्षेत्रमा पौवा बनाई बगैंचा लगाएर सर्वप्रथम गुठीको व्यवस्था गरिदिएका थिए भन्ने कुरा माथि नै उल्लेख गरिसकियो । त्यसपछि रणवहादुरकै माहिला महारानी-ले टाढा–टाढाबाट आउने तीर्थयात्रीहरूको समस्या आफैंले अनुभव गरी वि. सं. १८६३ मा मुक्तिनाथ नजीकै विशाल पौवा बनाउन लगाई त्यसको सदावर्त गुठी जग्गा राखुको दोवा गाउँमा राखिदिएको कुरा पनि माथि नै उल्लेख गरियो । यसरी मुक्तिनाथसंग सम्वन्धित २ पौवा र सदावर्त गुठीका संस्थापकका रूपमा श्री ५ रणबहादुर शाह र रानी सुवर्णप्रभालाई निर्विवाद रूपमा मान्न करै लाग्छ । रणबहादुर शाहले बनाउन लगाएको पौवामा सदावर्तको देरो व्यवस्था भएको उल्लेख पाइँदैन । फलफूल बगैंचा लगाई उक्त फलफूल सदावर्त बाँड्ने कुराको मात्र उल्लेख छ ।[२५] श्री ५ रणवहादुर शाहका ब्राह्मणी रानी कान्तिवतीपट्टिका छोरा श्री ५ गिर्वाण गद्धिनशीन भएपछि रानी सुवर्णप्रभातर्फका छोरा रणद्योत शाहले खाली चौतरिया दर्जा मात्र पाएका र उनका भाइ शमशेर शाह पनि चौतरिया मात्र भएकाले श्री ५ रणबहादुर शाह र रानी सुवर्णप्रभाले राखेको उक्त गुठीको गुठियार रणद्योत शाह र शमशेर शाह नै भए भन्न करै लाग्छ ।

त्यसपछि १८६६ सालमा श्री ५ गिर्वाणबाट रणवहादुर शाहले

डिट्ठा भैं काम गर्ने झारकोटे ठि–थोग पा भनिने सुव्वाहरूको नामावली यस प्रकार छ :

१– सु. टशि तोवग्याल वि. सं. १८८० देखि १९१० ताकासम्म ।

२– उनका छोरा सु. धोर्जे थोवग्याल वि.सं.१९१०देखि१९२६ सम्म।

३– उनका भाइ सु. वेल्वो– वि. सं. १९२६ देखि १९४० सम्म ।

४– सु. साङ्दो विष्ट (लामा) वि. सं. १९४१ देखि १९४३ सम्म ।

५– सु. अंग्याल, (यिनको अर्को नाउँ भुंग्यालजङ पनि थियो) वि. सं. १९४० देखि १९६६।६७ ताकासम्म (बीचमा ४१ देखि ४३ सम्म छुटेको)

६– उनका भाइ झाम–याङ (आंग्याल मरेर उनको कारवारी भ २।४ साल काम गरेको १९७१ को वालीदेखि खारेज)

७– सु. लक्ष्मी प्रसाद विष्ट– (यिनलाई कुस्याव थोव्ग्यल पनि भनिन्थ्यो)

वि. सं. १९७० चैत्रमा डिट्ठामा वहाली र वि. सं.१९८० ताकासम्म ।

वि. सं. १८८० भन्दा पहिले मुक्तिनाथ गुठी र उपल्लो पौवाको हाकिम डिट्ठा कसलाई दिइएको थियो भन्ने सामग्री प्रकाशमा आएको छैन । झारकोटे सुव्वाका वंश पुर्खामा माथि उल्लिखित सु. टशि थोवग्याल वा गुंग्यालका वावु सिलिम्–नम्ग्याल वि.सं. १८६०।८० ताका निकै शक्तिशाली बन्नुको साथै १२ गाउँ नार, नेस्याङ, मनाङ १२ गाउँतर्फको वार्षिक ठेक्का समेत लिन समर्थ भएका थिए । त्यसैले उनले नै मुक्तिनाथको उपल्लो पौवाको र गुठीको जिम्मेवारी लिएको हुनु पर्छ । यस विषयमा अरू स्पष्ट हुन थप सामग्रीको आवश्यकता पर्दछ ।

यसरी मुक्तिनाथ गुठीको बन्दोबस्त पहिले सुव्यवस्थित थियो । पछि क्रमशः विग्रदै गयो । २००७ साल अघिसम्म पनि गुठीको आयस्ता आउँदै थियो । गुठी जग्गाका मोहीहरूले सम्पूर्ण तिर्नुपर्ने वाली अन्नमै वुझाउने

गर्थे तर पछि अन्न तिर्न नसक्ने कुरा गर्न थालेपछि १२ पाथी बुझाउनेले रू. १।– तिर्दा हुने व्यवस्था मिलाइयो । २००७ सालपछि गुठी सञ्चालकहरूले महँगीको विचार गरी ८ पाथीको रू. १।– तिर्ने नयाँ व्यवस्था कायम गर्न खोज्दा मोही र सञ्चालकका बीचमा खटपट शुरु भयो । यसैको फलस्वरूप क्रमशः ठेकिएको बाली तिर्न छाडे। २०१८।१९ सालतिर यसलाई राजगुठीमा परिणत गर्ने प्रयास भएको बुझिन्छ । तर त्यसो पनि हुन सकेन । त्यसपछि गुठी संस्थान मार्फत गुठी सञ्चालन गर्ने गरी भएको प्रयासमा पनि संस्थानले जिम्मा लिन नमानी फिर्ता गरिदिएकाले सफल हुन सकेन । म्याग्दी र मुस्ताङ जिल्ला अलग भएपछि प्रशासकीय हिसाबबाट पनि दृष्टि पुग्न नसक्दा त्यत्रो विशाल सदावर्त गुठीको आयस्ता पूर्णरूपले नै बन्द भएको छ ।

माथि उल्लिखित गुठीको आमदानीको उठ्तीको हिसाब–किताबको निम्ति जसरी बन्दोबस्त मिलाइएको थियो, उसरी नै खर्च सम्बन्धी व्यवस्था पनि स्पष्ट थियो । नित्य पूजाका निम्ति आवश्यक पाठ–पूजा गर्ने ब्राह्मणका धोती समेत लत्ता–कपडा र तलब सुविधा, सीधा, पूजा कार्यमा सहयोग गर्ने सुसारे, पौवाको हिउँ फाल्ने तथा पौवाका कर्मचारी डिट्ठा, बहिदार, पौवाली र दाउरा बोक्ने कामदार समेतका निम्ति गुठीको आयस्ताबाट खर्च गरिन्थ्यो । वि. सं. १९७१ मा चौ. केशरीजङ्ग पराक्रम शाहले उपल्लो पौवाका तत्कालीन डिट्ठा लक्ष्मीप्रसाद विष्टलाई पठाएको गुठीको आमदानी खर्च विषयको सनद-पत्रमा निम्न बमोजिम खर्चको व्यवस्था गरिएको देखिन्छ ।

	रू. पै. दा.
– चैत्र सुदी ९ रोज रामनवमीदेखि कार्तिक सुदी १५ रोजसम्म ७ महीना ७ दिनको नित्य पूजा खर्च दिनको ३ दामले मोरू ———— ————	३५। ६ । १
– उक्त नित्य पूजालाई आवश्यक पर्ने अक्षताको चामल दिनको २ मुठीले जिन्सिमा——५ पाथी ३ माना २ मुठी	
– नित्य पूजा र चौमासा पाठ गर्नेलाई सनद बमोजिम मोरू ———— ————	७८।६०।X

– मन्दिरमा चौमासा पाठ गर्ने ब्राह्मणलाई साविक बमोजिम २० गण्डीले रू. ४२ को २५ गण्डीको हिसाबले हुने मोरू ———————— ३६ । ६० । ×

– वखु, दोचा र पाखी (ब्राह्मणहरूलाई) को मोरू— ८ । × । ×

– नित्य पूजा गर्दा लगाउने धोतीको मोरू ——— २ । × । ×

– नित्य पूजा गर्ने ब्राह्मणको जागीरको मोरू——— ३५ । × । ×

पुजारी ब्राह्मणलाई नैमित्यिक सीधामा हुने जिन्सी खर्चमा निम्न बमोजिम छुट्याइएको देखिन्छ ।

	(माना, पाथी, मुठीमा)		(तोलामा)
चामल --	२।१४।४	वेसार --	।१७।२।
दाल --	।१२।४।५	घ्यू --	१६२।।३।
नून --	। १।२।८		

यसै गरी पूजा सुसारेको निम्ति पनि पुजारी ब्राह्मणलाई दिए सरह चामल, दाल, नून, वेसार, घ्यू आदि सीधा दिने व्यवस्था गरेको देखिन्छ भने अरू कर्मचारीहरूलाई जागिरको व्यवस्था यस प्रकार गरेको पाइन्छ :

– उपल्लो पौवाको हिउँ फाल्नेलाई वार्षिक मोरू ——— ३।–

– हाकिम डिट्ठाको वार्षिक धान मुरी ———— ५१।–

– २ जना पौवाली र बहिदारको मुरी १५।१५ का दरले धान मुरी ———————— ३०।–

पौवाली र बहिदारको नैमित्यिक सीधामा २।२ माना चामल, २।२ मुठी दाल, आधा–आधा मुठी नून ३० दिनको १।१ मानाका दरले वेसार र दिनको २।२ तोलाका दरले घ्यू समेत खर्च छुट्याइएको देखिन्छ ।

यसै गरी दाउरा बोक्ने २ जनालाई धान जनही ९ मुरी ६ पाथी ४ मानाका दरले जम्मा १८ मुरी, १३ पाथी र चैत्र सुदी ९ देखि कार्तिक १५ रोजसम्मका निम्ति घ्यू बाहेक पौवाली बहिदारहरूलाई दिए सरह सीधा खर्च समेत छुट्याइएको देखिन्छ ।[११]

उपरोक्त बाहेक मुक्तिनाथको सदावर्त गुठीको खर्चमा दानपत्र र ताम्रपत्रमा उल्लिखित ब्राह्मण, सन्यासी, अतिथि–अभ्यागत, माग्ने आदि जो कोहीलाई तीर्थयात्रीले लिन चाहेमा दिनको चामल २ माना, दाल ५ मुठी, नून ४ तोला, घ्यू ४ तोला, वेसार २ मासा र दाउरा समेत दिने व्यवस्था थियो ।[१४]

यसरी सदावर्त र जागिर खान्गी बाँड्दा अन्य सम्पूर्ण खर्चमा समेत उपल्लो पौवाका हाकिम डिट्ठाले ब्राह्मण पुजारी र पौवालीलाई साक्षी राखी सहीछाप गराई राख्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको थियो । साक्षीको सहीछाप नपरेको मान्य नहुने व्यहोरा समेत सनदमा उल्लेख गरिएको छ ।[१५]

जागिरवृत्ति बाँड्दा पनि रीतपूर्वकको भर्पाई गराई राख्ने र यसरी सदावर्त बाँडी नैमित्यिक पूजा चलाई, जागिर, ज्याला तथा अन्य खर्च बाँडेर बाँकी रहेको जिन्सी अन्न आदि बिक्री गर्दा पनि गाउँका मुखिया भलादमी-हरूलाई साक्षी राखेर चलनचल्तीको भाउमा बिक्री गरी साक्षी बस्ने मानिसको मुचुल्का गराई मुचुल्का बमोजिम जगेरा गुठीको नगद खातामा दर्ता गर्ने व्यवस्था थियो ।[१६]

सनदमा उल्लिखित र उल्लेख नभएका सामान आदि खरिद गर्दा डिट्ठाले जुन जुन महीनामा जे जे सुपथ मूल्यमा पाइन्छ, किफायत गरी त्यसै याममा खरिद गर्ने व्यवस्था थियो । यसरी खरिद गर्दा पनि गाउँका भलाद्मी तालुकदार साथै मन्दिरका पुजाहारी र पौवालीलाई समेत साक्षी राखेर उनीहरूको मुचुल्का समेत गराई सो मुचुल्का अनुसार खरिद गर्नु पर्ने व्यवस्था थियो । तोकिएको व्यवस्था अनुसार नगरेमा डिट्ठाले राखेको पौवाको हिसाब मान्य हुँदैनथ्यो ।

सदावर्त बाँड्ने र दैनिक आमदानी दर्ता गर्ने छुट्टै खाता राखिएको थियो । यस्तो खातामा दिन दिनको नछुटाइकन ठाडो हिसाब राखी सीधा लिने जोगी, सन्यासी, र अरू तीर्थयात्रीहरूको नाम ठेगाना अर्को छुट्टै खातामा दर्ता गरी त्यसै मितिमा पौवाली र पुजाहारीको सही छाप लगाएर

बनाउन लगाएको पौवा र बगैंचाको सम्भार गरी उक्त पौवाको सदावर्त निमित्त १७८ मुरी माटोको पाखो जग्गा खेत बनाउने गरी गुठी राखिदिएको देखिन्छ । उक्त सबै गुठीको मूल गुठियारको रूपमा रानी सुवर्णप्रभा जीवित रहुन्जेल रानी आफैं र पछि राजकुमार रणोद्योत शाह र उनका सन्तान नै भए । गुठी राखिएको जग्गाका निम्ति पानकूलस्वरूप लिइएको रू. ६००।– रकम पनि उक्त चौतरियाहरूले लिएको हुनु पर्छ ।

यस किसिमले रानी सुवर्णप्रभाका वंशजहरू नै मुक्तिनाथको सदावर्त गुठीका गुठियार भएको कुरा तथ्यपूर्ण हो भन्न सकिन्छ । यसको पुष्टिका निमित्त मुक्तिनाथको सदावर्त गुठी व्यवस्था सम्बन्धी यसैको परिशिष्टमा संलग्न पत्रहरू नै यथेष्ट छन् । भविष्यमा यी सुवर्णप्रभाका सन्ततिहरू बसन्तपुर चौतरियाको रूपमा चिनिन थाले । प्राप्त भएका सामग्रीहरूमा चौतरिया वीरवृद्ध पराक्रम शाह (वि. सं. १९०१ ताका) चौ. शमशेरजङ्ग पराक्रम शाह (वि. सं १९२५।२६ तिर) चौ. केशरीजङ्ग पराक्रम शाह (१९५०।६०।७० तिर) हरू मुक्तिनाथको यस गुठीका गुठीयारको रूपमा देखा परेका छन् । त्यसपछि देवजङ्ग पराक्रम शाह र हाल डोरडण्डजङ्ग पराक्रम शाह उक्त गुठीका गुठियार भएको बुझिएको छ । त्यस ताका बसन्तपुरमा गएर गुठी सदावर्त सम्बन्धी हिसाब-किताब बुझाउनु पर्ने व्यवस्था थियो । तिनै चौतरियाहरूबाटै गुठी सञ्चालनार्थ उपल्लो पौवाका हाकिम, डिट्ठा पुरोहित लगायत अरू कर्मचारीको नियुक्तिका साथै तल्लो पौवाको राखु गुठी अमालका हाकिमको समेत व्यवस्था गर्न पर्थ्यो । यसरी उक्त गुठी सञ्चालकको मुख्य अधिकारवाला गुठियारहरू बसन्तपुर चौतरिया नै हुन् भन्ने कुरामा कुनै शंका रहँदैन ।

गुठियार चौतरियाबाट नियुक्ति पाएका उपल्लो पौवाका हाकिम डिट्ठाहरू स्थानीय अधिकारीको रूपमा काम गर्दथे । धेरैजसो डिट्ठा मुक्तिनाथ छेउ झारकोट गाउँका ठि–थोग–पा वंशका व्यक्तिहरू रहेको कुरा माथि उल्लेख भएको छ । गुठियार चौतरियाबाट सनद बमोजिम आमदानी उठाउने र सदावत

तथा पाठ-पूजा सञ्चालन गराउने जिम्मा हाकिम डिट्ठालाई नै दिइन्थ्यो। उसले गुठी गाउँको र टुक्चे गोन्पाले चर्चेको गाउँको डण्डकुण्ड, सेर्भा-सिर्तो, साउने-फागु आदि सम्पूर्ण अमानति रकमको ६ खण्डको १ खण्ड खान पाउने व्यवस्था थियो। यसको साथै वार्षिक ५१ मुरी धान गुठीबाट जागिर स्वरूप दिने गरिन्थ्यो। पौवाली र बहिदारको नियुक्तिमा डिट्ठाको सिफारिस महत्व-पूर्ण हुन्थ्यो भने दाउरेको नियुक्ति डिट्ठा आफैंबाट हुने गर्थ्यो। तल्लो पौवाबाट आउने दोवा गाउँको गुठीको उठ्ती असूल गर्ने र गुठीको सम्पूर्ण हर-हिसाव-को फाँटवारी राखी आय-व्यय विवरण गुठियार चौतरियाका तहविल अड्डामा बुझाउने जिम्मेवारी डिट्ठामा नै निहित रहेको थियो।

पौवाको हेर-विचार र स्याहा-श्रेस्ताका निम्ति डिट्ठाको मातहतमा २ जना कर्मचारी रहने व्यवस्था थियो। उनीहरू दुवैले वार्षिक १५।१५ मुरी धान जागीरको रूपमा डिट्ठा मार्फत पाउँथे। पौवाली र वहिदारमा स्थानीय व्यक्तिहरूलाई नै नियुक्त गरिन्थ्यो। वि. सं. १९७०।७१ तिर वहिदार छिरिङ्ग नामग्याल विष्ट र पौवाली छ्यामयाङ विष्ट रहेको देखिएकोले पौवाली र बहिदार पनि डिट्ठाकै नातेदार रहन्थे भन्ने बुझ्न सकिन्छ। किनकि तिनताका डिट्ठा सु. लक्ष्मीप्रसाद अथात् कु-श्याव-थोव ग्याल थिए।[२६] पौवाको छाना राम्रो नछापी, हेर-विचार नगरी चुहिएमा पौवालीको जागीर मिनाहा नहुने व्यहोरा वि. सं. १९७१ को चौ. केशरीजङ्गको सनदमा उल्लेख भएकाले पौवालीको मुख्य काम पौवाको हेर-बिचार गर्नु नै हुन्थ्यो भन्ने कुराको पुष्ट्याइँ हुन्छ। वहिदारको पद स्वयंले नै हिसाव किताव स्याहा श्रेस्ता गर्ने भन्ने बुझाउँछ। यी दुवैले प्रतिदिन २ माना चामल, २ मुठी दाल, नून आधा मुठी, २ तोला घ्यू र वेसार समेत सीधा पाउने गर्थे।

सदावर्तका निम्ति र धुनी आदि कामको लागि दाउराको प्रबन्ध गर्ने २ जना दाउरेलाई नियुक्ति गर्ने अधिकार डिट्ठाले पाएका हुन्थे। ठूल-ठूला रूखहरू हुने जंगलको अभाव भएको मुक्तिनाथ जस्तो हिमाली क्षेत्रमा दाउरा जम्मा गर्न २ जना छुट्टै मानिस राख्नु स्वाभाविकै थियो। २ जना दाउरेले

अभाव नहुने गरी दाउरा जुटाउने ठेक्का लिनु पर्ने व्यवस्था थियो। उक्त काम गरे बापत वार्षिक धान ९ मुरी ६ पाथी ४ माना प्रति व्यक्तिको हिसाबले डिट्ठा मार्फत् जागिर पाउँथे। यी दुई दाउरेले पनि प्रतिदिन घ्यू बाहेक अरू पौवाली र बहिदार सरह सीधा पाउँथे।

यस्तै गरी रानी पौवाको हिउँ फाल्ने १ जना कामदार नियुक्ति गर्ने अधिकार डिट्ठाले पाएका थिए। निजको जागिर वार्षिक मोरु ३।- हुन्थ्यो। हिउँदमा हिउँले ढाक्ने उक्त हिमाली क्षेत्रमा छानाको हिउँ नफालेमा पौवा चुहिने हुँदा यो व्यवस्था गर्नु नितान्त आवश्यक थियो। पानी कम पर्ने हिमाली जाडो ठाउँ भएको कारण र छानो माटोले छाउने हुँदा परेको हिउँ पग्लिएर तुरुन्तै घर भत्किने हुनाले पौवामा पनि हिउँ फाल्ने कामदारको नियुक्ति भएको कुरा स्पष्टै छ।

माथि उल्लिखित बाहेक मुक्तिनाथसँग संबन्धित अन्य व्यक्तिहरुमा नैमित्यिक पूजा गर्ने १ जना पूजाहारी, पाठगर्ने १ जना ब्राह्मण, पूजा सुसारे १ जना र लामा ज्योमोहरू समेत हुन्थे।

नैमित्यिक पूजा गर्ने पूजाहारीको व्यवस्था वि. सं. १८६१ देखि मात्र भएको हो।[२७] उक्त पूजाहारी ब्राह्मणको नियुक्ति गुठियार बसन्तपुर चौतरिया बाट सौंफे हुन्थ्यो। यो पूजाको परम्परा चलन थालेपछि पहिलो पूजाहारीको रूपमा बाग्लुङ्गका पण्डित हरिप्रसाद उपाध्याय नियुक्त भएका थिए। उनलाई चौतरिया केशरीजङ्ग पराक्रम शाहले नियुक्त गरेको देखिन्छ।[२८] यसरी शुरुमै पण्डित भैसकेका व्यक्तिलाई पूजाहरी राखिएको हुँदा केही संस्कृतको अध्ययन गरिसकेका योग्य ब्राह्मणलाई नै पूजाहारीमा नियुक्त गर्ने परम्परा थियो भन्न सकिन्छ। ब्राह्मणले हिन्दू विधिविधानअनुसार विहानदेखि बेलुकासम्म नैमित्यिक पूजा, साँझमा आरती गरी चौमासा पाठ गर्नु पर्ने र आएका तीर्थयात्रीको इच्छा बमोजिम पाठ-पूजा गराई दिने जिम्मेवारी समेत लिनुपर्दथ्यो। पूजाहारीको सुबिधाका हकमा चैत्र सुदी ९ देखि कार्तिक सुदी १५ रोजसम्मको रू. ७८।- र पैसा ६६ नगद र भेटीघाटीको ३ खण्डको १ खण्ड साथै तीर्थयात्रीले

आफ्ना इच्छाअनुसार दान-दक्षिणा संकल्पको समेत रकम पाउंथे । यसैगरी उक्त, पूजा अवधि भएको नैमित्यिक पूजामा चढाएको भेटी जम्मा २ रूपैयां १७ पैसा वार्षिक २ ओटा धोती, जागिरस्वरूप वार्षिक रू. ३५।- पनि पाउँथे । सीधाको रुपमा दैनिक चामल २ माना, दाल ५ मुठी, नून ४ तोला, घ्यू ४ तोला, बेसार २ मासा र दाउरा समेत पाउँथे । यसैगरी चौमासा पाठकोलागि ४ महीनाको को रू. ३३।६६ र बखु दो-चा, र पाखि वापतको भत्ता रू. ८।- समेत दिइन्थ्यो ।

पूजाहारी ब्राह्मणको टहलुवा भै काम गर्ने १ पूजा सुसारेको व्यवस्था पनि थियो । उसको काम पूजाहारीलाई सर्जाम जुटाउने र सहयोग गरी सुसारेको कर्तव्य निभाउनु हुन्थ्यो । संभवतः पूजाहारीबाटै वा पूजाहारीको सिफारिशमा पूजा सुसारेको नियुक्ति हुन्थ्यो । पूजा व्यवस्था सम्बन्धी सनदमा उक्त सुसारेको सुबिधा–सहुलियतको रूपमा सीधा तथा लत्ताकपडा पूजाहारीलाई जस्तै दिने भन्ने मात्र उल्लेख भएकोले खाली दैनिक सीधा, बखु, दांचा, र पाखिको रू. ८।- मात्र पूजा सुसारेको काम बापत पाउने व्यवस्था भएको बुझिन्छ । यसर्थ सुसारे स्थानीय व्यक्ति नै हुन्थ्यो भन्ने कुरा सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । पूजाहारीको टहल गर्ने बाहेक ७ महीना ७ दिनसम्म नित्य पूजाका अवसरमा भगवान्‌लाई कसैलाई छुन नदिने, अछुत जात र महीनावारी भएकी स्त्रीजातिलाई मन्दिरभित्र पस्न नदिने काममा दृष्टि पुऱ्याउने जिम्मेवारी पनि टहलुवा सुसारेको हुन्थ्यो ।[२६]

प्राचीनकालदेखि आफ्नै परम्पराअनुसार वत्तीबाल्ने, पानी चढाउने आदि गर्दै आएका लामा र झ्योमोहरू पनि मुक्तिनाथ मन्दिरसँग त्यत्तिकै सम्बन्धित थिए तर हिन्दू परम्पराको र नैमित्यिक पूजा–पद्धतिभित्र उनीहरूलाई नराखी परम्परागत रूपमा मुक्तिनाथ, नृसिंह र ज्वालामाइको पूजा-आजा गर्नु, पानी चढाई वत्ती बाल्नु र त्यस बापत भगवान्‌लाई चढाएको नगद भेटी मध्ये नृसिंह ज्वालामाईको परम्परागत रूपमा लामा र झ्योमोले बाँढेर खानु र मुक्तिनाथको चाही नित्य पूजा चल्ने ७ महीना ७ दिनको नगद भेटी मध्ये ३ खण्डको १ खण्ड लामा, १ खण्ड झ्योमा र १ खण्ड ब्राह्मण पुजारीले समेत

बाँडेर खानू भन्ने व्यवस्था भएको थियो। सय विषयमा चौतरियाहरूबाट लामा–झ्योमाका नाउँमा समेत सनद दस्तखत भएको पाइन्छ।[३०] हिन्दू विधि अनुरूपको नैमित्यिक पूजा चल्ने अवधि बाहेक अरू सम्ममा भेटी घाटीको नगद आमदानीमा पहिले–पहिले कुनै कामै नगरी लामाहरूले ३ खण्डको २ खण्ड र हिउँदभर मन्दिर गोन्पाहरूको हिउँ फाल्ने झ्योमोहरूले भने १ खण्ड मात्र पाउने व्यवस्था भएकोमा परिवर्तन गरी उक्त नित्य पूजा नचलेको समयमा झ्योमोहरूले ३ खण्डको २ खण्ड र लामाहरूले १ खण्ड मात्र खान पाउने गरी नयाँ व्यवस्था १९६१ देखि नै लागु गरिएको थियो।[३१] झ्योमो र लामाको योग्यताका सम्बन्धमा खास कुनै नियम थिएन। परम्परागत धर्म निष्ठामा रहेका लामा–झ्योमोहरू हुने हुनाले त्यही नै उनीहरूको योग्यता मानिएको हुन सक्छ। सुविधाका पनि माथि उल्लिखित भेटीको रकम बाहेक उनीहरूले पाउने अरू कुनै सुविधाको उल्लेख पाइएको छैन।

(ङ) पूजापरम्परा

मुक्तिनाथको मन्दिरमा वि. सं. १९६१ भन्दा पहिले हिन्दू विधि अनुसार नैमित्यिक पूजाको व्यवस्था गरिएको थिएन भन्ने कुरा मुक्तिनाथका संस्थापक गुठियारका सन्तति वसन्तपुर चौतरिया श्री केशरीजङ्ग पराक्रम शाहले मुक्तिनाथको उपल्लो पौवाका नाममा पठाएको सनदबाट स्पष्ट हुन्छ।[३२] यध्यपि समय–समयमा तीर्थयात्रीहरूले गर्ने पूजाआजा भने पहिलेदेखि नै अवस्य चलि आएको थियो। त्यस्तो पूजाको बन्दोबस्त ज–जसले पूजा गर्ने हो उसैले गर्थ्यो। पूजाका निमित्त हुने छुट्टै व्यवस्था बाँधिएको थिएन। स्थानीय बौद्ध परम्परा अनुसार चेन–रे शिग् अर्थात् लोकेश्वरको रूपमा मान्ने हुनाले स्थानीय लामा पद्धतिबाट बत्ति बाल्ने, पानी चढाउने, समय–समयमा परम्परागत पद्धति अनुरूप चेन–रे–शिगको पूजा–आजा गर्ने व्यवस्था भने नियमित रूपले पहिले-देखि नै चलि आएको थियो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। पौराणिक कालदेखि नै ज्वालालाई दैविक शक्ति मान्छे त्यस क्षेत्रलाई लोकेश्वर विष्णुस्थलको रूपमा उपासना गर्ने परम्परा अवश्य नै प्राचीनतम् हो। तिब्बती परम्परामा पनि उक्त

ज्वालाको ख्याति पश्चिम तिब्बत र लद्दाखसम्म फैलिएको कुरा सप्रमाण माथि नै उल्लेख गरी सकियो । त्यसैले ज्वालास्थल र त्यसको वरिपरि समेत तिब्बती परम्पराका गोम्पाहरू त्यसै युगमा अनेक बनेका थिए भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

वि. सं. १९६१ देखि नैमित्यिक पूजा परम्परा चलाउन शुरु गर्नुभन्दा पहिले ब्राह्मण पण्डित राखेर चतुर्माशा पाठगर्नेसम्म परम्परा चलाईएको थियो भन्ने कुरा वि. सं. १९६१ र ७० का चौतरिया केशरीजङ्ग पराक्रम शाहका सदनबाट ज्ञात हुन्छ । १९६१ को सदनमा ..चाहिने पूजा सरजाम र चौमासा पाठगरेको पाठको साविक बमोजिमको दक्षिणा" भन्ने वेहोरा उल्लिखित छ । त्यसैगरी पूजा खर्च छुट्याउदा पनि ".. साविक चौमास पाठ गर्दा दियाको मोरू ३।– मा हाल नित्य पूजा पुग्दा थप मो.रू ५।– समेत..." भन्ने वेहोरा पनि उल्लिखित छ । त्यस्तै त्यसै पत्रमा "सीधा साविक चौमास पाठ गर्दा मैना ४ को आचाकोमा हाल मैना ७ दिन ७ सम्म नित्य पूजा थपिदा थप मैना ३ दिन ७ समेत..." भन्ने पनि उल्लिखित छ । उपर्युक्त तथ्यबाट ४ महिना चौमासा पाठगर्ने, त्यस वापत ब्राह्मणलाई सीधा दक्षिणा र लत्ता कपडाको खर्च १९६१ भन्दा पहिले नै छुट्याईएको थियो भन्ने कुरामा स्पष्ट बोध हुन्छ ।

वि. सं. १९६१ मा व्यवस्था भए अनुरुप हिउँदमा ज्यादा हिउँ पर्ने हुनाले ब्राह्मणद्वारा नित्य पूजा रामनवमीदेखि चलाई मंसीर वदी १ देखि वन्द गरिन्थ्यो । त्यसै समयको बन्दोबस्त अनुरुप कुनै पनि त्रुटी हुन नदिई सबै पूजासामग्री छुट्याई पूजा गर्ने परम्परा चलेको थियो । नैमित्यिक पूजा चलाउने पूजा सामान खरिद गर्नको लागि रामनवमीदेखि कार्तिक सुदी १५ रोज सम्म ७ महिना ७ दिनको दैनिक हिसाबका दरले जम्मा ३५ रुपैंयाँ ६६ पैसा र १ दाम छुट्याइएको बुझिन्छ । जस्मा ३ दामको श्रीखण्ड, ३ दामको सिन्दुर, १ दामको सिगो सुपारी, २ दामको अविर, २ दामको कपूर, ३ पैसाको आरति समेतको लागि घ्यूले मुछेको वत्ति, २ पैसाको फूल, १ पैसा भेटी, १ पैसाको अष्ट सुगन्ध धुलो धुप......घ्यू समेत, ३ पैसाको नैवेध, (वेलुकी

आरतिको समय) २ दामको जौ तेल, १ पैसाको दियो बाल्ने घ्यूमा मुछेको बत्ति, २ पैसाको पञ्चामृत र जम्मा ७ महिना ७ दिनलाई झमाल वेगाम (?) २ गोटाको ।४० पैसासम्म पर्दथ्यो । त्यसैगरी अक्षताको निम्ति २ मुठी चामल साथै माथि गुठी प्रशासन अन्तर्गत चर्चा गरिए बमोजिम ब्राह्मण, पुजारी, सुसारे आदिको निम्ति खर्चको व्यवस्था समेत भएको हुँदा व्यवस्थित तरिकाले पूजा चल्दथ्यो भन्न सकिन्छ । यसैगरी नित्य पूजाका पूजा सर्जाम (भाँडाकुँडा) कुनै पनि अपुरो नराखि सम्पूर्ण व्यवस्था गुठियार चौतरियाबाट वि. सं. १९६१ देखि नै भएको थियो । जसको विवरण माथि गुठीको सम्पत्ति अन्तर्गत नै उल्लेख गरि सकिएको छ । यसबाट पनि गुठियारले नैमित्यिक पूजामा कुनै त्रुटी नआओस् भनी पूरा दृष्टि दिइएको थियो भन्ने कुरा ज्ञात हुन्छ ।

ब्राह्मणले स्नान गरी चोखो धोती फेरेर हिन्दू परम्परा अनुसार पूजा–अर्चना गर्दथे । यसार्थ त्यस समयमा अछुत र दुषितको मन्दिर भित्र प्रवेश वर्णित थियो । चोखोनितोभै आएमा मात्र श्रद्धालु भक्तजनहरूलाई मन्दिर भित्र प्रवेश गरी भगवानको चरण छुन र पूजा गर्न अनुमति मिल्दथ्यो । प्रति दिन विहान वेलुकी पूजा सकेर अटूट रुपमा आरति गर्नु आवश्यक थियो नित्य पूजाको दियो र आरतिका निम्ति घ्यू र बत्तिका निम्ति रू. –।४ पैसा छुट्याईएको थियो भन्ने कुरा माथि नित्य पूजाको खर्चबाट नै बोध हुन्छ । मुक्तिनाथ उपल्ला पौवाको गुठी राखु दोवा गाउँबाट आउने ४० धार्नी घ्यूले आरति र बत्ति बाल्न नपुगेमा खरिद गर्नु पर्दा मोरु १।– को धार्नी १ का दरले खरीद गरी डिट्ठाले पुजारीलाई बुझाउनु पर्ने समेत व्यवस्था भएकाले नित्य पूजाको काममा त्रुटी हुन नदिने स्पष्ट दृष्टिकोण गुठियारहरूको थियो भन्ने कुरा स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ ।[३३] वेलुकी आरतिको काम सकिएपछि मुक्तिनाथ भगवानको अगाडि गुठियार चौतरियाले चढाएका शैयाहरू माझेर सफा गरी राख्ने परम्परा पनि थियो । "सनदमा लेखिए बमोजिम कत्ति पनि फरक नपारीकन पूजा आजा गर्नु र गर्न लगाउनू"[३४] भन्ने आदेश समेत डिट्ठालाई भएकोले पूजा परम्परामा विशेष जोड दिइएको प्रतीत हुन्छ । त्यत्ति मात्र

नभएर "लेखिए बमोजिम नगरी लोभानी पापानी गरी षाया पुवायाको र पूजा पाठ गरेको ठहर्‍यो भन्या ऐन बमोजिम सजायमै कामबाट समेत तुरुन्त खारेज हुनेछ (त्यसैले) सो जानी लेखिया बमोजिम गर्ने गराउने काम गर" भन्ने समेत वेहोरा सनदमा परेकोले आजा–पूजामा लापरवाही हुन नदिन कडा स्थिति बाँधिएको थियो भन्ने पनि स्पष्ट बोध हुन्छ ।

हाल विद्यमान पाठपूजा

ब्राह्मण पूजारी:

ब्राह्मण पूजारीले मुक्तिनाथ मन्दिरमा सोडषोपचारले दैनिक नित्य पूजा गर्ने र साँझमा प्रतिदिन आरति गर्ने परम्परा हिजोआज पनि विद्यमान नै छ । यस बाहेक रामनवमी, अक्षय तृतीया र वडादशैंको अवसरमा हवन समेत गरेर विशेष पूजा आराधना गर्ने व्यवस्था छ । पहिले जस्तो पण्डितद्वारा नियमित चौमाशा पाठ गर्ने परम्परा भने कायम रहन सकेको छैन ।

झ्योमोहरू:

झ्योमोहरूले प्रतिदिन विहान मन्दिरको ढोका खोलेर सर–सफाई गर्ने गर्दछन् । नित्य उपासना परम्परामा वत्ति बाल्ले र पानी चढाउने काम मुक्तिनाथ मन्दिरमा ३ जना झ्योमोहरूले आलो–पालो गरेर गर्ने गर्दछन् । मुक्तिनाथ मन्दिरमा उपासना गर्ने ३ जना भयोमोहरूको कार्यावधि १ वर्षको हुन्छ । मुक्तिनाथसंग सम्बध्द नर्सिङ्ग गोन्पा र (ज्वालामाई) ज्वालाजी स्थित गोन्पामा २।२ जना झ्योमोंहरू बत्ति बाल्ने र पानी चढाउने गर्छन् । नर्सिङ्ग गोन्पा र ज्वालाजीस्थित गोन्पाका उपासिका झ्योमोहरू २।२ जनाले प्रतिमहीना पालो बदल्ने गरी उपासना गर्ने गर्दछन् ।

उपर्युक्त वमोजिमको नित्य उपासना बाहेक प्रतिमहीना दशमीका दिन (छेपा चुपा) ज्वालाजी गोन्पा र नृसिंह गोन्पामा गुरु रिन्पोछेको मोल्लम पाठ गर्ने गरिन्छ । उक्त तिथिमा दुवै गोन्पामा तिब्वती महायानी बौद्ध परम्परा अनुरुप विशेष किसिमको पूजा उपासना झ्योमो सहित लामाहरूले गर्ने गर्छन् । यार्तुङ पर्वको समयाताका झ्योमोहरू नृसिंह गोन्पा र ज्वालाजी

गोन्पामा जम्मा भई 'यार–ने' (वर्षा वास) वस्ने र धर्मग्रन्थको पाठका साथै विशेष प्रकारको पाठ–पूजा र न्यास–ध्यान गर्ने चलन छ। यसै गरी माघ महीनामा हिउँदको ढुग–चु पूजा, लोसार (नव वर्षको) को उपलक्ष्यमा हुने पाठपूजा पनि विशेष उल्लेखनीय छ। यार–तोङ तथा हिउँदको लोसार तथा ढुग चु पूजाको अवसरमा हुने खर्चको निम्ति मुक्तिनाथको आमदानीमध्ये वाट रू. ४५००।– जति छुट्याउने परम्परा छ। यारतोङ तथा माघ महीनाको उक्त विशेष पूजा–उपासना सकेपछि तोर्मा आदि प्रशादहरू गाउँमा बाँड्ने परम्परा छ। उपर्युक्त दुवै विशेष उपासनाको समयमा झ्योमोहरूले ३ दिनसम्म उपवास वस्नु पर्ने परम्परा समेत रहेकै छ।

टिप्पणी:

१) ऐतिहासिक सामग्री संख्या ३ को सामग्री।
२) गौतमवज्र वज्राचार्य, **इतिहास संशोधन ५२ संख्या**; काठमाडौं: संशोधन मण्डल।
३) धनवज्र वज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपाल; **ऐतिहासिक पत्र संग्रह** भाग १, पृ. ६६। धनवज्र वज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपाल, **त्रि–रत्न सौन्दर्य-गाथा**, पृ. २८९–
४) चित्तरञ्जन नेपाली, **जनरल भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल**, पृ.११
५) बज्राचार्य र नेपाल पूर्ववत् संख्या ३, पृ, १६२–६३।
६) परिशिष्ट, ऐतिहासिक सामग्री संख्या १।
७) धनवज्र वज्राचार्य र टेक वहादुर श्रेष्ठ, **शाहकालका अभिलेख**, पृ.
८) ऐतिहासिक सामग्री संख्या २२।
९) " " " ११।
१०) " " " २३।
११) " " " २६।
१२) " " " १८,२२,२४,२५।
१३) " " " १८२२।

१४) बज्राचार्य र श्रेष्ठ, पूर्ववत्, संख्या ७, अभिलेख संरथ, १२३ ।

१५) ऐतिहासिक सामग्री, संख्या, २२ ।

१६) " " " २२ ।

१७) " " " ११ ।

१८) " " " २२ ।

१९) " " " २५ ।

२०) " " " ११ र २२ ।

२१) " " " १२

२२) " " " २२ ।

२३) " " " २२ ।

२४) " " " ३ ।

२५) " " " ३ ।

२६) " " " २३ ।

२७) ऐतिहासिक सामग्री संख्या १८ को सामग्री ।

२८) त्यही ।

२९) त्यही ।

३०) त्यही ।

३१) त्यही ।

३२) त्यही ।

"......आगे......१...का सदावर्त गुठी उपल्ला पौवाका डीठाके यथोचित उप्रान्त ... १ ... को नित्य पुजा गर्नालाई पुजाहारी राषि नित्य पुजा गर्नु भंन्या अधी नठेकियाको र जोकोही मन्दिर भित्र पसि फोहर गर्न्या तिर्थवासीहरूले चढायाको भेटीघाटी भने लामा झुमाहरूले षान्या सुघर सफा भने नगर्ने हुँदा अब उप्रान्त वन्देज रहोस् भन्ना निमित्त हाल ६१ साल राम नौमी देखि ... १... को नित्य पुजालाई र सो पुजाको भाँडाहरू समेत संकल्प गरि हामीबाट राखि बक्स्याको छ ...... "

३३) त्यही सामग्री ।

३४) त्यही ।

(च) मेला पर्व

कुनै पनि प्रसिद्ध देवस्थलहरूसँग सम्बन्धित धार्मिक मेला, चाड–पर्व तथा उत्सवहरू अनिवार्य जस्तै चलिआएका हुन्छन् । यस्ता पर्वहरू पाक्षिक, मासिक, चौमासिक, अर्धवार्षिक, र वार्षिक तथा ३, ५, ८ र १२ वर्षे समेत हुने गर्दछन् । अर्कोतर्फ विशेष धार्मिक तिथि–मितिसँग सम्बन्धित मेला–पर्वहरू पनि चलेका हुन्छन् । मुक्तिनाथ पनि हिन्दू मात्रका प्रसिद्ध चार वैष्णव क्षेत्र (हरिहर, रूरू, वराह र मुक्तिक्षेत्र) मध्ये एक महत्वपूर्ण वैष्णव क्षेत्रको रूपमा सुप्रसिद्ध रहेको कुरा निर्विवाद छ । साथै हिन्दूमात्रको पवित्र नदी कृष्णा–गण्डकीको स्रोतस्थलमा अवस्थित तथा विष्णु र शिवको संगमस्थल मानी ब्रह्माजीले समेत तपस्या गरेको र विष्णुको अलौकिक रूप, निर्मल जल, शिवको प्रचण्ड शक्ति ज्वालासँगसँगै भएको मानिने यस हिमवत् प्रदेशको तीर्थस्थलको हिन्दू जगत्मा अझ विशेष महत्व रहिआएको छ । यसैले ऐतिहासिककाल-देखि नै अनेकौं महात्मा, तपस्वी, ब्रह्मज्ञानी तथा भक्तजनहरू टाढा–टाढादेखि मुक्तिक्षेत्रको यात्रा गरी मुक्तिनाथको दर्शन गरेर फर्कने गरेका प्रष्ट प्रमाण पाइएका छन् । दक्षिण भारतको सुदूर प्रदेशदेखि तीर्थयात्री तथा भक्तजनहरू पुगेकै हुन्छन् । सबैभन्दा बढी चैते दशैं राम नवमी, ऋषितर्पणी जनैपूर्णिमा तथा बडा दशैं पितृपक्षदेखि दशैंभर नै तीर्थयात्रीहरूको घुइँचो लाग्दछ । वर्तमान समयमा तीर्थयात्रीहरूको स्पष्ट तथ्याङ्क राख्ने परम्परा छैन । त्यसैले कति तीर्थयात्रीहरू मुक्तिनाथको दर्शनार्थ आउँछन् भनी भन्न नसकिए तापनि भारतीय, तिब्बती तथा नेपालीहरू समेत गरेर वार्षिक ५।६ हजार जति भक्तजनहरूले तीर्थयात्रा गरेको अनुमानित संख्या निकालेको देखिन्छ । तीर्थयात्रीहरूको निम्ति मन्दिरको ढोका सधैं खुला रहन्छ । कतिपय पर्वहरूमा सयौंका डफ्फा–डफ्फामा तीर्थयात्रीहरू आउने गरेको देख्न पाइन्छ । यसैले यस्ता पर्वहरूमा मुक्तिक्षेत्रमा ठूलो मेला लाग्ने गर्दछ ।

हिन्दू र बौद्ध दुवैको संगमस्थलको रूपमा रहेको मुक्तिक्षेत्रमा दुवै किसिमका मेला–पर्वहरू लाग्ने गर्दछन्, जुन निम्न बमोजिम छन् ।

(१) रामनवमी तथा चैते दशैं:

रामनवमी हिन्दूहरूका महत्वपूर्ण धार्मिक पर्वहरूमध्ये एक मानिन्छ । मर्यादा पुरुषोत्तम रामको जन्मदिनको रूपमा यस पावन पर्वमा वैष्णव तीर्थस्थलहरूमा श्रद्धालु भक्तजनहरूको घुइँचो लाग्दछ । यस महान् पर्वमा नेपालकै विभिन्न क्षेत्रका तथा मित्रराष्ट्र भारतबाट समेत हजारौं भक्तजनहरू मुक्तिनाथ आउने गर्दछन् । कृष्णागण्डकीका सङ्गमस्थल (वेणी) हरूमा स्नान गर्दै मुक्तिनाथस्थित १०८ मुक्ति धारामा भगवान् मुक्तिनारायणको पूजा–अर्चना हवन तथा लाख बत्ती बाल्ने आदि कार्य गर्दछन् । यसपछि भगवान् मुक्तिनारायण तथा शिवशक्तिको प्राकृतिक रूप मानिने ज्वालाजीमा समेत अक्षय दीप बाल्ने र दर्शन गर्ने गर्दछन् । यस पावन पर्वमा भगवान् मुक्तिनारायणको दर्शन गर्नाले सोझै मुक्ति प्राप्त गरी परलौकिक जीवनमा वैकुण्ठवास गर्न पाइने कुरामा हिन्दूहरूको अटल विश्वास रहि आएको छ ।

यस रामनवमी पर्वमा मुक्तिनाथका ब्राह्मण पुजारीबाट हवन, पाठ आदिका साथै विशेष पूजा चलाउने परम्परा रहिआएको छ । पहिले–पहिले यस रामनवमीदेखि नै नित्य पूजा शुरू हुने र चौमाशा पाठ शुरू गर्ने व्यवस्था थियो ।[१] यसरी मुक्तिनाथ मन्दिरका महत्वपूर्ण मेला–पर्वहरूमध्ये रामनवमी पनि एक हो ।

(२) ऋषितर्पणी (रक्षाबन्धन) तथा जनैपूर्णिमा:

ऋषितर्पणी पनि हिन्दूहरूको महत्वपूर्ण पर्वहरूमध्ये एक भएको कुरासँग हिन्दूजगत् प्रायः परिचित छ । यस पर्वमा पनि मुक्तिनाथमा ठूलो मेला लाग्दछ । यस पर्वको विशेष उल्लेखनीय विशेषता के छ भने, मुक्तिनाथमा यस पर्वमा स्थानीय बौद्धमार्गीहरूले पनि परम्परागत पूजा–अर्चनाका साथै मनोरञ्जनात्मक खेल, तमासा समेत गरी विशेष उत्सवको रूपमा मनाउने गर्दछन् । त्यहाँ एक भव्य मेला लाग्दछ । बौद्ध परम्परामा मनाइने यो पर्व तथा मेलालाई यार–तोङ भनिन्छ । यस विषयमा हिन्दू परम्पराको ऋषितर्पणीसँगै उल्लेख नगरी छुट्टै चर्चा गर्नु उपयुक्त हुने हुनाले यहाँ हिन्दूहरूसँग सम्बन्धित ऋषितर्पणी पर्व–मेलाको मात्र विवरण प्रस्तुत गरिन्छ ।

ऋषितर्पणी पर्वको १ हप्ता अगाडिदेखि नै नेपाल तथा भारतीय क्षेत्रको विभिन्न स्थानबाट आउने तीर्थयात्री, साधु-सन्त तथा भक्तजनहरूको भीड लाग्न शुरू हुन्छ । कतिपय भक्तजनहरू स्नानार्थ दामोदरकुण्ड पनि पुग्ने उद्देश्य लिएर तीर्थाटनमा आएका हुन्छन् । यसरी ऋषितर्पणीको दिन दामोदरकुण्डमा स्नान गर्ने उद्देश्य लिनेहरू ऋषितर्पणीभन्दा ३।४ दिन पहिले नै मुक्तिधारामा स्नान गरेर मुक्तिनाथको दर्शन गरी दामोदरकुण्डकालागि प्रस्थान गरिसक्दछन् । तर यसरी दामोदरकुण्डसम्म पुग्ने तीर्थयात्रीहरू निकै कम संख्यामा हुन्छन् । यस अन्वेषकले स्थलगत अध्ययन गर्दा जानकारी पाएअनुसार एक याममा ५।६ डफ्फा मात्र तीर्थयात्रीहरू दामोदरकुण्डपुग्छन् । यसर्थ वर्षमा ४।५ सय-भन्दा बढी तीर्थयात्री दामोदरकुण्ड पुग्न सक्दैनन् । किनकि दामोदरकुण्को यात्रा निकै कठिन छ । अबाल, वृद्धहरूका लागि त झनै कठिन छ । यसैले अधिकांश हिन्दू तीर्थयात्री-भक्तजनहरू मुक्तिधारामा स्नान गर्ने र मुक्ति-नारायणको दर्शन गर्ने उद्देश्यले नै जाने गर्दछन् । यस पर्वमा जाने भक्तजनहरू-हरूमध्ये बढी संख्या यज्ञोपवितधारी ब्राह्मण-क्षेत्रीयवर्गका नै हुन्छन् । उनीहरू मुक्तिधारामा स्नान गरी, यज्ञोपवित फेर्ने र रक्षाबन्धन बाँध्ने गर्दछन् । दामोदरकुण्डमा पुग्ने भक्तजनहरू कुण्डमा जनै, त्रिशूल, शालिग्राम. फलफूल आदि चढाउने गर्दछन् । मुक्तिनाथमा ऋषितर्पणीका दिन बिहानैदेखि हजारौं तीर्थयात्री भक्तजनहरू सहश्रधारा (हाल १०८ धारा) मा स्नानगरी भगवान् मुक्तिनारायणको पूजा-आराधना, दान-दक्षिणा गर्ने तथा बत्ती बाल्ने काम गर्छन् । उपर्युक्त उद्देश्य लिएर पुगेका हिन्दू तीर्थयात्री भक्तजनहरूले त्यसै बेला हुने स्थानीय बौद्धमार्गी बासिन्दाहरूले मनाउने 'यार-तोङ' नामक उत्सवबाट पनि मनोरञ्जन लिन पाउँछन् । यसरी हिन्दू मान्यता अनुरूप मुक्तिनाथको ऋषितर्पणी मेला पनि उल्लेखनीय छ ।

(३) यार-तोङ:

रक्षाबन्धनकै समयमा मनाइने 'यार-तोङ' पर्व पनि वर्षा सकिने उपलक्ष्यमा स्थानीय बौद्धमार्गी जन-जातिले मनाउने एक महत्वपूर्ण पर्व हो । 'यार-तोङ' को शाब्दिक अर्थ नै वर्षा सकियो भन्ने हुन्छ । खासगरी वप खेती

उठाइसकेपछि यो पर्व मनाइन्छ । मुक्तिनाथ इलाकाका विभिन्न गाउँका गाउँलेहरूले अलग-अलग दिनमा छुट्टा-छुट्टै 'यार-तोङ' मनाउने गर्छन् । झारकोट र पुराङ्ग गाउँका निवासीहरूले प्रायः ऋषितर्पणी अर्थात् भाद्र पूर्णिमा-का दिनमै यो पर्व मनाउछन् । तर मुक्तिनाथ क्षेत्रकै खिङ्गा गाउँका गाउँले-हरूले पूर्णिमा अगाडि दशमीको दिनमा मनाउँछन् भने, झोङ्ग र पूटा गाउँका बासिन्दाहरूले जनैपूर्णिमाको अघिल्लो औंशीमा नै मनाउँछन् । त्यस्तै छेङ्गुर-बासीले पछिल्लो औंशीमा मनाउँने गर्छन् । तर झारकोट र पुराङ्गको पूर्णिमाको दिन मनाइने 'यार-तोङ' को तुलनामा अरू गाउँको 'यार-तोङ' साधारण प्रकारको हुने गर्छ । यसैले खास भव्य मेलाको रूप भने झारकोट् र पुराङ्ग गाउँलेको 'यार-तोङ' मेलाले नै लिने गर्दछ ।

शुरू-शुरूमा झारकोटमा तल्लो लो (लोवो म्ये) का क्षेत्रपाल शासक (ठि-थोग-पा) बस्ने हुनाले त्यहाँको 'यार-तोङ' विशेष किसिमले भव्यताका साथ मनाउने परम्परा रहेको कुरामा शंका छैन । यी ठि-थोग्-पाहरू पहिले लो राजा अन्तर्गत र पछि जुम्ली राजा अन्तर्गत रहेर स्थानीय शासन गर्ने गर्दथे । हुन त सबैभन्दा पहिले यस भेकका स्थानीय शासकहरू मुक्तिनाथभन्दा पारिपट्टि झोङ् मा रहन्थे। अहिले पनि त्यहाँ तो पुरानो जोङ् खार (दरबारको किल्ला) को भग्नावशेष छँदैछ । तर पछि यस दरबारलाई झारकोट (ह्.जर-रजोङ) झारकोटमा सारिएको थियो । झोङमा स्थानीय शासकहरूको केन्द्र हुँदा यो भव्य 'यार-तोङ' पर्व झोङमा नै हुन्थ्यो वा हिजोआज हुने ठाउँ (मुक्तिनाथ क्षेत्र) मा नै हुन्थ्यो भन्ने विषयमा जानकारी प्राप्त गर्न सकिएको छैन । तर मुक्तिनाथ खासगरी नृसिंह गोन्पा र ज्वालाजीसँग समेत सम्बद्ध यो भव्य पर्व मनाउने ठाउँ झोङमा नभएको हुनाले सम्भवतः वारिपट्टि हिजो-आज मनाउने ठाउँमा नै हुन्थ्यो होला किनकि त्यहाँ घोडा दौड गर्न उपयुक्त सम्म परेको मैदान ठाउँ पनि छ ।

स्थानीयहरूको यो 'यार-तोङ' पर्व जनै पूर्णिमामा ऋषितर्पणीका दिन हुने हुँदा हिन्दू तीर्थयात्रीहरूको पनि अघिल्लै दिनदेखि यो मनोरञ्जनात्मक उत्सव

हेर्न भीड लाग्न थाल्दछ । यसबेला लोवो त्योए अर्थात् माथिल्लो मुस्ताङ् (लो-छ्यो-ध्यून), मनाङ्ग नार-फूंग, नेस्याङ-नुवरी तर्फबाट र स्थानीय थाक, ५ गाउँ, १२ गाउँका समेत मानिसहरू जम्मा हुने गर्दछन् । विभिन्न स्थानका मानिसहरू भेला भएर छ्य ङ खाने, स्थानीय दोहोरी गाउने र नाच्ने आदि काम भेला हुन शुरु हुँदादेखि नै थालिन्छ । अघिल्लो दिन साँझ झारकोट र पुराङ्गवासीहरू ८।१० जनाको समूहमा भेला भएर मेलामा झगडा, दङ्गा, कुट-पिट आदि हुन नदिन प्रत्येक समूहबाट १ जना सिपाहीको छनौट गर्दछन् । समूहबाट छानिएका सिपाहीहरूले भोलिपल्ट हुने यार-तोङको समयमा झैं-झगडा, दङ्गा, कुटपिट आदि हुन नदिई शान्ति कायम गर्ने जिम्मे-वारी लिनु पर्छ । पहिले-पहिले सरकारी प्रहरीको व्यवस्था नहुने तर त्यत्रो विशाल जनघट र छ्याङ-अराग (जांड-रक्सी) जस्तो मादक पदार्थको प्रयोग अधिकतम हुने हुनाले सम्भावित दङ्गा आतङ्क हुन नदिई शान्तिपूर्वक मेला सम्पन्न गर्न यसरी परम्परागत सिपाहीको व्यवस्था गाउँले आफैंले मिलाउने परम्परा चलाएको कुरामा द्विविधा उत्पन्न हुन सक्दैन । हिजोआज त स्थानीय प्रहरी थानाबाट पनि यसको रेखदेख हुने गर्छ ।

स्थानीय कहावतअनुसार प्राचीनकालमा स्थानीय शासक ठि-थोग-पा (सामन्त राजा) पुराङ्गमा बस्ने हुनाले पूर्णिमाको दिन मनाउने यो 'यार-तोङ' पुराङ्गले मात्र मनाउँथ्यो तर पछि ठि-थोग-पा झारकोटमा सरेपछि पुराङ्ग र झारकोट मिलेर यो पर्व मनाउने परम्परा चलिआएको हो । तर यस कहावतलाई पूर्ण रूपले समर्थन गर्ने आधार चाहिं छैन । किनकि स्थानीय शासकहरू पुराङ्गमा रहन्थे भन्ने ऐतिहासिक स्रोतमा पनि केही पाइएको छैन भने पुरातात्विक खोङ-खार (किल्ला दरबार) का अवशेष पनि त्यहाँ देखिएको छैन । बरु पारिपट्टि जोङ् भन्ने बस्तीमा चाहिं अहिले विशाल किल्ला दरबारको अवशेष देख्न सकिन्छ ।

यो पर्वका दिन झारकोटे राजा र उनका नातेदार भाइ-भारदारहरू (कु-ठाग कूलका) एक जना लामा परम्परागत भेष-भूषामा अलंकृत भएर

बाजा–गाजासहित विशेष रूपले सिंगारिएको घोडामा ठूलो लश्करका साथमा परम्परागत गीत गाउँदै धनुकाण बोकेर झारकोट बस्तीबाट बाहिर निस्कने परम्परा थियो । अहिले पनि तिनै ठि–थोग-पाका राजाका मूल सन्ततिले नै राजा-को परम्परागत पोशाक लगाएर नेतृत्व लिने गर्छन् । कु–ठाग कूलका सबै घोडचढीहरू लश्कर बाटो लागेपछि पछाडि–पछाडि अन्य फाल्वा (हिजो-आज गुरुङ्ग जातिको रूपमा परिचय दिन्छन्) यस लश्करमा सामेल हुन्छन् । झारकोट र पुराङ्गका घोडचढी र अन्य पैदलयात्रीको लश्करले पहिले मुक्ति-नाथको नृसिंह गोन्पा पुगेर पानी चढाई बत्ती बालेर त्यहीं धुमधामसाथ परम्परागत नाच नाच्ने गर्छन् । त्यसै समयमा ४।५ जनालाई मुक्तिनाथ र ज्वालाजीको मन्दिरमा बत्ती बाल्न र पानी चढाउन खटाउने परम्परा छ । नृसिंह गोन्पामा हुने बिधि–विधान र मनोरञ्जन सकेर लश्कर ज्वालाजीमई पुग्छ । ज्वालाको फुको कमलो माटोको टीका त्यहाँका क्योमोहरूबाट लगाई रानीपौवातर्फ फर्कन्छ । रानीपौवामा दर्शकहरूको खचाखच भीड भइसकेको त्यसबेला हुन्छ । त्यही मैदानमा घोडादौड र नाचगान भव्य रूपमा हुन्छ । त्यहाँ देखाइने घोडादौडको प्रतिस्पर्धात्मक खेल जति रोमाञ्चकारी हुन्छ त्यत्तिकै खतर्नाक पनि । अघिल्लो दिनदेखि छ्याङ (जाँड) र अराग (रक्सी) खुवाई मत्याएको घोडामा जीन काठी नकसी आफू पनि छ्याङ र अरागको सेवनले पूर्ण भएको सवारले क्रण्डै ४०।५० किलो मिटरको गतिमा घोडा दौडाउने र दौडिरहेको घोडाबाट, बाटोमा राखिएको खादार र पैसा कहिलेकाहीं यसरी सवारले टिप्ने गर्छन् । यो खादार टिप्ने काम प्रतियोगितात्मक हुन्छ । कहिले-काहीं यसरी दौडिरहेको घोडाबाट सवारहरू बीचमै पछारिने घटना पनि घट्तछ ।

पहिले–पहिले नृसिंह गोन्पा, मुक्तिनाथ र ज्वालाजीको दर्शन गरेर फर्कंदा बाटोमा भूतको पुतला बनाई राखने र त्यसलाई घोडसवारहरूले बन्दूकले तारो हान्ने पनि चलन थियो । तर यसरी तारो हान्ने प्रतिस्पर्धामा झगडा परी, मारपिट पनि भइरहने हुनाले क्रमशः यो परम्परालाई बन्द गरिएको हो भनी स्थानीय बुढापाकाहरू बताउने गर्छन् । वास्तवमा भूतको पुतला बनाई त्यसलाई

तारो हान्नु शत्रुदमनको प्रतिकात्मक अभिनय हो भन्न सकिन्छ ।

घोडा दौडाउने मैदानमा यो खेल साँझसम्म नै चल्दछ । नाच-गान पनि साथैमा ठाउँ-ठाउँमा चलिरहेकै हुन्छ । यो मनोरञ्जन उत्सवपछि घोडचढीहरू लावा-लश्करका साथै पहिलेकै क्रममा उस्तै किसिमले गीत गाउँदै बस्तीतर्फ फर्कन्छन् । अरू टाढा-टाढाबाट आएका यात्रुहरू रातभर नाच-गान गरेर रानीपौवामा नै बिताउँछन् ।

यो पर्व खास ३ दिनसम्म चल्दछ । तर स्थानीय गाउँलेहरू टोल-टोलमा भेला भएर ७ दिनसम्म छ्याङ तथा भोज खाने गर्दछन् । यस्तो भोज र छ्याङ खाने कार्यलाई 'तेन ढिल' भन्दछन् । यस प्रकारको भेलामा पनि नाच-गान आदि भई नै रहन्छ । वर्षालाई बिदा गर्ने र हिउँदलाई निम्त्याउने रूपमा मनाउने यो उत्सव स्थानीय मानिसहरू परिश्रमपूर्वक गरिने कामबाट मुक्त भएर राम्रा-राम्रा लुगा लगाई छ्याङ तथा अराग र विभिन्न प्रकारका खाना खाएर मनाउने गर्दछन् । तर कहिलेकाहीं छ्याङ खाएपछि पुराना-पुराना आपसी झगडाका निहुँ झिकेर मारपिट पनि हुने गर्दछ ।

हिजोआज स्थानीय प्रहरी, शाही नेपाली सेना, सरकारी कर्मचारी, विद्यालय शिक्षक तथा विद्यार्थीहरू, हिन्दू तीर्थयात्री र विदेशी पर्यटक पनि जम्मा हुने हुनाले यस मेलाको झनै भव्यता बढ्न थालेको छ ।

पहिले-पहिले मनोरञ्जनका साधनहरूको अभाव हुने हुँदा यसरी घोडादौडको तमासा देखाउने, साँढे जुधाउने, भेडा जुधाउने, रथ दौडाउने जस्ता खेलहरू सबैजसो सभ्यतामा हुने गर्दथे भन्ने ऐतिहासिक तथ्य मानव सभ्यताको इतिहासबाट थाहा लाग्दछ । नेपालमा पनि विभिन्न ठाउँमा यस्ता उत्सवहरू हुने गर्थे । काठमाडौं उपत्यकामा नै पनि प्राचीनकालदेखि नै यस किसिमका उत्सवहरूको उल्लेख भएको पाइन्छ ।[२] तिब्बत र तिब्बतको सभ्यताबाट प्रभावित तिब्बती मूलका जनजातिले बसोबास गरेका क्षेत्रमा घोडादौडको परम्परा अत्यन्त लोकप्रिय रहिआएको देखिन्छ । मुस्ताङ्ग पनि तिब्बती मूलका जनजातिले बसोबास गरेको क्षेत्र हो । त्यसैले यस भेकका सबैजसो महत्वपूर्ण बस्तीहरूमा 'यार-तोङ्'को पर्व घोडादौडको तमासाका साथै मनाउने परम्परा

छ। काग्वेणी, छुसाङ्ग, थिलुङ्, धमि, चाराङ्ग, लोमन्थाङ र मनाङ्गतर्फ पनि यस्तै 'यार–तोङ्' मनाउने परम्परा भएको ऐतिहासिक तथ्य पाइएको छ। तर हिजोआज यो परम्परा क्रमशः लोप हुँदै गएको देखिन्छ। यो 'यार–तोङ्' मुस्ताङ्ग भेकमा यही झारकोटको भए तापनि पहिले–पहिले लोमन्थाङको हुने गर्दथ्यो। अहिले पनि लोमन्थाङको यार–तोङ् पर्व पनि कम उल्लेखनीय छैन। पहिले-पहिले यस्ता चाडपर्व भव्य हुनमा राजा तथा स्थानीय शासक-हरूको विशेष हात हुन्थ्यो। यस उसले राजा तथा ढे–पाहरू शासक रहने ठाउँमा यस्ता पर्वहरू विशेष भव्य हुने परम्परा रहेको देखिन्छ। तर झारकोट-को यस पर्वमा भने हिन्दू र बौद्ध दुवैको तीर्थस्थल मुक्तिनाथ भएकोले पनि यो मेलामा भव्यता थपिदै गएको हो। नत्र त त्यस भेकको मूल शासक त मुस्ताङी राजा (शुरू–शुरूमा स्थानीय बोलीमा लो–छोग्याल) नै थिए। झारकोटेहरू क्षेत्रपाल शासक मात्र थिए।

यो यार-तोङ ऋषि तर्पणीको समयमा मनाउने परम्पराको विषयमा स्थानीय जनजातिमा एउटा किंवदन्ती पनि चलिआएको पाइन्छ। यस-अनुसार जुम्ली कल्याल राजाका भाइ एक जना दाजु-भाइको बीचमा फुट परी मुक्तिनाथको छेउमा आई बसेका थिए। उक्त जुम्ली राजाका भाइ तागाधारी भएको हुनाले हरेक वर्ष जनैं पूर्णिमा (ऋषि तर्पणी) का दिन यज्ञोपवित फेर्न मन्दिरमा घोडा चढेर जाने गर्थे। राजाको साथमा स्वभावतः स्थानीय अधिकारी ठूला-ठूला मानिस तथा अङ्गरक्षकहरू पनि जाने गर्दथे। पछि-पछि यसले मेलाकै रूप लिन थालेको हो। यस किंवदन्तीमा के कति तथ्य छिपेको छ भन्ने विषयमा केही भन्न नसकिए तापनि लो राज्य अन्तर्गतको यो मुक्तिनाथ क्षेत्र र सम्पूर्ण काग १२ गाउँ क्षेत्रमाथि सत्रौं अठारौं शदिदेखि गोरखाले नेपाल एकीकरण नगरुन्जेलसम्म जुम्लाको अधिकार रहेको र कागवेणी तथा झारकोटमा पूर्वतर्फको सबारीमा आउँदा बस्ने दरबार बनाएको तथ्य भने पाइएको छ।[४]

यस प्रकारले मुक्तिनाथसँग सम्बद्ध स्थानीय 'यार-तोङ पर्व' र हिन्दू-हरूको ऋषि तर्पणी पर्व दुवैलाई एकैरूप दिएर धार्मिक र सामाजिक

सहिष्णुताको अवस्था सृजना गरिदिने भूमिका मुक्तिनाथले नै निभाएको स्पष्ट छ ।

यी माथि उल्लिखित बाहेक हिन्दू र बौद्ध परम्पराका अन्य स-साना मेलापर्व र विशेष पूजा-आजाहरू मुक्तिनाथमा हुने गर्दछन् । हिउँदमा स्थानीय परम्पराका पूजा-आजा मात्र र रामनवमीदेखि हिन्दू परम्पराका पूजा-प्रार्थना हुने गर्दछन् । स्थानीय बौद्धहरूले हिन्दू मान्यताअनुसारको समयमा र प्रत्येक पूर्णिमा तथा दशमीका दिन विशेष रूपले बत्ती बाल्ने, पानी चढाउने र पाठ गर्ने काम हुन्छ । त्यस्तै हिन्दू परम्पराले २ वटा ठूला एकादशीमा विशेष रूपले र अरू सबै एकादशीमा पनि विशेष पूजा-पाठ गर्ने चलन छ ।

(४) बडा दशैं

हिन्दू मात्रको महान् पर्व बडा दशैंमा मुक्तिक्षेत्रको तीर्थ गर्नु ज्यादै महत्वपूर्ण मानिंदै आएको छ । बडा दशैंको पर्वमा सप्तमीदेखि एकादशीसम्म मुक्तिनाथमा खास पर्वको रूपमा मेला लाग्दछ । वास्तवमा बडा दशैंदेखि तिहारको लक्ष्मीपूजासम्म नै नेपाल तथा भारतका विभिन्न ठाउँबाट तीर्थ-यात्रीहरूको घुइँचो मुक्तिनाथमा लागि नै रहन्छ । यस पर्वमा पनि पाठ-पूजा भने रामनवमी जस्तै नै गरिन्छ । तर यस समयमा स्थानीय बौद्धमार्गीहरू भने खास चासो देखाउँदैनन् ।

कृष्णागण्डकी संगमस्थलहरू (वेणीघाट) 'सोह्र श्राद्ध' पर्ने तिथिहरूमा स्नान गर्ने मुक्तिक्षेत्र स्थित कागवेनीमा गएर औंशीका दिन स्वर्ग गएका पितृ-हरूको श्राद्ध गर्नाले पितृहरूको पारलौकिक जीवन सफल हुने धारणाले प्रेरित भएर श्रद्धालु हिन्दू भक्तजनहरू कागवेनीममा श्राद्ध गर्नेगर्दछन् । कागवेनीमा तर्पण-श्राद्ध गरेरमात्र मुक्तिनाथको दर्शन गरेमा जीवन सफल हुने प्रवल धारणा पनि हिन्दूहरूमा रहेको पाइन्छ ।

टिप्पणीः

१) ऐतिहासिक सामग्री संख्या, १८ ।

२) धनबज्र बज्राचार्य, लिच्छवीकालका अभिलेख पृ.

३) रमेश ढुङ्गेल "मुस्ताङ्, लोमन्याङमा मनाउने यार-तोङ् पर्व" नेपालपोष्ट एण्ड प्रेजेण्ट

४) नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्रले गराएको अनुसन्धानको इतिहास पक्षको प्रतिवेदनको प्रशासनिक खण्डमा यो कुरा सप्रमाण उल्लिखित भएको कुरा त्यसै अनुसन्धान प्रतिवेदनका लेखक श्री रमेश ढुङ्गेलबाट यो जानकारी पाइएको हो ।

(६) संचालन सम्बर्द्धनको परम्परा र वर्तमान अवस्था एवं व्यवस्था

हिन्दू र बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको महान् तीर्थस्थल यस मुक्ति क्षेत्रको महत्व र गरिमालाई निरन्तर समृद्ध बनाई राख्ने आकांक्षा हाम्रा पूर्वजहरूले राखेका थिए भन्ने तथ्य उनीहरूले यसको निम्ति राखि दिएको गुठी, पूजा-आजाको व्यवस्था, तीर्थयात्री जोगी, सन्त-महन्तहरूकोलागि सदावर्तको प्रवन्ध आदिको उल्लेखबाट माथि नै स्पष्ट भैसकेको छ। यस्ता पुर्खाका गरिमामय परम्परालाई उनीहरूका सन्तानहरूले क्रमशः विर्सन थाले। गुठीको आयस्ता आ-आफै खान थाले। गुठीको जग्गा कमाउने कतिपय सीधासाधा किसानहरूबाट बीच–बीचमै जाली फटाहाहरूले आम्दानी असुली हजम गर्न थाले। गुठी व्यवस्थाकोलागि राखिएका कर्मचारीहरू माथिको नियन्त्रण बसन्तपुरे चौतारियाहरूबाट पनि हुन छोड्यो। फलतः गुठीको आम्दानी घट्दै गयो। तीर्थयात्री साधु सन्त-महन्तहरूलाई वितरण गरिने सदावर्तको सीधा सामग्री घट्दै गयो। पुजाहारी र ज्योमो-लामाहरूलाई दिईने पारिश्रमिकमा अव्यवस्थाको कारण उनीहरूमा पनि विकृति आयो। यसरी गुठी प्रशासनको व्यवस्था कमजोर हुँदै गएको देखेर पछि टुक्चे निवासी शेरचन परिवार खास गरी सुव्बा मोहनमान शेरचनको यसतर्फ के ी ध्यान गएको पाईएको छ। मुक्तिनाथ र दामोदर कुण्डको महिमा अनुरूप यी महान् तीर्थस्थलहरूको सम्बन्धमा प्रचार-प्रसार गर्ने र तीर्थयात्रीहरूको सुविधाको व्यवस्थामा पनि उनीहरूले निकै प्रयास गरेका थिए। "शालग्राम रहस्यम्" नामक एक ग्रन्थको २००५ साल तिर सुव्बा मोहनमान शेरचनले प्रकाशित गरे। यसरी मुक्तिक्षेत्रको प्रचार-प्रसारका साथसाथै मुक्तिनाथ दर्शनार्थ आउने तीर्थयात्री, योगी, सन्त-महन्तहरूको निम्ति

आवश्यक सुविधाको प्रवन्ध गर्ने सुकार्यमा पनि उनीहरूको दिलचस्पी थियो। मुक्तिनाथ सदावर्त गुठीको आय घट्दै गएको र गुठी प्रशासनमा सिथिलता आएपछि सामान्य रेखदेखमा कमी महशुस भएकोले "मुक्तिनाथ यात्रु सेवा समिति" गठन गरी यसै समितिको माध्यमबाट मुक्ति क्षेत्रको हेरचाह, यात्रुहरूको सेवा-सत्कार र निर्माण सुधारको काम गर्ने व्यवस्था शेरचन परिवार कै सक्रियतामा चालु राखियो।

१. मुक्तिनाथ यात्रु सेवा समिति

यस शताब्दिको शुरुमै मुक्तिक्षेत्रको रेखदेख र यात्रुहरूको सेवा सत्कारको निम्ति टुक्चे निवासी शेरचन परिवारको सक्रियतामा मुक्तिनाथ यात्रु सेवा समितिको गठन गरियो। यस समितिमा शुरू शुरूमा सु. मोहन मान र उनका परिवारका सदस्य तथा केही उत्साही सामाजिक तथा धार्मिक कार्यकर्ताहरू रहने गर्थे। यस समितिका सदस्यहरूको फेर वदल समयसमयमा हुँदै रहे पनि सुव्वा परिवारकै सदस्यहरू विशेष सक्रिय रहेको कुरा बुढा-पाकाहरू खुला रूपले व्यक्त गर्दछन्। यस समिति मार्फत निम्न लिखित कुराहरूमा ध्यान दिएको देखिन्छ।

मुक्तिनाथ मन्दिरको आसपासका पाटीपौवाहरूको मर्मत सुधार र नयाँ पौवाको निर्माण, मुक्तिनाथको दर्शनार्थ आउने तीर्थयात्रीहरू वास वस्ने र सन्तमहन्त तथा साधारण भिक्षु र तीर्थयात्रीका निम्ति यसै ग्रन्थको माथि गुठी व्यवस्था अन्तर्गत उल्लेख गरिए अनुरूप महाराजा रण वहादुर शाह, रानी सुवर्णप्रभा र मौसूफका सन्ततिद्वारा गरिएको व्यवस्था पछि अरू कसैको ध्यान यस तर्फ त्यति आकर्षित भएको पाईएको छैन। गत शताब्दिको अन्त्यतिर लमजुङ वासी सुब्बा नरजङ्ग गुरुङले मुक्तिनाथ मन्दिरको उत्तर-पट्टी एउटा दुईतले पौवा वनाई दिएको वताईन्छ, जुन जीर्ण भएपछि यसै समितिले माथिल्लो तला भत्काई मर्मत गरेको थियो। आजसम्म पनि एक तले पाटी छँदैछ। यस वाहेक मुक्तिनाथ मन्दिरसंगै अगाडिपट्टि एक र मुक्ति-नाथ ढोकाबाट भित्र पसे पछि बाटाको दायाँ र बायाँ ११ वटा पौवा यसै

समितिको सक्रियतामा निर्माण गरिएका थिए । दायाँपट्टीको पौवा जीर्ण भै मर्मत योग्य नहुँदा पछि भत्काईयो । बायाँपट्टीको २ तले टीनले छाएको पौवा भने अझै छँदैछ । यो पौवा सुब्बा कोमलबहादुरको आर्थिक सहयोगमा निर्माण भएको हो । बरू यी पौवाहरूको रेखदेख र सम्भार राम्रोसंग भै रहेको छैन । यी पौवाहरू बारे विस्तृत विवेचना माथि नै सांस्कृतिक सम्पदा अन्तर्गत भैसकेको छ । यस समितिले लिएका र निभाएका उद्देश्य र कार्य-हरू निम्न लिखित छन् ।

क) मन्दिरहरूको सामान्य मर्मत सुधार :

मुक्तिनाथ हाता भित्र रहेका नृसिंह गोन्पा, ज्वालाजी र गोन्पा साम्बा (साङदो गोन्पा) समेतको रेखदेख र सामान्य मर्मत सुधारको काम यसै समितिको सक्रियतामा हुने गर्थ्यो । रेसुङ्गा महाप्रभुले शिव-पार्वती मन्दिर यसै समयमा निर्माण गराएका र सो मन्दिरमा स्थापना गर्न तयार गरी पठाएका शिव र पार्वतीका मूर्तिहरू टुक्चे निवासी सुब्बा इन्द्रमानको घरमा धेरै वर्ष रहेको अभिलेख देखिन्छ ।

ख) तीर्थयात्री, जोगी, सन्तमहन्तहरूको सेवा सत्कार :

रानी सुवर्णप्रभा र उनका वंशजहरूले राखिदिएको गुठीको आयस्ता घट्दै गई तीर्थयात्रीहरूको सेवा सुश्रुशामा कमी आउन लागेको तथ्यलाई महसुस गरेर चन्दा सङ्कलन गरी यात्रुहरूलाई पकाउने खाना भाँडाकुडा थाल कचौराको प्रबन्ध सुत्ने खाट, राडि-पाखिको प्रबन्ध यस समितिले गरेको थियो । जाडोमा आगो ताप्ने फलामका ठूला-ठूला फलामे हीटरको व्यवस्था पनि गरेको थियो । यस यात्रु सेवा समितिको अनुरोधमा रानी जगदम्बाबाट तीर्थयात्रीको निम्ति ओछ्याउने गद्दा राडी-पाखी र पकाई खाने भाँडाकुडा २०१४ साल तिर प्राप्त भएको बताईन्छ । खटिया, राडि-पाखि र गद्दा आदिको अहिले निशाना पनि छैन । तर केही भाँडाकुँडा र थालकचौराहरू अझै भण्डारमा सुरक्षित छन् । राखु क्षेत्रबाट आउने केही सीधा रसद वितरण व्यवस्थाको रेखदेख पनि यस समितिले गर्ने गर्थ्यो । यस

समितिको कार्यकालसम्म पनि राखु गुठीबाट चामल, दाल, अदुवा, खुर्सानी आदि केही सामान आउने गर्थ्यो भन्ने सबैको भनाई छ ।

ग) मुक्ति-क्षेत्रको बारेमा प्रचार प्रसार गर्ने :

पौराणिक ग्रन्थहरू बाहेक पछिल्ला कालमा लेखिएको सुब्बा मोहनमानद्वारा २००७ सालमा प्रकाशित 'शालग्राम–रहस्यम्' नामक ग्रन्थलाई मुक्ति क्षेत्रको महिमाको जानकारी दिने एकमात्र ग्रन्थको रूपमा मान्न सकिन्छ । यस बाहेक भारतको नौतनवा गोरखपुरसम्म पनि प्रचार प्रसारको लागि सूचना पाटीहरू राख्ने र पर्चा पम्प्लेटहरूद्वारा ठाउँ-ठाउँमा प्रचारप्रसार गर्ने कार्य यस समितिले गर्ने गरेको कुरा यस क्षेत्रका सबैलाई थाहा छ । नेपालको साथै भारतका पनि धर्मावलम्बीहरूमा मुक्तिनाथको महिमाको बोध गराउने प्रयास यस समितिले निकै नै गरेको पाइन्छ ।

सुब्बा मोहनमानको निधन भएपछि पनि उनका वंशज तथा केही समाजसेवीहरूले वि.स. २०१९।२० सम्म थोरै भए पनि यस समितिको कार्यक्रम चालु नै राखेका थिए । क्रमशः पछि यसमा पनि शिथिलता आउन थाल्यो । धार्मिक र सामाजिक क्रियाकलापमा सधैं संलग्न रहनको निम्ति मानवमा महानता र त्यागको आवश्यकता पर्छ, जुन कुरा सधैं सबैमा अपेक्षा गर्न सकिँदैन । स्वार्थको संकीर्ण घेराबाट बाहिर निस्कनु मानिसको निम्ति अत्यन्त कठिन कुरा हो । त्यसैले होला मानव सभ्यताको आदिकालदेखि थोरैले पछि सम्मलाई कीर्ति छाड्छन् र एक दुई मात्र महामानव हुन्छन् । यसै स्वभाविक मानव प्रकृतिको प्रभाव यस समितिलाई पनि पर्न थाल्यो । त्यसपछि पञ्चायत व्यवस्थाको सूत्रपात पछि मुक्तिनाथ विकास समितिको गठन भएको देखिन्छ ।

२. मुक्तिनाथ विकास समिति

यसरी सुब्बा परिवारको सक्रियतामा गठित मुक्तिनाथ यात्रु सेवा समिति निष्क्रिय भएको र २०१७ सालको ऐतिहासिक, राजनैतिक परिवर्तन

पछि जिल्लामा गठन भएको जिल्ला सभाको ध्यान मुक्तिक्षेत्रको व्यवस्था गर्न पट्टि आकर्षित भएको पाइन्छ । यसै क्रममा 'मुक्तिनाथ विकास समिति'को गठन भएको देखिन्छ । त्यति बेला यस मुस्ताङ्ग जिल्लाको सदर-मुकाम हाल म्याग्दी जिल्ला भित्र पर्ने "दाना" भन्ने स्थानमा थियो । २०२५ साल पौष ६ गते दानामा बसेको जिल्ला सभाले चौथो जिल्ला सभाले गठन गरेको मुक्तिनाथ विकास समिति भङ्ग गरी समाजसेवी श्री क्षेत्रबहादुर थकालीको अध्यक्षतामा नयाँ 'मुक्तिनाथ विकास समिति' गठन गर्ने निर्णय गरेको अभिलेख मुस्ताङ्ग जिल्ला पञ्चायतमा सुरक्षित छ । जुन समितिको गठन निम्न बमोजिम थियो ।

श्री क्षेत्रबहादुर थकाली – जोमसोम	अध्यक्ष
श्री सोहनलाल थकाली – "	कोषाध्यक्ष
श्री पञ्चायत विकास अधिकारी जि.प. कार्यालय – मुस्ताङ्ग	सचिव
श्री विष्णुराज हिराचन – मार्फा	सदस्य सचिव
श्री खडानन्द शर्मा – माननीय रा.प. सदस्य	सदस्य
श्री प्रधान पञ्च मुक्तिनाथ गाउँ पञ्चायत	"
श्री छुल्टिन गुरूङ्ग – खिगा	"
श्री डा. मङ्गलसिंह तुलाचन – टुक्चे	"
श्री धोर्जे गुरूङ्ग – पुराङ	"
श्री छ्वाङ ठकुरी – पुराङ	"
श्री पल्साङ छिरिङ गुरूङ्ग – झोङ	"

यस अघि चौथो जिल्ला सभाले नै मुक्तिनाथ विकास समिति गठन गरेको थियो भन्ने माथि उल्लिखित निर्णयवाट वोध भएतापनि त्यसको केही अभिलेख पाईएन । २०१९ सालमा प्रथम जिल्ला सभा गठन भएको र त्यसवेला सालमा २ वटा जिल्ला सभा आयोजना हुने हुँदा सम्बत २०२१ सालतिर पहिलो मुक्तिनाथ विकास समिति गठन भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । यस समितिले मुक्तिनाथ क्षेत्रका स्थानिय वासिन्दाहरूमा जाग-

एकता पैदा गर्ने उद्येश्यले २०२३ सालमा "मुक्तिनाथ भलिवल शील्ड" को स्थापना गरी हरेक वर्ष स्थानीय यार्तुङ्ग मेलाको समयमा भलिबल प्रतियोगिता रानीपौवाको छेउमा गर्न थाल्यो। (६५ तोला चाँदीको कल्वाको रूपमा राखिएको यो ऐतिहासिक शील्ड छँदैछ र बीचमा केही वर्ष प्रतियोगिता बन्द भए पनि सम्वत २०४१ देखि नियमित रूपमा सञ्चालित छ।) २०२५ सालमा गठित समितिमा धेरैजसो सदस्य जिल्ला सभाका पदाधिकारीहरू नै रहने व्यवस्था गरेको र पञ्चायत विकास अधिकारीलाई सदस्य सचिव राखिएको हुँदा, मुक्तिनाथको व्यवस्था र विकासमा अरू सक्रियता आउन सक्ने आशा गर्नु स्वभाविक थियो। तर यस समितिले सामान्य रेखदेख बाहेक अरू कुनै ठोस कार्य गरेको अभिलेख केही पाईएको छैन। त्यसपछि २०२८ सालको जिल्ला सभाले श्री सोहनलाल थकालीको अध्यक्षतामा यस मुक्तिनाथ विकास समितिको पुनर्गठन गरेको पाइन्छ। यस पुनर्गठित समितिबाट पनि ठोस क्रिया-कलाप केही भएको पाईएको छैन। यस अवधिमा मुक्तिनाथको आवश्यक सामान्य रेखदेख सम्म मात्र भएको बताईन्छ। तत्कालीन जिल्ला सभाले रू. १०००।– वार्षिक छुट्याईदिएको बजेट पनि पूरा खर्च गर्न सकेको देखिदैन। यसरी २०२१ साल देखि २०३३ सालसम्मको अवधिमा कुनै ठोस काम भएको देखिदैन। त्यसपछि प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा २०३३ साल मंसीर १७ गते यस समितिको पुनर्गठन गरेको अभिलेख जिल्ला कार्यालयमा रहेको छ। यस अघि वि.सं २०३० सालमा गठित मुक्तिनाथ विकास समिति विघटन गरी मुक्तिनाथ विकास समिति २०३३ गठन गरिएको कुरा निर्णयमा उल्लेख छ। विघटन गरिएको २०३० सालको उक्त समिति प्र.जि अ. को अध्यक्षता थियो वा पञ्च प्रतिनिधिको अध्यक्षतामा थियो भन्ने कुराको अभिलेख छैन। जे भएता पनि प्रामाणिक रूपमा २०३३ को यस समितिलाई नै पहिलो पटक सरकारी अधिकृत (प्र. जि. अ.) को अध्यक्षतामा गठन गरिएको भन्न कर लाग्छ। यस समितिको गठन निम्न बमोजिम थियो।

१.	श्री प्रमुख जिल्ला अधिकारी	अध्यक्ष पदेन
२.	श्री सोहनलाल थकाली	सदस्य
३.	श्री क्षेत्रबहादुर थकाली	,,
४.	श्री बिष्णुराज हिराचन	,,
५.	श्री शंकरमान शेरचन	,,
६.	श्री फलेन्द्रप्रसाद तुलाचन	,,
७.	श्री जयप्रसाद शेरचन	,,
८.	श्री पञ्चायत विकास अधिकारी	,, पदेन
९.	श्री प्र. पं. मुक्तिनाथ गा. पं.	,, ,,
१०.	श्री जिल्ला पञ्चायत सभापति मुस्ताङ्ग	,, ,,
११.	श्री ज्वालाभाई लामा र मुख्य झुमा (ज्योमो)	,, ,,
१२.	श्री प्र. पं. देवनरसिंह भट्चन जोमसोम	,,
१३.	मुस्ताङ्ग माल हाकिम	पदेन सदस्य सचिव

यसरी स्थानिय समाजसेवी, जनप्रतिनिधि र श्री ५ को सरकारका अधिकृत समेत रहने गरी एक समिति गठन गरी मुक्ति क्षेत्रको सुव्यवस्था र सम्वर्धनमा सक्रियता ल्याउने अर्को पटक ठोस कदम चाल्न प्रयास गरेको यसबाट देखिन्छ। यस प्रकार गठन गरिएको मुक्तिनाथ सेवा समिति अद्यावधि छँदैछ। यसरी प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा गठित स्थानिय समाजसेवी र पञ्च प्रतिनिधिहरू समेत समावेश भएको मुक्तिनाथ विकास समितिले निम्न लिखित विषयहरूमा ध्यान केन्द्रित गरेको देखिन्छ।

(क) मुक्तिनाथको आयस्रोतको व्यवस्था र सम्पत्तिको सुरक्षा :

राखु गुठीको आयस्रोत पूर्णतया वन्द भैसकेको थियो। सामान्य पूजाआजा र सानुतिनु मर्मतको निम्ति पनि सरकारको मुख ताक्नु पर्ने स्थिति थियो। यसर्थ ठूलठूला धामहरूमा जस्तै मुक्तिनाथमा पनि श्रद्धालु भक्तजनहरूबाट दान चन्दा माग गर्नको निम्ति एक सेफ राख्ने निर्णय गऱ्यो

र राख्यो पनि । दान चन्दाको निम्ति प्रचार-प्रसार गर्न केही रकमको व्यवस्था मिलायो । यस समितिको पहिलो बैठकले नै यसरी आयस्रोत जुटाउने उपाय खोजेको देखिन्छ ।

०३३।७।२० मा मुस्ताङ्ग मालले, मालपोत बिभागको निर्देशन अनुसार २०२० सालमा वाग्लुङ्ग गौंडाबाट चलितका गहनाको लगत खडा गरी (लगत हाल मुस्ताङ्ग मालमा सुरक्षित छ) मुक्तिनाथ झारकोट निवासी लामा झ्याम्बा राप्के विष्टलाई जिम्मा दिएकोमा निज लामा वृद्ध हुँदै गएको तथा गहना हराउने समेत डरले गर्दा उक्त गहना वाग्लुङ्ग मालमा बुझाएको र फेरी वाग्लुङ्ग मालले मालपोत विभागमा बुझाएको हुँदा उत्तरी सीमा प्रहरी निरीक्षक कार्यालयमा सुरक्षासाथ राख्न र जनप्रतिनिधि समेत भएको एक समिति गठन गर्न भनि ०३३।७।२० मा प्र. जि. अ.लाई पत्र लेखेको देखिन्छ । सायद यसैको आधारमा प्र. जि. अ. को अध्यक्षतामा समिति गठन भएको हुनुपर्छ । यसरी मुक्तिनाथमा चढाईएका सबै गरगहनाहरू सङ्कलन गरी मुस्ताङ्ग जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा रहेको सेफमा सुरक्षा साथ राख्ने र सेफको साँचो एउटा जिल्ला कार्यालयमा र एउटा माल कार्यालयमा राख्ने गरी व्यवस्थित गरिएको छ ।

यस समितिले पुरानो 'मुक्तिनाथ यात्रु सेवा समिति' र 'मुक्तिनाथ सेवा समिति'को समयका भाँडावर्तन श्रीसम्पत्तिहरू सम्बन्धित व्यक्तिबाट बुझिलिने भनी ०३६ श्रावण १३ गतेको बैठकबाट निर्णय गरेको र राखु गुठिमा पहिले डिठ्ठाभै काम गर्ने डि. देविलाल र डि. हेम बहादुर-बाट उक्त गुठीको आयस्ता रोकिएको सम्बन्धमा जानकारी लिने भन्ने बारे पनि निर्णय गरेको देखिन्छ । साथै ०३६ साल मंसिर २३ गते तत्कालीन वाग्लुङ्ग अञ्चलाधिशको अध्यक्षतामा बसेको यस किसिमको बैठकले राखु क्षेत्रमा रहेको मुक्तिनाथ गुठी जग्गालाई रैतान नम्बरीमा दर्ता गरी आएको रकमबाट पाटी पौवा बनाउने मर्मत सुधारमा खर्च गर्ने र बचेको रकम मुद्दती खातामा राखि आएको व्याजबाट पूजाआजा चलाउने भनी निर्णय

गरेको र सो अनुरूप सम्बन्धित निकायहरूसंग सम्पर्क राख्ने प्रक्रिया शुरू गरेको पाइन्छ । तर कुनै तहबाट पनि यस सम्बन्धमा ठोस निर्णय नभएको हुँदा २०४१ मा श्री ५ महाराजाधिराज सरकारको पश्चिमाञ्चल क्षेत्रको अनौपचारिक भ्रमणको अवसरमा सरकारबाट उक्त गुठीको जग्गालाई रैकरमा परिवर्तन गरी आएको रकमको अक्षय कोष खडा गर्ने निर्देशन बक्स भएको छ ।

मुक्तिनाथ भगवान्को मन्दिर वरिपरिका के कति जमीन मुक्तिनाथ हाताभित्र पर्छ भन्ने निश्चय अहिलेसम्म भएको थिएन । २०४१ सालमा मुक्तिनाथ हाताको जमीन निश्चय गरी सोको नाप नक्शा यसै समिति मार्फत गराइएको देखिन्छ । जसको क्षेत्रफल तल दिइएको छ ।

वर्तमान मुक्तिनाथ विकास समितिको कार्यकालमा भएका प्रयासहरूबाट केही आयस्रोतको व्यवस्था भएको र भएको सम्पत्तिको लेखाजोखा समेत गरिएको छ । यस लेखा अनुरूप मुक्तिनाथ भगवान्को हालको सम्पत्ति निम्न बमोजिम देखिएको छ:

नगद :

१. बचत खातामा रू. २७,६६१।६६
२. मुद्दती " रू. १६०००।—

जम्मा रू. ४६,६६१।६६

सुनचाँदी :

सुन – १३२ ग्राम

चाँदी – किलो ८, ग्राम ६६०

अन्य सामान :

१. चाँदीको भा रू. १ र अन्य भा.रू. २२।२५
२. गिल्टीको माला सुनको पाता १–५० ग्राम
३. पित्तलको सिक्रीमा १४ वटा भारतीय पैसा र ३ पचअन्नी भएको माला थान १ को २० ग्राम

४. तांबा र पित्तल पाता र केही चांदीको पाता भएको १४० ग्राम
५. तांबाको पञ्चमाला थान १ को ६० ग्राम
६. शङ्ख २ मध्ये १ मा चांदीको पुच्छर र टुप्पामा सुनको जलप लगाएको र घण्ट १
७. चांदीको सिक्रीमा कमसल मुगा भएको माला थान १
८. २ मुखे रुद्राक्षको माला थान १
९. सक्कली मुगा ६ थान र सुनले मोडेको दारा एवं पत्थर भएको माला १ थान

माथि उल्लिखित सुन र चांदीमध्ये केही निम्नस्तरको देखिन्छ र केही राम्रो पनि। जे जस्तो थियो त्यसलाई त्यही रूपमा समितिद्वारा तौल गरिएको र त्यसमा कपडा धागो आदि साथै हुँदा यस तौललाई पूर्ण प्रामाणिक भने मान्न सकिन्न। नगद बाहेक अरू सामग्री सबै जिल्ला प्रहरी कार्यालयस्थित मुक्तिनाथको सेफमा राखिएका छन्।

जग्गा जमीन :

माथि गुठी व्यवस्था अन्तर्गत राखुस्थित जग्गा जमीनको विषयमा सप्रमाण उल्लेख गरी सकिएको छ। उक्त राखुको सदावर्तको जग्गा खेतवारी वाहेक मुक्तिनाथको हाताभित्रको मुक्तिनाथको गुठी पाखो बाली नलाग्ने जग्गा जम्मा ४६३ रोपनी १३ आना ३ दाम रहेको जानकारी पाइएको छ।

अन्य सम्पत्ति :

मुक्तिनाथमा पहिले-पहिले आउने तीर्थवासी जोगी, सन्तमहन्त-हरूको निम्ति सुत्ने वस्ने र सदावर्तको व्यवस्था समेत थियो भन्ने कुरा माथिका अध्यायहरूमा नै उल्लेख गरी सकिएको छ। यसको निम्ति दाताबाट खटिया राडी-पाखी र खाने पकाउने भाँडा-वर्तनको समेत व्यवस्था भएको थियो। राडी-पाखी र खटियाहरू कति हराए र धेरै थोत्रिएर सकिए तर पकाई खाने भाँडा वर्तन र थाल आदि अहिले पनि सुरक्षित छन्। जसको

विवरण यस प्रकार छः

— पित्तलका साना ठूला थाल ५८ थान – आलमोनियम र ढलौट बाल्टिन ७ थान

— अंखोरा लोहोटा ढलौटका १६ थान – लाल्टिन पुराना – २ थान

— पित्तल र तांवाका साना ठूला पकाई खाने ताउला ७ थान, काठका दराज २ थान

— पित्तलको ग्लास – १ थान – पञ्चपाला २ थान

— डाडु पन्यु, (तांवा + पित्तलका) ६ थान, सेफ – २ थान

— ढलौटे अँखोरा २ र तांवाको कलश १ समेत – ३ थान, फलामे हिटर २ थान

— तांवा र पित्तलका गाग्री ३ थान

यी माथि उल्लिखित सामानहरूमध्ये लालटिन आदि केही सामग्री पुराना भै काम नलाग्ने भएका र धेरै सामान राम्रै अवस्थामा छन्।

(ख) मन्दिर पाटीपौवाहरूको मर्मत सुधार

देवमन्दिर, पाटी-पौवा आदि निर्माण गर्ने र चौतारी चिन्ने जस्ता सुकार्य गर्ने कार्यहरू नेपाली परम्पराका विशेषताहरू हुन् । पहिले पहिले राजघराना वा सर्वसाधारण परिवारका पनि धनीमानी व्यक्तिहरूको ध्यान यस्ता काममा जाने गर्दथ्यो । अब आएर पश्चिमी भौतिकवादी परम्पराको अनुकरण गर्ने प्रवृत्ति देखापर्दै गएको र जे काम पनि सरकारले नै गरिदेओस् भन्ने प्रवृत्ति समाजमा बढ्दै गएकाले यस्ता महान् कार्यहरूबाट मानिसको ध्यान हट्दै गएको पाइन्छ ।

मुक्तिनाथ मन्दिर र आसपासका देवमन्दिर तथा पाटीपौवाहरूको सामान्य मर्मत र सरसफाई पनि पहिलेदेखि नै हुँदै गरेका थिए । २०३२।३३ मा श्री ५ को सरकारको करीव एक लाख छ हजारको अनुदान सहयोगमा मुक्तिनाथ मन्दिरको प्रदक्षिणा पथमा पित्तलको पाता ठोकिएको र १०८ धारा मर्मत गरिएको तथा मन्दिरको प्रवेशद्वारको पौवा समेत मर्मत गरिएको

थियो । त्यस्तै रानी सुवर्णप्रभाले निर्माण गरिदिएको बिशाल रानीपौवा (उराल्लो पौवा) जीर्ण भएको हुँदा दुर्गम क्षेत्र विकास समितिको करीव एक लाखको अनुदान सहयोगमा २०३० सालतिर मर्मत गरी पौवाको छाना ढुङ्गाले छाइयो । तर पुराना काठमा ढुङ्गाको छाना लगाएको हुँदा ढुङ्गाको भार खप्न नसकी तुरून्तै केही भाग भत्कन गएकाले २०३३ सालमा फेरि सोही संस्थाको करीव ३ लाखको अनुदानमा टीनको छाना लगाई मर्मत गरियो । दुर्भाग्यवश कडा हावाले छानाको टीन उडाई दियो र फेरि तुरून्तै उसै संस्थाको १ लाख ५० हजारको अनुदानमा स्थानीय प्रविधिअनुसार माटाको छाना लगाई मर्मत गरेपछि अहिलेको अवस्थामा सो पौवा खडा छ । उक्त कार्य वर्तमान मुक्तिनाथ विकास समितिको सक्रियतामा भएको हो ।

नर्सिङ्ग गोन्पा पनि ज्यादै जीर्ण भएको हुँदा २०४० सालमा पुरातत्व बिभागबाट कर्मचारी खटिई पुनर्निर्माण गरेको थियो । पुरातत्व बिभागले गोन्पाको वास्तुशैली नै भत्र नमिल्ने र निर्माण पनि कच्चा किसिमले गरेका हुँदा तुरून्तै भत्कन गयो । पुनः पुरातत्व बिभागकै अनुदानमा २०४२।४३ सालमा करीव सवालाख रकमको लागतमा मुस्ताङ्ग जिल्ला कार्यालयबाट स्थानीय प्रधानपञ्च मार्फत मर्मत गराएपछि वर्तमान उक्त गोन्पाको स्थिति ठिकै छ ।

यस्तै ज्वालाजीस्थित गोन्पाको पनि मर्मत गर्नु पर्ने स्थिति हुँदा श्री ५ को सरकारको करीव ३० हजारको अनुदानमा २०३५।३६ मा उक्त गोन्पा मर्मत भएको अभिलेखबाट देखिन्छ ।

मुक्तिनाथ मन्दिरको हाता वरिपरि पर्खाल लगाउने, रानीपौवा-बाट मुक्तिनाथ मन्दिरमा जाने उकालो बाटोमा ढुङ्गाको सिंढी बनाउने र मुक्तिनाथको १०८ धारा मर्मत गर्ने कार्यमा मुस्ताङ्ग जिल्ला पञ्चायतले सक्रियता देखाएको छ । २०४० सालमा रू. १,४५,२५५।– को लागतमा मन्दिर हाता वरिपरि पर्खाल लगाई दिएको तथा मन्दिर जाने उकालो बाटोमा ढुङ्गाको सिंढी लगाई दिएको र ज्वालाजी जाने बाटो समेत बनाई दिएकाले मन्दिर क्षेत्रको वातावरण निकै राम्रो भएको छ । मुक्तिनाथबाट

मनाङ्ग जाने बाटोमा पर्ने प्रसिद्ध थोराङ्ग पासको फेदिमा र दामोदरकुण्डमा १ समेत २ वटा पौवाहरूको निर्माण पनि मुस्ताङ्ग जिल्ला पञ्चायतबाट भएका छन् । हवाई विभागले मक्तिनाथ मन्दिरकै छेउमा अलि तल हेलीप्याडको समेत निर्माण गरिदिएको छ ।

(ग) मुक्तिनाथ मन्दिर क्षेत्र तोक्ने र सफा-सुग्घर राख्ने व्यवस्था:

मुक्तिनाथ मन्दिर वरिपरि तीर्थवासी र अरू मानिसहरूबाट फोहर मैला नहोस् भन्ने सदिच्छा राखेर रानी सुवर्णप्रभाबाट मन्दिरक्षेत्रबाट करीब एक किलोमिटर तल पुराङ गाउँको नजीक रानीपौवा निर्माण गराइएको प्रष्ट छ । आजकाल त्यो पौवा रहेको ठाउँको नाउँ नै रानीपौवा हुन गएको छ । पछि सामाजिक तथा धार्मिक कार्यकर्ताहरूले रानीको सदिच्छा थाहा नपाएर हो वा के कारणले हो मन्दिर वरिपरि नै पाटी-पौवाहरू बनाई दिए । रानीपौवा बाहेक अरू सबै पौवा मन्दिर वरिपरि हुँदा र ज्यादाजसो तीर्थवासीहरू साथै लामा-झुमा पूजाहारी र सुरक्षा प्रहरी समेत मन्दिर वरिपरि बस्न थाले । यसले गर्दा फोहर मैला ज्यादा हुन थाल्यो । मन्दिर वरिपरि बोटबिरूवा काटी मासी दाउराको रूपमा प्रयोग गर्न थाले । एउटा पौवामा त होटेल समेत राखिएको हुँदा पवित्रस्थल पनि मदिरापान गर्ने र मोजमज्जा गर्ने थलो हुन गयो । मुक्तिनाथ मन्दिर र वरिपरिका गोन्पाहरू स्थानीय बौद्धमार्गीहरूको पनि साझा तीर्थस्थल रहेको कुरा माथिका अध्यायहरूमा नै उल्लेख गरिएको छ । स्थानीय हिमाली बौद्धमार्गीहरूमा मन्दिरभित्र जुत्ता लगाएर प्रवेश गर्ने र मन्दिरको हातामा पनि मदिरापान गर्ने हुने सामान्य परम्परा रही आएको छ । जे भएता पनि मन्दिर होस् वा गोन्पा पवित्र तीर्थस्थलमा फोहर मैला गर्ने वैष्णव मन्दिरमा काटमार गर्ने र सार्वजनिक रूपमा मदिरा बिक्री गर्ने वा सेवन गरी जथाभावी गर्ने कुरा हिन्दू अथवा बौद्ध दुवै धर्मावलम्बीहरूको निम्ति उचित थिएन र छैन पनि । त्यसैले मुक्तिनाथ विकास समितिको वि.सं. २०३४।१२।२५ को बैठकले मुक्तिनाथ मन्दिर नजीकैको पौवामा सञ्चालन भै रहेको होटेल, (जहाँ काटमार र मदिरापानको थलो थियो) हटाउने निर्णय गऱ्यो । यो होटेललाई

रानीपौवाको नजीक सार्न आदेश दिएकाले तुरुन्तै सारियो। रानीपौवाबाट मुक्तिनाथ जाँदा सिंचाई कुलोको छेउको साँगुरो उकालो लाग्ने बाटोलाई दक्षिण सीमाना गरी पूर्व पश्चिम र उत्तरको सीमाना कोरलाम् (मुक्तिनाथ मन्दिर परिक्रमा गर्ने बाटो) अनुरुप मुक्तिनाथ क्षेत्र तोकी त्यस क्षेत्रभित्र मदिरापान निषेध, काटमार निषेध र फोहर मैला पार्न निषेध गरियो। लगभग त्यही सीमाना कायम गरी मुक्तिनाथको हाता तोकेर मुस्ताङ्ग नापी शाखा कार्यलयबाट नाप नक्सा समेत गराई सकिएको छ। जसको क्षेत्रफल माथि उल्लेख गरि सकिएको छ।

तत्कालीन मुक्तिनाथ यात्रुसेवा समितिले बनाई दिएको कच्ची पौवामा रहेको होटेल माथि उल्लेख भएअनुसार रानीपौवा छेउमा सारेपछि त्यो जीर्ण भएको पौवा मुस्ताङ्ग जिल्ला पञ्चायतको अनुदानमा भत्काई सफा गरियो। तीर्थयात्रुहरूलाई मुक्तिनाथ आसपास बस्न बन्द गरियो। मुक्ति-नाथ वरिपरि बोटविरुवा लगाउन र भएका रुखहरू सुरक्षित राख्ने बारे समेत मुक्तिनाथ बिकास समितिको ध्यान गएको अभिलेखबाट देखिन्छ।

तीर्थवासीहरूलाई बास बस्न रानीपौवा सफासुग्घर राख्नु पर्ने आवश्यकतालाई महशूस गरी रानीपौवाकै बाहिरी बरण्डाको देब्रेपट्टीको एक कोठामा स्थानीय वासिन्दालाई होटेल राख्न दिने र सो बापत निजले रानीपौवाको हेरचाह गर्ने निर्णय ०३५।३।१२ मा समितिले गरेअनुसार पौवाको हेरचाहको व्यवस्था भैरहेको र पौवाको हिउँ फाल्नलाई रू. ३००।- समितिको कोषबाट दिने व्यवस्था भैआएकोमा पौवाको सरसफाई र सानोतिनो लिपपोतसम्म पनि राम्रो नभएकाले २०४४ सालदेखि स्थानीय उप-प्रधानपञ्च मार्फत पुराङ गाउँवासीले पौवाको हिउँ फाल्ने, छानामा माटो हाल्ने र सामान्य लिपपोत गर्ने गरी वार्षिक रू. १५००।- पन्ध्र सय मुक्ति-नाथ विकास समितिको कोषबाट पारिश्रमिक दिने व्यवस्था गरिएको छ।

महान् तीर्थस्थल मुक्तिनाथ मन्दिर र त्यसको आसपास क्षेत्रको सुरक्षाको आवश्यकता पनि त्यक्तिकै महशूस भएको हुँदा हाल मुक्तिनाथ

विकास समितिले श्री ५ को सरकारसंग मुक्तिनाथ प्रहरी थाना राख्ने माग गरेको र सो अनुरूप २०३९ सालदेखि उक्त थाना खडा भएपछि मुक्तिनाथ र आसपास क्षेत्र सुरक्षित रहेको महशूस गरिएको छ ।

यस किसिमले मुक्तिनाथको वर्तमान व्यवस्था 'मुक्तिनाथ विकास समिति' को जिम्मामा रहेको छ र यसबाट केही कामहरू पनि भएकै छन् । मन्दिरको पौवाहरुको सरसफाई र हेरचाह आदि कार्यहरू र पूजाआजा पनि ब्राह्मण तथा ज्योमो दुवै परम्पराबाट येनकेन भैरहेकै छन् । तर पनि त्यत्रो विशाल गुठी सदावर्तबाट हिजोआज १ पैसा र १ गेडो अन्न पनि नउठ्नु र सदावर्त शून्य हुनु निश्चय नै दुःखपूर्ण कुरा हो । आवश्यक आर्थिक स्रोतको कमिले र स्थानीयहरूले हात झिकिदिनाले गर्दा समितिले सामान्य हेरविचार गर्दागर्दै पनि मुक्तिनाथको हाताभित्रकै गोन्पा साम्बा (साङ्दो गोन्पा) ध्वस्त भएर गैरहेको छ । त्यहाँका धात्विक मूर्ति तथा वस्तुहरू कहाँ पुगे त्यसको कुनै अभिलेख छैन । माटोका मूर्तिहरूपनि अर्धभग्न अवस्थामा छन् । स्मरणीय छ उक्त गोन्पा विशाल भएको र तीर्थयात्रीहरू बस्न हुने व्यवस्था समेत भएकोले एक पौवाकै काम त्यसले पनि गरेको थियो । रानीपौवा पनि पानी चुहिने रोगबाट अझै पीडितै छ । ध्यान दिएर भित्र हेर्ने हो भने त्यसको पनि अपेक्षाकृत रूपमा सम्भार हुन सकेको छैन खाली न्यूनतम रूपमा बचाइ राख्नेसम्म मात्र काम भएको छ ।

हिजोआज हिमाली पदयात्री विदेशी पर्यटकलाई भने केही होटेल तथा लजहरूको व्यवस्थाले सुविधा पुऱ्याएको भए तापनि हिन्दू तीर्थयात्री जोगी सन्यासी आदिलाई मुक्तिनाथमा र बाटोमा समेत कुनै बस्ने खानेको व्यवस्था छैन । पौवामा हिजोआज तीर्थयात्रीहरू खास बस्दैनन् । किनकि त्यहाँ कुनै सदावर्त तथा लत्ता–कपडा दाउरा पानीको व्यवस्था छैन ।

तेस्रो अध्याय

(दामोदरकुण्ड)

(क) परिचय :

हिन्दूहरूले अति श्रद्धा राख्दै आएको र पुराणहरूले उत्तिकै महत्व प्रदान गरेको दामोदरकुण्ड पश्चिमोतर नेपालको मुस्ताङ्ग जिल्लाको उत्तर-पूर्वमा पर्ने दामोदर हिमालको फेदीमा अवस्थित छ । चारैतिर हिमाली डाँडाहरूले घेरिएको दामोदरकुण्ड वास्तवमा एउटा उपत्यकाको रूपमा रहेको छ । यो दामोदरकुण्ड उपत्यकाको उचाई ४७९० मिटर अर्थात् १५,७११ फिट मात्र छ तापनि यस उपत्यकामा प्रवेश गर्न १८,००० फिटसम्म-को उचाई पार गर्नु पर्दछ ।[1] तीन–चार दिनको बाटो तलदेखि रूख–बिरुवा र घाँस–पात देख्न नपाइए तापनि यस उपत्यकामा भने हरियाली मैदान रहेको छ । खास कुण्डमा पुग्न पूर्व–पश्चिम फैलिएर डोल परेको हरियो चौर पार गरेर जानु पर्दछ । यो चौर अर्धढुङ्गे चट्टानले बनेको छ । भौगोलिक अवस्थितिलाई हेर्दा यो उपत्यका शुरुमा एउटा तलाउको रूपमा रहेको प्रतित हुन्छ । कालान्तरमा तलाउको पानी सुक्दै गएर कुण्डहरू मात्र बाँकी रहन आएको हुनु पर्दछ । धेरै वर्षसम्म तलाउको रूपमा रहेकोले पानी सुकेपछि त्यहाँ जम्न गएको मलिलो माटोको कारणले त्यो डोल मात्र हरियाली स्थल बन्न पुगेको तथा त्यहाँ घाँस–पात उम्रन गएको हुनु पर्छ भन्ने भौतिकवादी सोचाइ राख्ने हो भने पनि यस्तो अनकन्टार हिमाली टाकुराहरूको बीचमा रहेको सानो उपत्यकामा लहलहाउँदो कुशको झाडी हुनु र कुशलाई हाम्रा धार्मिक ग्रन्थहरूले दिएको महत्व सम्झँदा हाम्रो मनमा रहेको भौतिकवादी सोचाइ एक पटक परास्त हुन्छ ।

यस सानो उपत्यकामा जम्मा ३ वटा कुण्डहरू रहेका छन्। त्यहाँ जाँदा सबैभन्दा पहिले भेटिने कुण्डलाई 'दूधकुण्ड' भनिन्छ। यस कुण्डको पानी सेतोमा पहेंलो मिसिएको जस्तो देखिन्छ। अरू दुईवटा कुण्डहरूमध्ये यो कुण्ड निकै ठूलो आकारको छ। यस कुण्डको पानी बीचमा फुस्रो रङ्गको घेरो देखिन्छ। यो कुण्डभन्दा माथि अरू स-साना २ वटा कुण्डहरू छन्। सम्भवतः पहिले दुवै कुण्ड एउटै थियो र पानी सुक्दै गएपछि कालान्तरमा २ वटा बन्न पुगे। यी दुईमध्ये पनि एउटा अलि ठूलो र अर्को त्यो भन्दा अलि सानो आकारको छ। यी दुवै कुण्डको पानी अत्यन्त कञ्चन छ। यस उपत्यकाको भू-बनोटको अवस्थितिबाट पहिले यहाँ यी तीनवटाभन्दा पनि बढी कुण्डहरू भएको र कालान्तरमा पानी सुक्दै गएको अनुमान हुन्छ। हाल विद्यमान तीनवटै कुण्ड-हरूमा पानी आउने कुनै स्रोत देखिदैन तर कुण्हरूबाटै थोरै मात्रामा भए पनि पानी बाहिर बगेर गइरहेको छ।

शालग्राम पर्वत शृङ्खला दामोदरतीर्थ क्षेत्रका सबैजसो पहाडहरूमा अनेक प्रकारका कुण्डहरू पाइने प्रकृतिको स्वाभाविक देन नै जस्तो देखिन्छ। यिनैमध्ये दामोदरतीर्थका कुण्डहरू पनि पर्दछन्। मुक्तिनाथ मन्दिरभन्दा करीब-करीब ६ कोस जति माथि लगभग २७३०० फीट अग्लो हिमाल मुनि स्थानीयहरूले 'बेर्बाथा' भन्ने र हिन्दूहरूले 'विष्णु सरोवर' भन्ने तालहरू भएको स्पष्ट जानकारी पाइएको छ। विष्णु सरोवरभन्दा पनि माथि 'छो मेमे छु' (बाजे तलाउ) भन्ने ९ वटा तालको जानकारी पनि स्थानीयहरू दिन्छन्। दामोदरकुण्का माथि वर्णित ३ तालभन्दा माथि दामोदर हिमाल नजीकमा वास्तविक 'दामोदरकुण्ड' भएको जानकारी पनि स्थानीयहरूले दिएका छन्। यसरी प्राकृतिक तालहरू प्रशस्त भएको क्षेत्रको रूपमा मुक्तिक्षेत्रलाई मान्न सकिन्छ।

दामोदरकुण्डका वरिपरिका हिमशृङ्खलाहरूबाट बहने हिमनदीहरू, चारैतिर चाँदी जस्ता हिमशिखरहरू, बीचमा सानो हरियो र कुण्डहरू सहितको उपत्यका, मानव सभ्यताको अतिक्रमणभन्दा धेरै टाढा रहेको शान्त ठाउँ, चिसो हिमाली हावासँगै मिसिएर आउने नौला-नौला हिमाली चराचुरुङ्गी-हरूको मीठो आवाज, एउटा कलाकारको कल्पना मात्र होइन, दामोदरकुण्डको

वास्तविक दृश्यपटल हो । नागवेली हुँदै दामोदरकुण्डको बायाँपट्टिबाट बहने हिमनदीहरूको समूह नै प्रसिद्ध काली–गण्डकीको मुहान तथा शीर हो ।

मुक्तिनाथसम्म जाने बाटो एवं साधनहरूबारे परिचयको पहिलो अध्यायमा नै उल्लेख भइसकेको छ । मुक्तिनाथदेखि दामोदरकुण्डसम्म जाने बाटो–घाटो र बासहरूको बारेमा पनि संक्षिप्त परिचय दिन यहाँ आवश्यक नै देखिन आउँछ ।

मुक्तिनाथबाट दामोदरकुण्ड जाने २ वटा बाटो छन् । जसमध्ये एउटा मुक्तिनाथबाट झोङ पञ्चायतको उपल्लो खण्डको डाँडो हुँदै नरसिंखोलाको पुरानु पौवा, दे गाउछेउ हुँदै ताङ्ग्या खोला, धूपीवासको पुरानु पौवा हुँदै दामोदरकुण्ड पुग्ने र अर्को ताङ्ग्या खोला, दामोदरकुण्ड खोला पार गरी सुर्खाङ पुगेर उकालो लाग्दै यार्–रा, गाङ्–रा, लुरी आदि बस्ती हुँदै 'घ्युमो' नामक खोलाको बास बस्ने ओडार समेत भएको ठाउँ र 'वा–स्याक' खोला र त्यहाँको उकालो चढेर १८००० फीटको उचाईको घाँटी पार गरेर दामोदरकुण्ड पुग्ने हुन् । यी दुवै बाटोबाट लगभग ३ देखि ४ दिनको पैदल यात्रा गर्नु पर्दछ मुक्तिनाथबाट दामोदरकुण्ड पुग्न । यी बाहेक एउटा छोटो तर अप्ठ्यारो बाटो नर्सिङ खोलाको माथिल्लो भाग हुँदै माथिबाटै जाने पनि छ । यी सबै बाटो-मध्ये नजीकसम्म मानव बस्ती भएको चाहिं यारा–घारा लुरी हुँदै जाने बाटो हो । यो बाटो सजिलो र केही घुमाउरो पनि छ । पहिले पहिले नर्सिङ खोला र धूपीवासका पौवा यथावत् हुँदा बिस्तारै हिंड्ने तीर्थयात्रीहरू मुक्तिनाथबाट हिंडेर नरसिङ खोला पाटीमा १ बास, त्यहाँबाट ताङ्ग्यामा १ बास, त्यहाँ-बाट धूपीवासमा १ बास र त्यहाँबाट दामोदरकुण्डमा १ बास समेत गर ४ दिनको पैदल यात्रा हुन्थ्यो तर अहिले उक्त पौवा कायम छैनन् । यारा–घाराको बाटोबाट मानव बस्तीलाई तलतिर छाडेर सुर्खाङ पञ्चायतको घारा गाउँको लुरी गोन्पाबाट उकालो लागेपछि मनुष्यलोकलाई छाडेर देव-लोकतिर हिंडेको जोसुकैलाई अनुभूति हुन्छ । बाटोमा पर्ने वृक्षविहीन पहाडहरू र स–साना चौरहरूमा देखिने नाउरका बथान, परेवाका हुलहरू मात्र तीर्थ-यात्रीसँग भेटबाट हुने स्थानीय प्राणीहरू हुन् । यस किसिमको मानव बस्ती-रहित शूनशान बाटो २ दिन हिंडेपछि दामोदरकुण्ड पुगिन्छ । बाटोमा १८०००

फीटसम्मको उचाई पार गरेर जानु पर्छ।

दामोदरकुण्ड जानको लागि उपयुक्त मौसम तथा समय ज्येष्ठदेखि भाद्रसम्मको अवधिलाई भनिन्छ । यस अवधिमा पनि आषाढ–श्रावण महिना बढी उपयुक्त हुन्छ । १८००० फीटसम्मको उचाई पार गर्नु पर्ने भएकोले लेक लाग्ने (Attitude Sickness) संभावना निकै हुन्छ यसर्थ यात्रीहरूले आफूलाई आवश्यक पर्ने सातु-सामल र बाक्ला–न्याना लुगाहरूको साथ–साथै केही औषधिहरू पनि साथमा लिएर जानु अनिवार्य हुन्छ । घरायसी औषधिमा पोलेको लशुन साथमा भए राम्रो हुन्छ । लशुन नखानेले 'मार्जिन' नामक लेकलाग्दा प्रयोग गरिने औषधि लिनु पर्दछ । दाउरा नपाउने हुनाले साथमा स्टोभ र तातो पानीका निम्ति थर्मस साथै हल्का खाना तयारी निम्ति चाउ–चाउ आदि हुनु राम्रो हुन्छ ।

धार्मिक महत्व र प्रसिद्धि :

मुक्तिक्षेत्रको धार्मिक महत्व र प्रसिद्धिबारे माथि दोस्रो अध्यायमा उल्लेख गरिसकिएकै छ । दामोदरकुण्ड पनि मुक्तिक्षेत्रभित्र पर्ने निकै महत्वपूर्ण र पवित्रस्थल भएकोले र मुक्तिक्षेत्रलाई अझ पवित्र तुल्याउने कृष्णागण्डकीको मुहान भएको समेत हुनाले यस ठाउँको धार्मिक महत्व अझ बढी अनुभव गरिएको पाइन्छ । मुक्तिक्षेत्रको उत्पत्ति सम्बन्धी धार्मिक धारणा, जसरी भगवान् विष्णुसँग सम्बन्धित रहेको पाइन्छ त्यसरी नै दामोदरकुण्ड पनि भगवान् विष्णुसँगै सम्बन्धित रहेको कुरा यसको नामबाट स्पष्ट हुन्छ । हिन्दू मात्रका सर्वमान्य त्रि–देवमध्येका एक भगवान् विष्णुका विभिन्न नामहरूमध्ये दामोरर पनि एक हो । यस कुरालाई हिमवत्खण्ड पुराणमा उल्लेखित यस श्लोकले पनि प्रमाणित गर्दछ :–

"बासुदेवं सितं विन्द्याद्रक्तं शंकर्षणम् ।
तथा दामोदरम् नीलं अनिरूध्दं तथैवच ।।
श्यामं नारायणं विद्धि तथा कृष्णं च: वैष्णवं ।"[२]

कृष्णगण्डकीको महत्व भगवान् विष्णुसँग सम्बन्धित रहनुको साथै कृष्णका तटमा पाइने विभिन्न आकृतियुक्त शालिग्रामहरूलाई भगवान् विष्णुकै

रूप मानिनु र यस पवित्र कृष्णागण्डकीको शीरको रूपमा रहेको र शालिग्राम क्षेत्र भएको समेत कारणबाट यस कुण्डको नाम दामोदरकुण्ड रहेको र साथैको हिमालको नाम चाहिं दामोदर हिमाल रहेको हुनु पर्दछ। यस प्रकारको विशाल हिन्दू धर्मको वैष्णव सम्प्रदायमा यस क्षेत्रको अत्यधिक महत्व रहनु स्वाभाविकै देखिन्छ ।

हिमवत्खण्डपुराण, गण्डकीमहात्म्य तथा स्कन्दपुराणको हिमवत्खण्डमा कृष्णगण्डकी र मुक्तिक्षेत्रको विषयमा व्यापक चर्चा–परिचर्चाहरू पाइन्छन् । स्कन्दपुराणको हिमवत्खण्डमा यस्तो उल्लेख पाइन्छ :

"संगमेषु च तीर्थेषु क्षुद्रापगादिभिः युक्तिषु ।।
तेषु स्नात्वा दिवं यान्ति वियुलाः सर्वकिल्वषेः ।
ब्रह्मकुण्डे नरःस्नात्वा ब्रह्मलोकं सगच्छति ।
अनन्ताख्य ह्रदे स्नात्वा दिवयान्ति नरोत्तमः ।।३।।"[३]

अर्थात् (विभिन्न साना नदीहरू गण्डकीमा) संगम भएका स्थानमा स्नान गर्नाले पनि सबै पापबाट छुटी (मानिसले) स्वर्गलोक प्राप्त गर्दछन् । जुन मानिसले ब्रह्मकुण्डमा स्नान गर्दछ त्यसले ब्रह्मलोक प्राप्त गर्दछ । रूद्रकुण्डमा स्नान गर्नेले रूद्रलोक जान पाउँदछ र अनन्त नामको कुण्डमा जो उत्तम मानिस स्नान गर्दछन् तिनले स्वर्ग प्राप्त गर्दछन् ।

उपरोक्त उल्लेखअनुसार कृष्णागण्डकी नदीका आसपासमा (मुक्तिक्षेत्रमा) तीनवटा कुण्डहरू भएको र जसको नाम क्रमशः ब्रह्मकुण्ड, रूद्रकुण्ड र अनन्तकुण्ड भएको कुरा थाहा हुन्छ । मुक्तिक्षेत्रमा यस्ता नाम भएका अन्य कुण्डहरू छैनन् र दामोदरकुण्ड उपत्यकामा भएका तीनवटा कुण्डहरूलाई नै उक्त पुराणले ब्रह्मकुण्ड, रूद्रकुण्ड र अनन्तकुण्ड नामाङ्कन गरेको भए दामोदरकुण्ड कुन हो त ? हुन सक्दछ, उक्त तीनवटा कुण्डहरूको समूह जो दामोदर हिमालको काखमा अवस्थित छ, लाई दामोदरकुण्ड भनिएको होस् । दामोदर उपत्यका तथा दामोदरकुण्ड, त्यहाँबाट उत्पत्ति भएर शालग्राम शीलाहरूले पूर्ण हुँदै बहेकी कृष्णागण्डकी हिन्दू मात्रकोलागि सर्वोच्च आस्था केन्द्र एवं पवित्र तीर्थस्थलको रूपमा परिचित छन् । साथै यस मुक्तिक्षेत्रको खासगरी

गण्डकी नदीको उद्‌गमस्थलदेखि नै तथा दामोदरकुण्डदेखिकै प्रत्येक ठाउँमा भगवान् विष्णुको शीलास्वरूप शालग्राम व्याप्त रहेको छ। यहाँका शालग्राम शीलाहरू भगवान् विष्णुको प्रतीक मानिनुको कारण स्कन्दपुराणमा उल्लेख गरिए अनुसार – वीर जालन्धरकी पतिव्रता स्त्री बृन्दालाई भगवान् विष्णुले छल गरी उनको सतित्व हरण गरेकाले, बृन्दाले विष्णुको छल थाहा पाएपछि विष्णुलाई श्राप दिइन्। बृन्दाले दिएका श्रापमध्ये स्थावर (शीला) भई बस्नु परोस् भन्ने पनि एक थियो। बृन्दाको यस्तो श्राप सुनेपछिको विवरण पुराणमा यस प्रकार छ :-

तस्याः शापं समाकर्ण्यतदा विष्णुरचिन्तयत् ।
क्षणं व्याप्य ययौ स्नातुं कृष्णामाया जलोत्तमे ।।११।।
तस्यां सस्नौ महाविष्णुः सर्वलोक हिताय च ।
अस्यां मूर्ति ततो भूयः अवतर्तु मनोदधे ।।१२।।
शापेन प्रेरितो विष्णुः कृष्णमायां स्थितो यदा ।
आहुय विश्वकर्म्मार्ण निर्माणाय ह्युवाच च ।।१३।।

विष्णुरुवाच ।

विश्वसृक् त्वं च मे मूर्ति स्वर्णोपलैस्सुनिर्मय ।
भूत्वा च कीटो वै कृष्णाभाभ्यस्तरे स्थितः ।।१४।।
यावन्तश्चातारा मे भविष्यन्ति च विश्व सृक् ।
तावन्तो भिल्लचिह्नैस्त्वं चक्रैश्च निर्भयानिशम् ।।१५।।[४]

जसको अर्थ यस प्रकार छः–

"त्यो वेला बृन्दाको श्राप सुनेर विष्णुले अलिक्षेर मनैमन चिन्ता गरेर कृष्णागण्डकीका पवित्र जलमा स्नान गर्नु भयो ।।११।। समस्त लोकका हितार्थ विष्णुले कृष्णागण्डकीका जलमा स्नान गरेर अर्का मूर्तिले फेरि अवतार लिने मन गर्नु भयो ।।१२।। बृन्दाका श्रापका बसमा परेर जुन वेला कृष्णागण्डकीमा पर्नु भएको थियो त्यो वेला विष्णुले विश्वकर्मालालाई डाकेर मूर्ति निर्माणका निमित्त भन्नु भयो ।।१३।। विष्णुले भन्नु भयो– हेविश्वकर्मा ! तिमी मेरो मूर्ति सुनौला ढुङ्गाले बनाऊ। वज्रकीट भएर कृष्णागण्डकी भित्र बसी शालिग्रामको निर्माण गर ।।१४।। कृष्णागण्डकीमा जति शिला छन् हे विश्वकर्मा ती सबैलाई भिन्न भिन्न चिह्नले चिह्नित गरी चक्री आदि शालीग्राम बनाऊ ।।१५।।[५]

यस प्रकार भगवान् विष्णुको एउटा अवतारको रूपमा शालग्रामलाई र भगवान् विष्णु (शालग्रामरूप) को निवासस्थलको रूपमा कृष्णागण्डकीलाई पवित्र र पूज्य मानिएको छ र कृष्णागण्डकीको मुहान तथा शीरको रूपमा रहेको दामोदरकुण्डलाई गण्डकीको विभिन्न स्थलमध्ये पनि शीर्षस्थ मानिनु स्वाभाविकै हो ।

विष्णुपुराणमा वर्णन भएअनुसार बालकरूप श्रीकृष्ण ओखलमा बाँधिएका बेलामा ओखलसहित घिसार्दै गएर यमलार्जुन वृक्ष ढलाएको र ब्रजवासी भगवान्ले थाहा पाएर हेर्दा वृक्षको बीचमा पेटमा दाम्लाले कसेर गाँठो पारी बाँधिएका भगवान् श्रीकृष्णलाई देखेको हुनाले त्यसै बेलादेखि भगवान्को एउटा नाम दामोदर रह्यो भन्ने चर्चा पाइन्छ । यसरी दामोदर शब्दको व्युत्पत्ति द्वापरयुगमा भगवान् कृष्णको अवतारसँग सम्बन्धित भएर बनेको मानिन्छ ।

वराहपुराणको वराहपरिशिष्टमा[६] यिनै यमलार्जुन वृक्ष र बालकरूपी श्रीकृष्णको कथासँगै यस दामोदरकुण्डको महत्ता गाइएको छ । वर्णन भए-अनुसार कुबेरका नल र कूबर नाम गरेका २ पुत्रले आफ्नो स्वच्छन्दचारिता र ऐश्वर्यको उन्मत्तताको कारण कुनै एक ऋषिको श्राप पाएर यमलार्जुन वृक्षको रूप लिएर त्यस श्रापबाट मुक्त हुन भगवान् श्रीकृष्णको अवतारको प्रतीक्षा गरेर बस्नु पऱ्यो । पछि भगवान् विष्णुले गोकुलमा श्रीकृष्णको अवतार लिएपछि एक दिन यशोदाले चञ्चल स्वभाव भएका बालकरूप श्रीकृष्णलाई यसै थाम्न नसकेर दाम्लोले ओखलमा बाँधिदिएकी र श्रीकृष्णले ओखल घिसार्दै लगेर उक्त दुई वृक्षको बीचमा अड्किएपछि जोडसँग तान्दा दुवै रूख ढलेर त्यहाँबाट उक्त श्राप पाएका कुबेर पुत्र दुवै जना बाहिर निस्किए र भगवान्लाई चिनेर स्तुति गर्दै जडरूपबाट चैतन्य रूप पाए तापनि पाप-मोचन गर्न बाँकी नै भएकोले उपायका निम्ति प्रार्थना गरे । यसरी प्रार्थना गरेपछि भगवान् श्रीकृष्णले उनीहरूलाई शालग्राम क्षेत्रको कुण्डहरूले पूर्ण यो (दामोदर) तीर्थमा गएर त्यहाँको भगवान् श्रीकृष्णको प्रिय तीर्थ (कुण्ड) मा शास्त्रोक्त विधि अनुरूप स्नान गर्नु त्यसपछि दिव्यदेह प्राप्त गर्नेछौ भनेर भन्नु भयो।

तत्पश्चात् कुवेरपुत्र दुवैले उक्त स्थलमा पुगेर त्यसै गरे र शुद्ध संस्कारयुक्त देह प्राप्त गरे भन्ने समेत वरापुराणमा बताइएको छ। यसै प्रसङ्गमा वराहपुराणमा डोरीले पेटमा बाँधिएको वेला बालक कृष्णरूपको भगवान् विष्णुले उक्त दुई युवकको उद्धारका निमित्त यो तीर्थ (कुण्ड) को वर्णन गर्दै देखाइदिएकोले उक्त तीर्थको नाम पनि 'दामोदर तीर्थ' वा, दामोदरकुण्ड, भएको हो भन्ने कुराको वर्णन त्यहाँ परेको छ । त्यस्तै गण्डकी प्रभृति श्रेष्ठ नदीहरूबाट मण्डित शालग्रामसंज्ञक विशाल क्षेत्रमा मैले नै प्रथम कल्पमा मुख्य दामोदर प्रभृति तीर्थहरूको निर्माण गरेको हुँ भनी भगवान् वराहले पृथ्वीदेवीलाई वर्णन गरेको चर्चा पनि वराहपुराणमा परेकोले दामोदरकुण्डको व्युत्पत्तिको पौराणिक विश्लेषण राम्रै सँग थाहा पाइन्छ ।

उपर्युक्त वर्णनबाट सृष्टिको शुरुमा (प्रथम कल्पमा) भगवान् विष्णुः द्वारा दामोदरतीर्थको निर्माण भएको र द्वापरयुगमा कृष्णको अवतरण भएको वेला उक्त स्थलको नाम दामोदरतीर्थ रहेको भन्ने जानकारी हुन्छ । उक्त तीर्थमा हिजो–आज पनि तीर्थयात्रीहरू दामोदररूप भगवान् श्रीकृष्णको संस्मरणमा डोरी, दाम्लो आदि चढाउने गर्दछन् ।

वराहपुराणमा यस तीर्थको महत्ताका विषयमा वर्णन गर्दा यस कुण्डस्थलको जलस्पर्शबाट मात्र पनि सबै मनुष्यले पापबाट मुक्ति प्राप्त गर्न सक्दछन् । स्नान गरेमा रोग सम्बन्धी भय हुँदैन साथै अकाल मृत्युजन्य भय पनि हुँदैन । राजा, चोर, औलो. जल विजुली आँधी आदि दैवी विपत्तिको भय हुँदैन । जल–स्थलका दुष्ट जन्तु तथा हिंस्रक सिंह, बाघ, सर्प तथा भूत प्रेतादिबाट पनि भय हुँदैन । त्यस्तै औजार, हतियार, आगो र दारिद्र्यबाट पनि भय हुँदैन भन्ने जस्ता वर्णन परेका छन् ।

यस्तै किसिमले बराहपुराणमा वर्णन गरिएको छः यस दामोदर तीर्थमा विधिपूर्वक स्नान गरी सात रात उपवास बसेमा 'बलिवैश्वदेव', अग्निष्ठोमादि सम्पूर्ण यज्ञ गरेको फल प्राप्त हुन्छ । भगवान्मा कर्मनिष्ठ भएर यस प्रसिद्ध पुण्यदायक क्षेत्रमा वा कुण्डको समीपमा जसले प्राण छाड्दछ, त्यसले स्वर्गमा

गई सम्पूर्ण यज्ञको फल भोग गर्न पाउँछ र अन्त्यमा वैकुण्ठधाम प्राप्त गर्दछ । यस स्थानमा पितृहरूलाई तर्पण, पिण्डदान आदि गर्नाले पितृहरू तृप्त हुन्छन् । यस तीर्थको महात्म्य बयान गरेरर साध्य छैन । दामोदर तीर्थको महात्म्य सुने मात्र पनि दर्शन गरे बराबर फल पाइन्छ ।

यसरी नै यस पुराणमा स्वयं भगवान् वराहले पृथ्वीदेवीलाई वर्णन गर्दै भन्नु भएको चर्चा निम्न बमोजिम उल्लिखित छः "मेरो शालग्राम नामक विशाल क्षेत्रमा रहेका हिमालयको नजीक गण्डकीदेखि पश्चिमोत्तरको अन्तरमा धेरै तलाउ छन् । ती तलाउमध्ये दामोदर नामक एक तलाउ छ त्यस तलाउको नजीकै सेतो र रातो कुण्ड छ । त्यो स्थान दामोदर क्षेत्रमा हिंड्ने मानिस शीत (सर्दी) र अन्य विभिन्न प्रकारका दुःख-पीडाद्वारा पीडित भएमा पनि ती कुण्डमा चुर्लुम्म डुबी नुहाएमा सबै दुःख-कष्ट समाप्त भई दिव्य संस्कार प्राप्त हुनेछ ।"[६]

यस ठाउँमा पुगेपछि; यहाँको दृश्य, सौन्दर्य र वातावरणले पनि वास्तवमा नै मुक्तिको अनुभव हुन्छ, प्रत्येक तीर्थयात्रीमा । त्यसैले पुराणहरूले यसको महत्व गाथा वर्णन गरेका छन् । यस ठाउँले व्यापक श्रद्धा पाएको छ । मानिसहरू जीवनमा एक पटक यस पवित्र ठाउँमा पुग्ने ठूलो अभिलाषा राख्दछन् । स्थानीय तिब्बती संस्कृतिद्वारा प्रभावित जनजातिहरू पनि यस स्थललाई पद्मसम्भव (गुरु रिन्-पो-छे) ले बास बसेको पवित्र स्थलको रूपमा तीर्थ मान्ने गर्दछन् । हिमाली अध्ययनका अनुसन्धाता रमेश ढुङ्गेलका अनुसार तिब्बतमा यस दामोदरकुण्डलाई 'समन्-छु' भनिन्छ र त्यसको अर्थ 'औषधियुक्त जल' वा 'अमृत जल' हुन्छ । त्यसैले यस ठाउँलाई कति पवित्र मान्ने तिब्बती परम्परा रहेछ भन्ने स्वतः ज्ञात हुन्छ ।

यस प्रकार धार्मिक महत्व एवं प्राकृतिक सौन्दर्यले पूर्ण र ज्यादै विकट एवं दुर्गम स्थलमा अवस्थित दामोदरकुण्डमा मानिसहरू तीर्थयात्रामा जाने प्रचलन निकै नै पुरानो हो । यस तीर्थको महत्व छिमेकी मित्रराष्ट्र भारतका मानिसहरू पनि त्यतिकै विदित रहेको पाइन्छ । मुक्तिनाथसम्म प्रत्येक वर्ष

हजारौंको संख्यामा भारतीय तीर्थयात्रीहरू आउने गरेको पाइन्छ भने ती मध्ये सयौं यात्रीहरू दामोदरकुण्डसम्म पनि पुगेरै फर्कन्छन् । नेपाल अधिराज्यका विभिन्न भागबाट आउने तीर्थयात्री पनि निकै हुन्छन् । यस कठीन एवं दुर्गम हिमाली तीर्थको यात्रा गर्दा बाटोमा परिस्थितिवश मृत्यु हुन सक्ने कुरालाई मानिसहरू पर्वाह गर्दैनन् बरू त्यस क्षेत्रमा प्राण त्याग गर्न पाएमा स्वतः मुक्ति मिल्ने कुरामा विश्वास गर्दछन् । बदरिकाश्रम, केदारखण्ड जस्ता हिमाली तीर्थस्थलहरूको पवित्रता र पावनताको जुन विवरण पुराणहरूमा पाइन्छ त्यतै प्रकारको महत्व यस दामोदरकुण्ड एवं मुक्तिक्षेत्रको पनि पुराणहरूले बताएका छन् । केवल यातायात र अन्य कठिनाईले गर्दा मात्र ती तीर्थहरूको तुलनामा यहाँ तीर्थयात्रीहरू कम हुने गरेको महशूस हुन्छ । यातायात र अन्य सुविधाहरू बढ्दै गएपछि ज्यादै महत्वपूर्ण हिमाली तीर्थको रूपमा यस मुक्तिक्षेत्रको विकास हुने निश्चित देखिन्छ ।

(ग) ऐतिहासिक कुरो:

दामोदरकुण्ड प्राकृतिक दृष्टिकोणले ज्यादै मनोरम स्थल एक हो । यही प्राकृतिक मनोरमताले गर्दा नै यहाँ देवताहरू समेत रमाएर रहेको वर्णन पुराणहरूमा गरिएको जस्तो लाग्दछ । प्राचीन जिज्ञासु तपस्वी ऋषिमुनीहरू देवलोकको खोजीमा हिंड्दै हिमालतर्फ चढ्दा यस रमणीय स्थलको दृश्यावलोकनपछि यसलाई दामोदरतीर्थको रूपमा पवित्र देवस्थल मान्नाको कारणले नै यस ठाउँको वर्णन गर्दै पुराणका पानाहरू भरिदिए भन्न अप्ठेरो पर्दैन जस्तो लाग्दछ । त्यसै हुनाले इतिहासभन्दा धार्मिक तथा प्राकृतिक सौन्दर्यता तथा पवित्रताको दृष्टिले यो स्थल उल्लेखनीय छ । तापनि यस ठाउँको यो धार्मिक महत्तालाई हृदयङ्गम गरी तीर्थयात्रामा जाने यात्रुहरूका निमित्त सुविधा पुऱ्याउन पहिले भएका कार्यहरूलाई यहाँ 'ऐतिहासिक कुरो' शीर्षकमा उल्लेख गर्ने जमर्को गरिएको छ ।

यस विषयमा त्यति धेरै तथ्यहरू र धेरै पुराना उल्लेखहरू भने पाइएका होइनन् तापनि पाइएका १/२ प्रमाणलाई पनि उल्लेख नगर्दै

अध्ययनमा श्लेष मात्र भए पनि अधुरोपन देखिनु स्वाभाविकै हुनाले यहाँ त्यस्ता ऐतिहासिक प्रमाणिक कुराहरूलाई उल्लेख गरिन्छ। जसमा आजभन्दा ७०/८० वर्ष पहिले श्री ३ महाराज चन्द्र शमशेरको प्रधानमन्त्रीत्वकालमा दामोदर-कुण्डको धार्मिक महत्तालाई स्वीकार गरेर बाटामा २ वटा र कुण्डस्थलमा एउटा समेत गरेर ३ वटा पौवाको निर्माण तथा हेर-विचारको व्यवस्था बाँधिएको प्रसङ्ग छ। यो तथ्य वि. सं. १९७० सालमा मुक्तिक्षेत्र जारकोटका लक्ष्मीप्रसाद विष्टले थाकदान भन्सार अड्डा मार्फत् श्री ३ मा चढाएको बिन्तीपत्र र १९७८ सालमा थाकदान भन्सारबाट जारी भएको १२ गाउँ इलाकामध्ये तेताङ गाउँका ६ जना मानिसलाई उक्त ३ पौवाको चिताइदारी दिएको पत्रबाट स्पष्ट हुन्छ।[८]

उपर्युक्त पत्रहरूमा उल्लेख भएअनुसार दामोदरकुण्डमा एउटा, सुष्चे-खोला वा धुपिवासमा एउटा र नर्सिङ खोलामा एउटा समेत् गरी जम्मा तीन-वटा पौवा तिनताका बनाइएका थिए। उक्त तीनवटै पौवा बनाउन थाकदान भन्सारका तत्कालिक सुब्बा मनलाल गुरुङलाई आदेश गएको थियो। आदेश अनुरूप उक्त पौवाहरूको निर्माण गराई निज भन्सारी सुब्बाले पौवाको हेर-विचार, जीर्णोद्धार, सफा-सुग्घर, लिप-पोत आदि सबैको लागि पहिलोपल्ट जारकोटका सुब्बा खमसुम र बखतबहादुर बिष्टहरूलाई वि. सं. १९७० भन्दा पहिले नै चिताइदारीको जिम्मेवारी–जागीर दिइएको थियो।[९] यस व्यवस्थामा परिवर्तन गरी पछि वि. सं. १९७८ तिर त्यही भन्सारबाट तेताङ गाउँका ६ जना मानिसलाई संयुक्त रूपमा चिताइदारी सुम्पिएको थियो। यसमा पोखरा तहसील अड्डाबाट सो कामको निमित्त छुट्टै दरबन्दी समेत कायम भएको र त्यही दरबन्दी बमोजिम तलबखाने र जाँच आउँदा पौवाउरूको हेर–विचार नगरेको ठहरे सनद बमोजिमको तलब दर्माहा जागीर खोसिने कुराको समेत स्पष्ट चेतावनी सहितको व्यवस्था बाँधिएको थियो।[१०] यसअघि माथि उल्लिखित खमसुम बिष्ट र बखतहादुर बिष्टलाई संयुक्त रूपमा चिताइदारी दिइएको हुनाले निजको मृत्यु पश्चात् पनि स्वभावतः उक्त कामको जिम्मेवारी उक्त खमसुम र बखतबहादुरका भाइ–छोरामा सरेको थियो। यसरी हेर-विचार,

सफा–सुग्घर, लिप–पोत सहित उक्त तीनवटै धर्मशालालाई दरो व्यवस्थासाथ साबुद राखिएको हुँदाहुँदै पनि पछि जागीर सुबिधाको लालचमा परेर फोस–पोल् र चुक्ली समेत हाली उक्त पौवाहरूको चिताइदारी १९७० सालमा एकपल्ट जारकोट, मुक्तिक्षेत्रकै जाब–याङ नामक व्यक्तिले उछिट्याएको थियो। पछि फेरि १९७० साल फाल्गुणमा श्री ३ महाराजमा उक्त चिताइदारी जिम्मेवारी राम्रैसँग निभाएको र धर्मशालाहरू साबुद अवस्थामा रहेको जांच होस् र उपर्युक्त सुब्बा खामसुम र बखतबहादुरका भाइ–छोरामै परम्परागत चिताइदारीको जिम्मेवारी कायम होस् भनी बखतबहादुरका भाइ सुब्बा लक्ष्मीप्रसाद बिष्टले बिन्ति चढाएका थिए।[११] यसमा पछि सु. लक्ष्मीप्रसादको बिन्तीपत्रको सुनवाई भएर खमसुम र बखतबहादुरकै भाइछोराले चिताइदारी फिर्ता पाएका थिए। तर १९७८ मा भने माथि उल्लेख गरिए बमोजिम तेताङ गाउँलेलाई चिताइदारीको काम सुम्पिएको थियो।

उक्त पौवाहरूमा हिजो–आज दामोदरकुण्डको पौवाको अवशेष पनि भन्याउन गाह्रो हुने गरी नाम निशाना हराएको र बाटाका २ पौवाको भने अवशेषसम्म देख्न सकिने अवस्था छ। पच्चीसौं वर्षको पौवाको खांचोपछि आजभन्दा दुई वर्ष मात्र पहिले मुस्ताङ जिल्ला पञ्चायत मार्फत एउटा टीनको छानाले युक्त पौवा दामोदरकुण्डमा बनेको छ। बाटोमा भने बन्ने कहिले हो खाँचोमात्र छ कुरासम्म उठेको छैन।

टिप्पणी

१) रमेश ढुङ्गेल "दामोदरकुण्ड: एक परिचय" नेपाली संस्कृति वर्ष २, अङ्क १, (२०४२, चैत्र) पृ.१।

२) योगी, नरहरिनाथ, संपा. हिमवत्खण्ड, पृ. १२५ (मूल संस्कृत खण्ड)

३) त्यही, पृ १२६ (मूल संस्कृत खण्ड)।

४) त्यही, पृ. १२४ (मूल संस्कृत खण्ड)।

५) योगी, पूर्ववत् टिप्पणी सख्या २, पृ. १२७ (भाषाखण्ड)।

६) भवानीशङ्कर शास्त्री, शालग्राम–रहस्यम्: प्याग टुक्चे: सुब्बा मोहनमान सेरचन्द, पृ. ७१–७८ ।

७) त्यही पृ. ७६–७७ ।

८) ढुङ्गेल, पूर्ववत् टिप्पणी संख्या १, पृ. ११

९) त्यही ।

१०) त्यही ।

११) रमेश ढुङ्गेल, "मुक्तिनाथ केही ऐतिहासिक तथ्य", प्राचीन नेपाल संख्या १०२ (वि. सं. २०४४) पृ. ११ सामग्री संख्या ५ र यसै पुस्तकको सामग्री संख्या २० ।

चौथो अध्याय

(उप–संहार)

प्राचीनतमयुगदेखि नै सुप्रसिद्ध धार्मिक महत्वको मुक्तितीर्थमा पहिले जुम्ली राजा, पर्वते मल्ल राजाहरूको केही देन रहेको थियो भनेर माथिल्ला अध्यायहरूमा चर्चा गरियो । तत्तपछि मुक्तितीर्थको सुव्यवस्था र सुसञ्चालनको कार्यमा आधुनिककालमा शाह राजा तथा रानीहरूबाट भएको तथ्य पत्ति पाइयो । श्री ५ रणबहादुर शाहका माहिला महारानी सुवर्णप्रभाबाट स्थापना भएको रानीपौवा तथा अघिको पर्वत अम्बल र हालको म्याग्दी जिल्लाको राखु क्षेत्रमा राखिएको सदावर्त गुठी जग्गा तथा त्यसको सञ्चालन व्यवस्थाले धेरै वर्षसम्म राम्रै योगदान पुऱ्याएको थियो । तर पछि गएर उक्त गुठी जग्गाको आयस्ता सम्पूर्ण बन्द भयो र सदावर्त वितरण, पौवाको हेर–विचार, पूजा–आजाको प्रबन्ध आदिमा समेत असर पर्न थाल्यो । यसरी गुठीको आय बन्द भएपछि श्री ५ को सरकार र मुस्ताङ जिल्ला पञ्चायतको सहयोग र स्थानीय सामाजिक तथा धार्मिक व्यक्तिहरूको व्यक्तिगत एवं सामूहिक सक्रियतामा यस पवित्र तीर्थस्थलको सामान्य रेखदेख, सामान्य निर्माण सुधार र सम्भारका कार्यहरू हुँदैरहेका र भैरहेका पनि छन् । पूजा–आजाको पनि सामान्य प्रक्रिया मात्र चालू छ । हरेक वर्ष हजारौंको संख्यामा स्वदेशी र मित्रराष्ट्र भारतका समेत तीर्थयात्रीहरू आउने र विदेशी पदयात्रीहरूको समेत आकर्षणको स्थल बनेको यस महान् तीर्थस्थलको ख्याति, गरिमा र महत्वको तुलनामा यसको सुव्यवस्था तथा स्याहार–सम्भारको व्यवस्था भने अत्यन्तै न्यून छ । पहिलेको व्यवस्था पनि अब एक छेउ पनि बाँकी छैन, न त आधुनिक सुबिधाहरू नै त्यस क्षेत्रमा पुग्न सकेका छन् । योगी, सन्यासी र सन्त–महन्तहरू

र अन्य तीर्थयात्रीहरूका निमित्त बास बस्ने ठाउँसम्म मुक्तिनाथमा छ, त्यो पनि कामचलाउसम्म मात्र । करीब १३ हजार फिट उचाईको हिमाली ठण्डी ठाउँमा ओढ्ने, ओछ्याउने र आगो ताप्ने व्यवस्थासम्म छैन, सदावर्त सीधा–सामलको कुरा त परै जाओस् । जोमसोम र त्यहाँभन्दा तलको क्षेत्रमा त बास बस्ने पाटी–पौवाको व्यवस्थासम्म पनि छैन । तीर्थयात्री, जोगी, सन्यासी फकिरहरू कुनै मन्दिर वा कसैका घर बाहिर दलान, सिकुवाको आड लिएर रात बिताउनु पर्ने स्थिति छ । सदावर्तको नाममा रामनवमी र रक्षाबन्धन (जनैपूर्णिमा) को अवसरमा १/२ क्वीण्टल खाद्य संस्थानको चामल र २/३ सय रूपैयाँ गरीब–गुरुवा, जोगी–सन्यासीहरूलाई वर्तमान मुक्तिनाथ विकास समिति मार्फत बाँडिने व्यवस्था छ । यो रकम र परिमाण ज्यादै न्यून छ र एक औपचारिकताको रूपमा मात्र यो वितरण चलेको छ । त्यसमा पनि पहिलेको जस्तो सदावर्त सिधा लिने व्यक्तिहरूको नाम ठेगाना सहितको किताब तयार गर्ने परम्परा नहुनाले बाँड्ने व्यवस्थामा त्यत्ति भर पर्न सकिने स्थिति छैन । पहिले भारतका कुमाउँ–गढ्वाल क्षेत्र नेपालको अधिनस्थ हुँदा बद्रीनाथ र मुक्तिनाथको उस्तै सदावर्त गुठी व्यवस्था नेपालका राजमहिषी-हरूबाट कायम भएको थियो । यता मुक्तिनाथको गुठी व्यवस्था र अन्य व्यवस्थामा श्री ५ रणबहादुरकी माहिली महारानी सुवर्णप्रभाबाट उचित प्रबन्ध भएको थियो भने उता बद्रीनाथको व्यवस्था रणबहादुरकै अर्की रानी कान्तिवतीदेवी (श्री ५ गीर्वाणकी मुमा) बाट भएको थियो ।

बद्रीनाथ, केदारनाथ आदि तीर्थस्थलहरूको पनि हिमाली क्षेत्रमा भएका र मुक्तिनाथको अवस्थिति पनि त्यस्तै भएकोले सदावर्त गुठी व्यवस्था आदि एकै किसिमले चलाउनु पर्ने कुरा स्वाभाविकै हो । त्यसैले बद्री, केदार जस्ता तीर्थस्थलको तुलनामा मुक्तितीर्थको पनि महत्व र गरिमा कुनै कुरामा कम छैन । तर प्रबन्ध व्यवस्थाका दृष्टिकोणले मुक्तिनाथको अवस्था कमजोर छ । त्यसैले गर्दा मुक्तिनाथको दर्शनार्थ आउन चाहने सबै श्रद्धालु भक्तजनहरू आउन सकिरहेका छैनन् । यसरी प्रबन्ध व्यवस्थाको कमी र भौगोलिक कठोर

अवस्थितिको कारणले टाढिंदै विस्मृतिको अवस्थामा पुग्न थालेको मुक्तिनाथको धार्मिक सांस्कृतिक महत्व र प्रसिद्धिका बारेमा अध्ययन–अनुसन्धान तथा प्रचार–प्रसारको पनि कमि भैरहेको छ । यसैले गर्दा यस अध्ययनमा यस मुक्तितीर्थ र "मुक्तिक्षेत्र" को प्राचीनता, त्यस क्षेत्रका धार्मिक, सांस्कृतिक स्मारकहरूको प्राचीनता आदिका विषयमा प्रकाश पार्ने प्रयास गरिएको हो । यस महान् तीर्थस्थलको गरिमा र भव्यतामा अभिवृद्धि गर्न र नेपालमा पर्यटनका दृष्टिले विदेशीहरूको आकर्षण बढाउन र श्रद्धेय देवताको सम्मान गर्न निम्नलिखित उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ । जसका निमित्त सरकार तथा अरू जुनसुकै क्षेत्रबाट समेत कार्य हुन अत्यन्त स्वागतयोग्य र नितान्त आवश्यक संकेत भएको छ ।

(क) मन्दिर क्षेत्र र आसपासका खाली जमीनमा जङ्गल लगाउने :

यो हिमाली क्षेत्र अत्यन्त जाडो ठाउँ र वर्षा कम हुने हुनाले रूखपातको त्यसै कमी छ । अनि अलि भएका जङ्गल पनि सखाप हुँदैछन् । श्री ५ को सरकारका सम्बन्धित इकाईबाट नियमित कार्यक्रम अन्तर्गत हरेक वर्ष केही वृक्षारोपण भएको देखिन्छ; तर कुनै प्रगति देखिएको छैन । भएको वृक्षारोपणमा रेखदेख र सिंचाईको राम्रो प्रवन्ध नहुनाले र हिमपातको कारणले धेरैजसो वोट–विरुवा मरेको देखिन्छ । यसर्थ मुक्तिनाथ र आसपासको खाली जमीनमा व्यापक वृक्षारोपण गरी हरियाली बनाउनु अत्यन्त आवश्यक छ; जसले गर्दा 'मुक्तिक्षेत्र"को भव्यता बढाउन र तीर्थयात्रीहरूलाई दाउराको आपूर्तिमा समेत मद्दत मिल्नेछ ।

(ख) मुक्तिनाथको भव्य मन्दिर निर्माण हुनुपर्ने :

मुक्तिक्षेत्रको महत्ता र गरिमा अनुरूप वर्तमान मुक्तिनाथ मन्दिर त्यति पर्याप्त नभएको कुरा तीर्थयात्रीहरूवाट बरावर सुन्नमा आएको छ। मुक्तिनाथ भगवान्को भव्य मन्दिर निर्माण गर्ने र सोही अनुरूप आसपासमा फलफूल बगैंचाले सजाउन सकिन्छ । मुक्तिनाथ मन्दिरको हाताभित्रै पानीको निकै ठूलो मूल छ । जसलाई कालीगण्डकीको शीर पनि भनिन्छ । यसबाट

विद्युत निकाली मुक्तिनाथ र आसपासका गाउँमा (बस्तीमा) विद्युत वितरण गर्न सके इन्धनको समेत बचत हुने देखिन्छ। साथै मन्दिर वरिपरि ड्रेनको व्यवस्था गर्ने र फूल बगैंचा तथा हरियो चउरको व्यवस्थ गर्न सके अरू भव्यता बढ्नेछ।

(ग) धर्मशालाको निर्माण र सदावर्तको व्यवस्था :

मुक्तिनाथ मन्दिरको नजीक रहेको रानी पौवा (उपल्लो पौवा, धर्मशाला) मा करीब ५/६ सय तीर्थयात्रीहरू बस्न सक्छन्। त्यस बाहेक जोमसोम र त्यो भन्दा तलको क्षेत्रमा कहीं कुनै धर्मशाला छैनन्। बद्रीनाथ जाने तीर्थयात्रीहरू मुक्तिनाथ आउँदा बद्रीनाथ जस्तै सुविधा र व्यवस्थाको आशा राखेका हुन्छन्; पहिले त्यस्तै थियो पनि। तर यहाँ आजकल सबै कुरारको अभाव देखदा खिन्नता महशूस हुनु स्वाभाविकै हो। यसर्थ पोखरा र बाग्लुङदेखि नै ठाउँ-ठाउँमा सुविधा युक्त धर्मशाला र सदावर्तको आवश्यकता हरेक तीर्थयात्री प्रवुद्ध व्यक्तिको मनमा खट्किएको कुरा छ। त्यस्तै उत्तिकै महिमापूर्ण तीर्थस्थल दामोदरकुण्ड जाने यात्रुहरूका लागि पनि ठाउँ-ठाउँमा धर्मशाला र सदावर्तको आवश्यकता छ।

पूजा-आजा र धार्मिक भजन-कीर्तनको व्यवस्था :

मुक्तिनाथ मन्दिरमा ब्राह्मणहरूद्वारा पञ्चोपचार पूजा र झ्योमोद्वारा बत्ती बाल्ने र जल चढाउने दैनिक प्रक्रियासम्म चालू छ। ज्वालाजी र नृसिंह गोन्पामा पनि झ्योमोहरूले दैनिक बत्ती बाल्ने र पानी चढाउने गर्दछन्। यस बाहेक खास चाड-पर्वमा मुक्तिनाथमा ब्राह्मणद्वारा हवन गर्ने र अन्य गोन्पामा बौद्ध धर्मका धार्मिक पुस्तक पाठ गर्नेसम्म चलन छ। वैदिक विधि अनुरूपको पूजा अर्चना र बौद्ध परम्परा अनुरूपको पूजा प्रार्थना विधिपूर्ण रूपले सञ्चालन गर्ने कुरामा ध्यान जानु आवश्यक छ। "मुक्तिक्षेत्र" को धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्ताबारे प्रचार-प्रसारमा ध्यान पुऱ्याउनु पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण छ।

(घ) साङदो गोन्पाको पुनः निर्माण :

लगभग ७०/८० वर्ष अघि स्थानीय साङदो लामाले निर्माण गराएको

यो भव्य गोन्पाको रेखदेख र मर्मत सुधारको अभावमा गोन्पा भत्कन गई भव्य र विशाल मूर्तिहरू टुटफुट भएका छन् । २०३५ सालसम्म यो गोन्पा राम्रै अवस्थामा थियो । यसको निर्माताका सन्तानहरूले यो निजी गोन्पाका रूपमा हुन्जेलसम्म मर्मत रेखदेख गरेकै थिए । २०३५ सालमा मुक्तिनाथ विकास समितिको बैठकले यसलाई सार्वजनिक सम्पत्तिको रूपमा मुक्तिनाथ विकास समितिलाई बुझाउन लगाउने निर्णय गरेपछि निर्माताका सन्तानले हेर्न छोडे । गोन्पा भत्कियो । गत वर्ष दुर्गम क्षेत्र विकास समितिले मर्मतको निम्ति केही रकम निकासा दिएको अपर्याप्त हुँदा मर्मत गर्ने आँट कसैले गरेन । अहिलेको अवस्थामा सो गोन्पा पुरानै रूपमा तयार गर्न ५।६ लाख जति रूपैयाँ लाग्ने सबैको अनुमान छ । उक्त गोन्पा मर्मत हुन अत्यन्तै आवश्यक छ । यस गोन्पाले अघि धार्मिक भूमिका मात्र ननिभाएर तीर्थयात्रीहरू बस्ने पौवाको काम पनि गरेको थियो ।

(ङ) जिम्मेवारीपूर्ण इकाईको खाँचो :

वर्तमान स्थितिमा मुक्तिनाथको निर्माण सुधार र पूजा–आजा आदि व्यवस्थामा रेखदेख पुऱ्याउने स्थानीय तहमा गठित एक मुक्तिनाथ विकास समिति छ, जसको कानूनी आधार केही छैन । विभिन्न स्थानीय संस्था प्रतिनिधि र सामाजिक कार्यकर्ता रहेको यस समितिले समय–समयमा आफ्नै परिवेशभित्रका कुराहरूमा निर्णय गर्ने र सो अनुरूप सम्बन्धित व्यक्ति वा संस्थालाई सामान्य निर्देशन दिने कार्यका अतिरिक्त मर्मत–सुधारको आवश्यकता बारे सम्बन्धित निकायहरूलाई घच्घच्याउने कार्यसम्म गरेको पाइन्छ। यस अन्तर्गत स्थायी रूपले "मुक्तिक्षेत्र" को मात्र काम गर्ने निकाय वा कर्मचारीहरू नहुँदा गरिएका निर्णयहरूको कार्यान्वयनमा निरन्तरता ल्याउन त्यति सकेको देखिदैन । मुक्तिनाथ क्षेत्रभित्रै पनि अनवरत रूपले लागिरहने मुक्तिनाथप्रति समर्पित व्यक्ति वा संस्थाको अभाव हुँदा "सबैको सम्पत्ति कसैको सम्पत्ति होइन" भन्ने उखान कहिलेकाहीं चरितार्थ भएको पाइन्छ । मुक्तिनाथ मन्दिरको हाताभित्र स्थानीय व्यक्तिहरूका पशु छोडिएमा वा त्यहाँका रूख विरुवा कटिएमा वा रानीपौवाका काठ झिकिएमा र बालिएमा त्यसको

खोजी गर्दा कोही जवाफदेही हुँदैनन् तर त्यस्ता घटना वेला–वेलामा घट्ने गर्दछन्। स्थानीय पञ्चायत, प्रहरी, पूजाहारी र ज्योमोहरू एक–अर्कालाई दोष दिएर मुक्त हुने प्रयासमा रहन्छन्। पूजाहारी र कार्यालय बीच समन्वय पनि हुँदैन।

२०३५ सालमा श्री ५ महाराजाधिराज सरकारको पश्चिमाञ्चलमा अनौपचारिक सवारी प्रसङ्गको अवसरमा "मुक्तिक्षेत्र" को विकास वारे पर्यटन विभाग, पुरातत्व विभाग, गुठी संस्थान र अरू सम्बन्धित व्यक्तिहरूको एक समूह गठन गरी योजना बनाउन र यस्तो योजना बनाउँदा मुक्तिनाथ क्षेत्रको विकासको निम्ति स्थानीय स्तरमा गठन भएको मुक्तिनाथ विकास समितिलाई पनि कसरी कार्यक्रममा समावेश गराई सक्रिय बनाउने हो सो बारे पनि ध्यान दिने भन्ने निर्देशन बक्स भएको छ। सो महान् तीर्थस्थलको गरिमा र भव्यता बढाउन मौसूफ सरकारको सदाशय रहेको प्रष्टै छ।

यसको कार्यान्वयन पक्ष हेर्दा तत्कालीन पर्यटन सचिवको अध्यक्षतामा पर्यटन मन्त्रालयका सह–सचिव र उप–सचिव, मुस्ताङका प्रमुख जिल्ला अधिकारी, पर्यटन विभागका उपनिर्देशक, पर्यटन सूचना केन्द्रका प्रमुख, गुठी संस्थानका शाखा अधिकृत र स्थानीय विकास विभागका शाखा अधिकृत समेतको एक बैठक बसेको देखिन्छ। सो बैठक बस्नुभन्दा पहिले मुक्तिनाथको विकास र सुधारबारे स्थानीय रूपमा अध्ययन गर्न एक सर्वेक्षण टोली खटिएको र सो टोलीले एक प्रतिवेदन समेत प्रस्तुत गरेको अभिलेख पाइएको छ। त्यसै प्रतिवेदनको आधारमा विदेशी पदयात्रीहरूका लागि एक व्यवस्थित क्याम्पिङ साइडको व्यवस्था गर्ने। मुक्तिनाथ हातामा वरिपरि पर्खाल (कम्पाउण्ड वाल) लगाउने, प्रवेशद्वारको निर्माण गर्ने, हेलिप्याडको निर्माण गर्ने, मुक्तिनाथ मन्दिरमा जाने उकालो बाटोमा सिंढी निर्माण गर्ने, थोराङमा एक छहारी (सेड) बनाउने, पूजाहारी र ज्योमोहरूको निम्ति छुट्टै आवास घर बनाउने, मुक्तिनाथ वरिपरि वृक्षारोपण गर्ने र नर्सिङ गोन्पा र गोन्पा साम्वा (साङदो गोन्पा) मर्मत गर्ने सुझावको निर्णय गरेको पाइन्छ। यसरी यस बैठकले गरेका निर्णयमध्ये

अधिकांश कुराहरू पूरा भैसकेका छन् । जसको विवरण माथि नै प्रस्तुत गरी सकिएको छ । हुन नसकेका कुराहरूमा फुनाहरूको छुट्टै आवासको निर्माण र र सांड्दा गौंगाको मर्मत कार्य पर्दछन् । वृक्षारोपण पनि केही भएको छ । तर विविध कारणबाट त्यति सफल देखिएको छैन । यसरी निर्माण गरिएका आयोजनामध्ये थोराङ पासको पौवा (सेड्) र क्याम्पिङ साइडको रेखदेख राम्रो हुन नसकेको देखिदैन ।

स्थानीय तहमा गठित मुक्तिनाथ विकास समितिलाई कार्यक्रममा सरिक गराउने बारे भएको निर्देशन सम्बन्धमा कुनै खास निर्णय उक्त बैठकले गरेको देखिदैन । माथि उल्लेखित निर्माण गरिने आयोजनाहरूको लागत इष्टमेट मुस्ताङ् जिल्ला कार्यालयले गर्ने भन्नेसम्म उल्लेख छ । यसरी तत्काल गर्नुपर्ने केही कुराहरू भएका छन् र केही अधूरा देखिन्छन् । दीर्घकालीन व्यवस्थाबारे उक्त बैठकले कुनै निर्णय लिएको देखिएन । 'मुक्तिक्षेत्र' को विकासका निमित्त श्री ५ को सरकार, शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय पुरातत्व विभाग, पर्यटन मन्त्रालय, गुठी संस्थान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय संस्कृति तथा पुरातत्वका विशेषज्ञ, बसन्तपुर चौतरियाका सन्तति र स्थानीय जनप्रतिनिधि, प्रशासन प्रतिनिधि समेत रहेको एउटा राष्ट्रिय स्तरकै प्रभावकारी समिति गठन गरी मुक्तिनाथ राखुगुठीको उचित व्यवस्था गरेर 'मुक्तिक्षेत्र' को विकासका निमित्त स्थायी आम्दानीको व्यवस्था मिलाउने गरी कोष खडा गर्नु पर्ने नितान्त आवश्यक भैसकेको छ । मुक्तिनाथको गुठी जग्गाको समुचित व्यवस्था गर्न सकिन्छ र सो गरेमा बाहिरको खास कोषको खाँचो पनि पर्दैन ।

(च) 'मुक्तिक्षेत्र' विकासको निम्ति दीर्घकालीन योजना र व्यवस्था हुनुपर्ने :

'मुक्तिक्षेत्र' को महत्ता र गरिमा अनुरूप यस महान् तीर्थस्थलको सुव्यवस्थित सञ्चालनमा आर्थिक कठिनाई नै बाधकको रूपमा रहेको तथ्य स्थानीय तहमा महशूस भैरहेको छ । रानी सुवर्णप्रभाले म्याग्दी जिल्लाको राखु क्षेत्रमा राखिदिएको गुठीको आयस्ता बन्द भएपछि कुनै स्थायी आयश्रोत नरहेको हुँदा वर्तमान मुक्तिनाथ विकास समितिले मुक्तिनाथ मन्दिरमा दान-पात्र राख्ने व्यवस्था गरेको कुरा प्रष्टै छ । तीर्थयात्रीहरूले आफूखुसी दान-पात्रमा

राखिदिएको दानको रकममध्येबाट सानोतिनो मर्मतको काम र अन्य अत्यावश्यक काममा खर्च हुने र अरू कोषमा रहने व्यवस्था छ तर रकम धेरै मौज्दात छैन। तीर्थवासीलाई आवश्यक सुविधा दिने र उनीहरूबाट उपयुक्त रकम दान माग्न सकिने नथ्य भारतका बद्रीनाथ, द्वारकानाथ आदि धामहरूमा भएको व्यवस्था नै उदाहरणको निम्ति प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । जुन कुरा यहाँ हुन सकेको छैन ।

यसरी आर्थिक अभावमा स्थायी व्यवस्था गर्न कठिन परेको र मुक्तिनाथको आफ्नै गुठी जग्गा करीब ३० हजार रोपनी को आयस्ता मासिएको कटु सत्यतालाई महशूस गरिबक्सी श्री ५ महाराजाधिराज सरकारबाट २०४१ सालको पश्चिमाञ्चल क्षेत्रको अनौपचारिक सवारी भ्रमणको अवसरमा उक्त गुठी जग्गालाई रैकरमा परिवर्तन गरी आएको रकम 'मुक्तिक्षेत्र' को निम्ति अक्षय कोष खडा गर्ने निर्देशन बक्स भएको छ। वर्तमान अवस्थामा त्यस क्षेत्रमा चलेको भन्दा ५०% (पचास प्रतिशत) कम भाउमा उक्त जग्गा कमाउने किसानहरूलाई बेच्न सके एक करोडभन्दा बढी रकम जम्मा हुन सक्छ। तर गुठी संस्थानले नाम मात्रको भाउ तोकेर जग्गा बेच्ने निर्णय गरेको छ, जो यस प्रकार छ :

(प्रति रोपनीमा)

किसिम	रानी, भागवती र पिप्ले पञ्चायत		दोबा पञ्चायत	
	खेत	पाखो	खेत	पाखो
अब्वल	रू. ४००।–	रू. २००।–	रू. २५०।–	रू. २२५।–
द्वयम	रू. ३००।–	रू. १५०।–	रू. २००।–	रू. १००।–
सिम	रू. २००।–	रू. १००।–	रू. १५०।–	रू. ७५।–
चहार	रू. १२५।–	रू. ५०।–	रू. १००।–	रू. ५०।–

यसरी गुठी संस्थानले तोकेको भाउमा नै जग्गा किसानलाई दिने र र किसानले तिर्नु पर्ने पुरानो बक्यौताको केही अंश मात्र लिए पनि ५०/६० लाख जम्मा हुन सक्छ। जम्मा हुने धनराशीबाट माथि उल्लिखित धेरै कमीहरू पूरा गरी 'मुक्तिक्षेत्र' जस्तै महान् तीर्थस्थललाई एक सुविधायुक्त तीर्थस्थलको रूपमा सुव्यवस्थित रूपले सञ्चालन गर्न सघाउ पुग्ने छ ।

अस्तु !

परिशिष्ट खण्ड

परिशिष्ट (१)

मुक्तिनाथका उपल्ला पौवा (रानीपौवा) को सुवर्णप्रभाको मुक्तिनाथ गुठी र पौवा सदावर्त विषयको शिलालेख

(वि. सं. १८६३)

पृथ्वी नारायणोभून्नरपति मुकुट श्रेणिनी राजितांघ्रि
तत्सूनुः कीर्तिवर्मा नरपतितिलको नाम सिंहप्रतापः ।
तस्माच्छी चक्रवर्तिह्यजनि रणवहादुरसाहः प्रतापी
तत्कान्ता श्रीस्वरूपा जगति जयति सा स्वर्णपूर्वा प्रभाख्या ।।१।।
शाके श्रीवारुणाक्षारुणशशियुते इश्वराब्दे शुचौमा
से शुक्ले वासरेऽस्मिन् त्रि दिवपतिगुरेगौरीतिथौ पुष्यभे ।
व्याघाते श्रीधर्मशाला त्रिभुवनपतेर्मुक्तिनाथस्य प्रीत्यै
श्रीस्वर्णप्रभा यान्नदानसहिना देव्या तया निर्मिता ।।२।।
श्रीरणोद्योतशाहः समशेरशाह एवच ।
पुत्रौयस्या प्रवर्तेते मुक्तिनाथस्य सेवया ।।३।।
मुक्तिनाथ चरणाम्बुज पुग्मार्चनार्थ समुपागत नृणाम् ।
अन्नदाननिवसत्यभिसिदध्यै कर्मसोप वरदोस्तु मुनेश ।।४।।

सिद्धिरस्तु, तत्सत् अद्य ब्रह्मगो द्वितीयपरार्धे स्वेतवाराहकल्पे वैवस्वत मन्नोतर कलियुगस्य प्रथमपादे जाँबुद्धिपे भारथवर्षे आर्ज्यावर्तस्य हेमवत दक्षिनपादे मुक्तिक्षेत्रे इहैव पुन्नभूमौ मासोत्तममासजेष्ठमासे शुक्लपक्षे त्रितीयापरे तिथौ बृहस्पतिवासरे चन्द्रमसि कासिवगोत्रायाः श्रीसोवर्णप्रभा देव्या कायिकवाचिकमानसिकपापमोचनार्थ आयुरारोग्यजनधनलक्ष्मीतिसन्तानवृद्धयर्थे ईहलोक अर्थधर्मं काममोक्षप्राप्त्यर्थ परलोकशिवलोक प्राप्ति कागनाया ।।

जाहादेषि देसभाषा शाके सम्वत् १७२८ नेपालसम्वत् ९२६ विक्रमसम्वत् १८६३ सालमाहा श्री महारानी सोवर्णप्रभादेवीले श्री मुक्तिनाथ प्रिति गरि धर्मशाला वनाई सदावर्त राष्या. यो सदावर्तको जगा राषु दोवा गाउ दुई षेत सय पचिस मुरि तिस २५३० तसको साथ पूर्व पर्वत कालिगंडकि पश्चिम काम षोलो उत्तर भुज्यालगढी दक्षिण ठूलो सिमलदेखि अघिबाट सानु षोलो कालिगंडकीको दोभान, पूर्व कटुञ्ज्या षोलो पश्चिम पर्छ. (चा) र्ज भूमि उत्तर बुढोचि दक्षिण निगलपानी यति साधमित्रको आमदानी बालिले सदावर्त ब्राह्मन सन्यासी अतित अभ्यागत मागन्याहरूकन तपसिल जनहि चामल माना २ दालमुठि ५ नुन तोला ४ घिउ तोला ४ हर्दिमासा ३ दारूवा थेति सर्जाम बमोजिम दिनु.

यसमा लोभानि पापानि जसले गर्ला. तसलाई पंचमहापातक लागला. लेष्याबमोजिमका सराजाम दियाहुँदि पंचायेन देवताको सुदृष्टि. यो सदावर्त धर्मशाला जसले हर्न विगार्नमा पसला तसलाई चन्द्रसूर्य छंज्याल नरकवास होला. शुभम् ।।

द्रष्टव्यः यो शिलापत्रलाई सर्वप्रथम योगी नरहरिनाथले 'सन्धिपत्र संग्रह' पहिलो भागको पृ. ६५८ मा प्रकाशित गर्नुभएको छ। पछि धनवज्र वज्राचार्य र टेक ब. श्रेष्ठले शाहकालका अभिलेख पृ. ४२३।२४ मा पनि दोस्रोपटक संस्कृत खण्डको अनुवाद सहित प्रकाशित गर्नुभएको छ।

परिशिष्ट (२)

श्री ५ गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहले मुक्तिनाथको राखु स्थित सदावर्त गुठीको विषयमा जारीगरेको ताम्रपत्र

(वि. सं. १८६६)

श्री दुर्गा सहाय

१. स्वस्ति श्री गिरिराज चक्रचूडामणि नरनारायणेत्यादि विविधविरुदावलि विराजमान मानोन्नत

२. श्रीमन्महाराजधिराज श्री श्री श्री महाराज गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह बहादुर सम्सेर जङ्गदेवाना–

३. म् सदा समर विजयीनाम् — — — — — — — —

४. आगे बसन्त वाँकटिके पर्वतको अम्वल राषु पूर्व रात्ताभिरका डाँडो दषिन सालिकग्रामि राहू गाउ

५. पश्चिम पिपलको रूष उत्तर दोवाटो ढुंगा येति घर किल्लाभित्रको जग्गा श्रीमुक्तिनाथ जान्या रस्तामा पौवा व–

६. नाउनु· बघैंचा वनाई आप· सुन्तला· दारिम· कटहर· विमिरा केरा लगाउनु जोगि सन्यासि वैरागि –

७. लाई षान दिनु भनि श्री बुवाज्यूबाट मोहोर गरिवक्सनु भयाको रहेछ· तेही मोहोरको सही थामि पछि

८. हामीले पनि त्यो पौवा वघैंचाको सम्भार वेरामि मेष निमित्य सदावर्त कन महभिरको वाक्रो मु

९. रि यक्सय तिन १०३ विन्हाउन उपल्लो कुभिन्ड्या मुरि ५ तल्लो मुरी १० वालम डाँडो मुरि २० जामरूक्–

१०: को नाउलो मुरि ४० जमा मुरि यक्सय अठहत्तर येति जग्गाको पानफूल रूपैंया ६०० लि गुठि राषि व

११. क्स्याको हो, आज तेहि सहि थामि गुठिको मोहोर तावापत्र गरिवक्स्यौं· थस्मा लोभानि पापानि गरि ह–

१२. र्नामा जो पश्ला तसलाई श्रीमुक्तिनाथको कोप कुदृष्टि होला· महापातक लागला यो धर्म जो थाम्नामापश्ला तश्ला–

१३. ई महाजग्यको पुण्य र श्री मुक्तिनाथको कृपा सुदृष्टि होला· यस गुठीको चिताई लाटु उपाध्याका सं–

१४. तानले गर्नु· पोस्मोस् नगर्नु गरिवक्स्यौं· आपना षातिरजा (मा) संग मेषको टहल गरि वाकि

१५. सेष रहयाको भोग्य गर· इति सम्वत् १८६६ साल मिति आश्विन सुदि २ रोज ३ शुभम्

द्रष्टव्य : यो ताम्रपत्र पहिलोपल्ट योगी नरहरीनाथले इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह भाग १ को पृ. ६५८ मा र त्यसपछि ने.ए. अ.स. त्रि.वि.वि. को 'कन्ट्रिब्यूशन्स टु नेपलीज स्टडिज' वर्ष ३, अंक २ का ८०–८१ पृष्ठमा र पछि धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठले 'शाहकालका अभिलेख' पहिलो भागका पृ. ४६९–७१ मा र टेकबहादुर श्रेष्ठको पर्वत राज्यको ऐतिहासिक रूपरेखामा समेत छापिएको छ । यस ताम्रपत्रको स्रोत व्यक्तिका रूपमा वेनीवजार निवासी ओमबहादुर वोगटी देखाइएको छ । (शाहकालका अभिलेख पृ. ४६९)

परिशिष्ट (३) श्री दुर्गा सहाय

१. स्वस्तिश्रीमन्महाराजाधिराजकस्य रूक्का — — —
२. आगे तुक्चे गुम्बाका झुङस्याहरूके· परापुर्वदेषि आजतक चलि
३. आयाको आपना धर्ममा रहंजि संम· कसैले दुष नदिनु· यकाद
४. कोई झुङस्या आपना धर्मदेषि चुक्या गुम्ब्राका डिट्ठा पुर्पछे सु·
५. नि कायल भयाकालाई डंड गरि गुम्बाको दस्तुर· गुम्बालेषानु अ
६. मालीले षान्या डंड गुम्बाका डिठ्ठाले हाम्रा हजुर दाषिन गर्नु
७. गरि वक्स्यौं तहा गुम्बामा तक्रार नगर छाडिदेउ इति सम्बत १८६७
८. साल मीती चैतवदि ११ रोज ३ शुभम् — — —

द्रष्टव्य : यस पत्रमा रूजु दस्तखत भीमसेन थापा, काजी त्रिभुवन, अम्बर सिंह (थापा) र नरसिंह गुरूङको छ । यो लालमोहर थाक-खोलाको टुक्चेस्थित गोन्पाको ज्योमो (भिक्षुणी)हरूको स्थिति बांधेर दिएको हो । यो गोन्पाको पनि मुक्तिनाथको उपल्ला पौवाका डिट्ठाले हेरविचार गर्नुपर्ने व्यवस्था थियो । किनकि उक्त गोन्पा पनि मुक्तिनाथकै गुठी अन्तर्गत पर्दथ्यो । (बि सं, १९४४ को पत्रबाट यो कुरा स्पष्ट हुन्छ ।)

यस पत्रमा 'झुङस्या' भनेको चाहिं 'ज्योमो' (भिक्षुणी) हो। यो पत्रमा सम्वत १८६७ जस्तो देखिएतापनि वास्तवमा १९६३ को पत्र यो हुनुपर्दछ किनकि यसमा रूजु दस्तखत गर्नेहरूमा बढी १८६३ को हत्याकाण्डमा परिससेका थिए। रमेश ढुङ्गेलको ''धार्मि सहिष्णुताको प्रसङ्ग मुक्तिक्षेत्रको'' नामक शैवभूमि वर्ष ३, अङ्क ३–४ को पृ. २७ यो पत्र प्रकाशित भएको छ र त्यसैंबाट लिइएको हो।

परिशिष्ट (४)

मुक्तिनाथ वर्तमान मन्दिर निर्माणसंग सम्बन्धित २ अभिलेख

मुक्तिनाथको घण्टको अभिलेख

''श्री विक्रमादित्य राज्य सम्वतसर १८७१ श्री सालिवाहनसाके १७३६ श्रावण सुदि ········ प्रतिपदा तिथौ देवालय प्रारम्भ··········।''

द्रष्टव्य : यो घण्ट मन्दिरको मूल ढोकादेखि दक्षिणतर्फ रहेको छ

मुक्तिनाथ मन्दिरको दोस्रोछानाको अगाडि पट्टिको किनाराको पित्तलमा कुंदिएको अभिलेख

''श्री मुक्तिनाथ नमः श्री विक्रमादित्य राज्य सम्वतसर १८७१ श्री सालिवाहन साके १७३६ श्रावण तिथि १५ प्रतिपदातिथौ देवालय आरम् (आरम्भ) शुभम्।''

द्रष्टव्य : यी दुबै अभिलेख रमेश ढुङ्गेलको सौजन्यबाट प्राप्त गरी पहिलोपल्ट यसैमा प्रकाशित भएका हुन्।

परिशिष्ट (५) श्री दुर्गा

श्री माहिला माहारानी श्री मुक्तिनाथ

१ २

१) स्वस्ति काजि रणध्वज थापा श्री पर्जाँवी उदैगिरिकस्यपत्रम् ——

२) आगे राषु तीर गादि मामारष उठाउने लोहाजित पांडेके ज

३) थोचित उप्रान्त १ बाट राखनुभयाको २ को गुठी रा
४) षु डोवागाउको गादि ममारष उठायाछौ तेस गाउको गादी म
५) मारष अघिदेषि नलग्याको भया आजपर्नी ननेउ लियाकोदाम
६) दाम टिप स्मेत ठिठूवा विस्ट हस्ते २ को भंडारमा फिर्ता ग
७) रि देउ इती सम्वत १८७४ साल मीति भाद्रवदि ११ रोज १ शुभम् —

द्रष्टव्य : यो पत्र मुक्तिनाथको राखु (हाल म्याग्दी जिल्ला) स्थित गुठी जग्गासंग सम्वन्धित छ। त्यस जग्गाको दण्डकुण्ड, मर्‍यो अपुताली आदि सबै मुक्तिनाथको कोष भण्डारमा दाखिला गर्ने स्थिति बाँधिएको हुनाले गादिमवारख रकम पनि लिन नहुने भनि लिएको जति कोषमा बुझाउन मुक्तिनाथका उपल्ला पौवाका हिट्ठा ठिठूवा = (ठि-थोग-पा+झारकोटे भोट भूलका विष्ट) लाई जिम्मा दिने व्यहोरा यसमा परेको छ। यस पत्रमा काजी रणध्वज थापा र खजाञ्ची उदय गिरीको दस्तखतको नमूना छ। यो पत्र पनि रमेश ढुङ्गेलद्वारा शैवभूमि वर्ष ३, अङ्क ३–४ मा प्रकाशित भएकोबाट लिइएको हो।

परिशिष्ट (६) श्री दुर्गाज्यू:

श्री मुक्तिनाथ १

१) स्वास्ति श्रीमन्माहिला माहारानीवस्य रुक्का – – – – – – – – – –
२) आगे १ का गुठ राषुका द्वार्‍या थरि गाउल्या गैंह्रके वसंत वोक
३) टिका वघैंचा फुलवारिका पौवालि विदुपाध्याले मेरानाउको ता
४) वात्रछ भनि वघैंचा वाहिकको कमाउन्या जगा धेरै मिच्यो अघ
५) यका चर्‍हंमा विथिति गर्‍यो १ को तावापत्र मानौंकि वघैंचाको
६) तावापत्र मानौ भनि हाम्रा हजूरमा विंति गरिपठायाछौ जाहार भ
७) यो तसर्थ १ को टहल राषुको मौलो मानि वघैंचाको टह
८) ल संभार विदुपाध्याले गर्छु भन्या पौवा वघैंचा फुलवारिको सं

९) भार गर्नदेउ बघैंचा फुलवारी नचलाउ · अरू १ का तावापत्र
१०) मा पऱ्याको चार किला भित्र बघैंचा वाहिकको कमाउन्या जगा जो छ
११) मौजादेषि चलं गरि गाउने कमाउन्या गर अरू पनि विदु पा
१२) ध्याले तावापत्र देषाई बघैंचा वाहिकको जगा मिचन लाग्यो भ
१३) न्या त्यो तावापत्र मागि हाम्रा हजूरमा पठाउ इति सम्वत् १८८४
१४) साल फागुण शुदि ५ रोज ५ शुभम् ————————————

द्रष्टव्य : यस पत्रमा 'श्री ३ इष्ट देवता चरण श्री महारानी सुवर्णप्रभा सरण' भन्ने महारानी सुवर्णप्रभाको मोहर लागेको छ। यो रुक्का पत्र पनि मुक्तिनाथको तल्लो पौवा, फलफूल वगैंचा र रापुको गुठी जग्गासंग सम्बन्धित छ। यस भन्दा पहिले श्री ५ गीर्वाणवाट वसन्त वोगटीका नाउँमा ताम्रपत्र दिई विदुपाध्यालाई पौवालीमा नियुक्त गरी तल्लो पौवा र त्यहाँको बगैंचाको विस्तार तथा सम्भारको जिम्मा दिएको थियो। उक्त पौवाली विदुपाध्याले बगैंचा, पौवाले चर्चेको बाहेक अरू गुठी जग्गामा समेत अधिकार जमाउन थालेपछि रापु गुठीमा वस्ने गाउँलेहरूले विन्ती गरेर पुनः कायम भएको स्थिति यस पत्रको व्यहोरावाट बुझिन्छ। रापुको गुठी र उपल्लो पौवा (मुक्तिक्षेत्रको) महारानी सुवर्णप्रभाले व्यवस्था गरेको हो। यहाँ उल्लिखित तल्लो पौवा र वगैंचाचाहिं श्री रणबहादुर शाह-वाट राखिएको थियो भन्ने जानकारी पाइएको छ। यो पत्र पनि रमेश ढुङ्गेलको उपर्युक्त लेखबाट लिइएको हो।

परिशिष्ट (७) श्री दुर्गाज्यू

१) स्वस्ति श्रीमन्महाराजाधिराकस्य रुक्का — — — — — — —
२) आगे टुक्च्या गुम्बाका छिमुस्या ग्रं न्हके तिमिहरू आपना धर्ममा रहं ज्या
३) ल संम कसैले दुप नदिनु भनि अघि १ वाट मोहर तावापत्र गरी वक
४) सनुभयाको रहेछ · सोसही हामीवाट पनि थाम वक्स्यौं · आपना· धर्म ·

५) मा रहनु ' गुम्बा छोडी अंनेत्र जान्या ' झिमुस्याहरू हिजो तिम्रा ' मुचुल
६) का बमोजिम ' छैंटुम्बा मार्फत वुझाई ' गुम्बा सामेल भै वस्नु कपाल' मु
७) ड्याको गुम्बानपस्याको ' झिमुस्या बिग्र्यामा ' रूपैंया २५ लिन्या थिति
८) रहेछ ' सोवमोजीम लिनु गुम्बामा केहीकुरापरीआयो भन्या ' छैंटुम्बा
९) मार्फत २ का हजुर ' मा बिंतिगरी पठाउनु ' छैंटुम्बावाहीक अ '
१०) रू थकालीको ' आडली गुम्बा छोडी जानामा पस्या तिमिहरुलाइ भारी
११) डंड सासना होला' इति सम्वत् १८८४ साल मिति फागुन सुदि १२ रोज
१२) ४ शुभम् — — — — — — —

द्रष्टव्य : यस लालमोहरमा मार्फत् दस्तखत गर्ने २ जनामध्ये भीमसेन थापाको रवड छाप र उदयगिरीको हस्ताक्षर छ। यसको विषय संख्या १ को लालमोहरसंग सम्बन्धित छ । यसमा लेखिएको 'झुमस्या' भनेको 'ज्योमो' =(भिक्षुणी) 'छैंटुम्बा' भनेको 'छो-ठिम्-पा' =(धार्मिक नियमको अधिकारी हो। यसमा मुक्तिनाथको गुठीभित्रकै भए तापनि ज्योमोहरूको धार्मिक मामिलामा पाँवाका डिट्ठालाई नसोधी सोझै बसन्तपुर चौतरीयाका हजुरमा गोन्पाका छो-ठिम्-पा मार्फत् बिन्ती गर्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ। यो पत्र पनि रमेश ढुङ्गेलकै शैत्रभूमिमा प्रकाशित लेखबाट लिइएको हो ।

परिशिष्ट (८) श्री मुक्तिनाथ

१) स्वस्तिश्रीमन्माहीला महारानीकस्य रूक्का — — — — — — — —
२) आगे १ का गुठियार घुंग्याल विष्ट राषुका द्वान्या थरि. थर थर
३) का भलामानिस गैन्हप्रति उप्रान्त' कामधेनु षोला देषि पूर्वको ज
४) गा गुठका किलाभित्रकोह्रो भनी समात्याछौ र' दम्नामीहरू आहा
५) कराउन आया' ८५ साल सम्म हामिले कमायाको भन्दा चलन ८६

६) सालको फोई दियाकोछ. तामारत्रभित्रको जगाहो भन्या· साउन्या
७) संक्रान्तिका भोलीवेर दम्नामीलाई ली· साँजकिला घुम्न्या थर थर
८) का भला मानिस· सव जोरी हाम्रा हजूरमा (आ) उ जो आवैन तस्लाइभा
९) रि डंडर्ला· इति सम्वत् १८८५ साल मिति चैत्रवदि ५ रोज शुभं —

द्रष्टव्य : यस पत्रमा पनि संख्या ३ कै जस्तो महारानी सुवर्णप्रभाको मोहर लागेको छ । यो पनि राखु गुठीसंग नै सम्वन्धित छ । खास गरी राखुको कामधेनु खोला पूर्वका जनताले हाम्रो जग्गा गुठीभित्र नपरे तापनि गुठीका गुठीयार उपल्ला पौवाका डिठ्ठा गोन्-ग्याल बिष्ट र राखुका द्वारे थरी मुखियाहरूले गुठीभित्रकै हो भनी गुठीको नियम लगाउन खोज्दा महारानीमा विन्ती पारेर त्यसको उत्तरमा गुठीयार डिट्ठा, द्वारे,थरी मुखियाका नाउँमा गएको पत्र यो हो । यो पत्र पनि रमेश ढुङ्गेलकै शैव-भूमिको उपर्युक्त लेखवाट लिइएको हो ।

परिशिष्ट (९)

झारकोटे उपल्ला पौवाका डिट्ठा गोन्-ग्याल विष्टले मुक्तिनाथ राखु गुठीका थरी मुखिया आदिलाई राखु पौवा र गुठी गाउँको स्थिति बिषयमा लेखेको पत्र

वि. सं. १८९२

श्री मौला

स्वस्ति श्री डिठा घुङग्याल विष्टकस्य पत्रम्·············आगे रापुका जेठा वुढा थरी रणबिर पुल्मी इन्द्रविर र सालरनै भण्डारी जोस्य भंडारी प्रवल थापा जसु पडका कर्णविर पत्री विसे कार्की द्यौसरम पाध्याके यथोचित उप्रान्त तैनाथी सनतुक कटुवाल तिमि सव सामेल भै रापु पौवामा वहिन्यर कुरो र गाउँवरमा उठ्तिको कुरो पऱ्यामा सब सामेल भै कुराको

निसाप गर्नु बालि वोकाउनीमा अध्यायनपात जोगाउनु……………… उठ्बल रूजु गर्नु खोरीयाको पजनिमा पनि बोकाबोक गरी निर्धा दुवलालाई नमारनु सर्ववातमा नचुक्नु कोहीवात चुकि तहविलसग सामेल नभै पौवामा चाहिने बस्तु खाली भया पछि गाम घरमा तहसिर हस्तका छन् भन्या सुन्छु भन्दा तस्लाई बस्न हुंदैन निकाली देउ ईतिसम्वत १८६२ साल मिति आषाड सुदी १ रोज ७ शुभम् ………

द्रष्टव्य : यो पत्र सर्वप्रथम श्री नारायणप्रसाद क्षेत्रीले मुस्ताङ्ग विषयक पुस्तकमा छापेको पाइयो ।

परिशिष्ट (१०)

(श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहबाट कुशमाचौरमा वि. सं. १८८६ सालमा मुक्तिनाथका यात्रुहरूको निमित्त बनाएको पौवा र १ फलफुल बगैंचाको सदावर्त विषयमा कुशमाकै धनराज गिरीका नाउँमा जारी गरेको लालमोहर)

वि. सं. १८९४

१) स्वस्ति श्री गिरिराजचक्रचूडामणि नरनारायणोत्यादि विविध विरूदावलि वि

२) राजमान मानोन्नत श्रीमन्महाराजाधिराज श्रीश्रीश्री महाराज राजेन्द्र वि –

३) क्रम साह वहादुर सम्सेर जङ्ग देवानां सदा समर विजयिनाम् – –

४) आगे धनराजगिरीके पर्वत दुर्लुंका अम्वल मध्ये कुश्मा चौरमा श्री मुक्तिनाथ जा –

५) न्या आउन्या तिर्थवासी फकिर साधुसंत वस्ना निमित्त ८६ सालमा हाम्रा

६) हजुरमा विन्ति गरि बनायका धर्मशाला पौवालाई फुलवारी र पौवालि

७) लाई जगा पुगेन भनि हाम्रा हजुरमा विंति गर्न आउदा विर्ता गुठी किप –

८) ट जफति बाहेक रैकर पाषो जगा वाझा चौर समेत पूर्व टुनी षोलसो

९) दक्षिण भीर पश्चीम इनारको षोलसो उत्तर पुरानु वार मूल वाटो ये

१०) ति चार किलाभित्र विज मुरी दुई जान्या जगा पौवाको फुलवारी र पा

११) नि पुत्राउन्या चिताइदार पौवालि वस्न्या घडयारी निमित्त पौंवा –

१२) लि चिताइदारलाई क्यारा साउन्या फागु बेठवेगार अरू रैरकम क –

१३) लम माफ गरि गुठी राषी वक्स्यौं आपना पातिरजामासंग बगैंचा फूल

१४) वारी गुलजार गरी तिर्थवासीलाई पानी फलफुल षुवाई हाम्रा जय

१५) मनाई गुठी जानि भोग्य गर इति सम्वत १८९४ साल मिति फागुन सु

१६) दि ३ रोज ३ शुभम् — — —

मार्फत् – फत्यजङ्ग साह — मार्फत् – रणजोर थापा

मार्फत् – दक्ष साह — मार्फत् – श्री विष्णु पण्डितराज

मार्फत् – तारानाथ अर्ज्याल — मार्फत् – जयद्रथ अधिकारी

मार्फत् – दलभंजन पाँडे — मार्फत् – करवीर पाँडे

मार्फत् – श्रीरङ्गनाथ पण्डितराज

द्रष्टव्य : यो पत्र पर्वत कुश्मावजारका वलभद्रगिरीसंग रहेको सकलपत्रबाट उतार गरिएको भनि पहिलोपल्ट टेकबहादुर श्रेष्ठले "पर्वतराज्यको ऐतिहासिक रूपरेखा" पृ. ९०९ मा प्रकाशित गर्नुभएको छ ।

परिशिष्ट (११)

श्री मुक्तिनाथ

१. स्वस्ति श्री मच्चौतरिया वीर वृद्धपराक्रम साहंकस्य पत्रम्–

२. आगे. डिठ्ठा घुंग्याल विस्टके असिष उप्रान्त... का सदावर्तको तैले पठायाको ४

३. सालको वहि बुझ्दा १९०० सालको डंड कुड बाहेक राषि रसिद गरि-दियाको छ अव

४. उप्रान्त वहि बुझाउन पठाउँदा द्वान्यालाई पनि पठाउन्या गर. तल्ला पौवा मनी

५. बघैंचा बनाउनु भनि दसषत गरिपठायाको छ. तजबीज वाधि झारा लगाइ चा

६. डो तयार गर. श्री छाकीजगाका कुरालाई. २ पल्ट दसषत लेषि डाकी पठाउदा.

७. त पनी आइनस. मोह्डा पनी पठाइनस् जगा लिनाको मन्सुवा नराषि. अर्जि लेषि

८. पठाइछस् तैंपनि पुरानु चाकर होस् आउलास भनि जेठ महिनासम्म जगा रा

९. षि दियाको थियो. त आइनस वहि बुझाउन आउन्या तेरा मानीस हेरुसित अ

१०. रुले दिया बमोजिमको मोह्डा दिन सक्छौकी भन्दा. अरुले दियाको बमोजिम त

११. हामी दिन सक्तौन हामीले ल्यायाको छैन भन्या जवाफ दिया र. जगा उठयो

१२. तेसतर्फ अरुकाम परि आयो भन्या त हाम्रो छदैछस् ईती सम्बत १९०१ साल मि

१३. ति जेष्ठ सुदी ८ रोज ७ शुभम्–

स्रोत: से– आँग्याल, कागवेणी । रमेश ढुङ्गेलले प्राचीन नेपाल संख्या …… को 'मुक्तिनाथ केही ऐतिहासिक तथ्य' नामक लेखमा यो पत्र पहिलो-पल्ट यो पत्र प्रकाशित गर्नुभएको छ ।

परिशिष्ट (१२)

श्री

श्री मुक्तिनाथ

१. स्वस्ति श्री मच्चौतरिया सम्सेरजङ्ग साहकस्य पत्रम्–

२. आगे बेल्वो विष्टको आसिक् उप्रान्त तँले बावा टशि विष्ट र दा
३. ज्यू स्मेत यसै सालमा मर्दा बावा र दाज्यूको काज क्रया वार्षिक हुना
४. ले. मलाई सान्है दुप पऱ्यो र यो साल हजुरको दर्शन गर्न आउ
५. न सकिन. मेरा बावाले गऱ्याको......का सदावर्तको आम्दा
६. नी पर्च वसिल बाँकिको वहि पत्र लि. आगे सालमा असल घो
७. डा स्मेत ली वहि बुझाउन आउछु भन्या विस्तार लेषि पठा
८. याका अर्थलाई बढिया लेषिछस्. तेरो बावु टशि विष्ट र चुं
९. वा छर्रि विष्टले......का सदावर्तको दामकाम् आम्दानी प
१०. र्च गऱ्याको १७ साल लगायत् २६ साल तकको ज्मा खर्च फार
११. क् भयाको छैन. सो माफिक सालवसालको वहिपत्र र वाँकी
१२. तँले तिर्नु पर्न्या ठहऱ्याको रुपैंया स्मेत लि. आगे साल मंसिर
१३. मा असल तेजि दोषन भयाको वलियो देषनलाई राम्रो भो
१४. टे घोडा १ र सक्या सम्म ४ र नभया १।२ जो पाइन्छ
१५. ७।८ वर्ष माथि १२।१३ वर्ष सम्म उमेर भयाका देष्न ला
१६. इ राम्रा केटी कमारी. षोजि षरिद गरि. लि आउन्या काम गरि
१७. स् भन्या त देषि म वहुत षुसि हुन्याछु चाकर किन्दा पऱ्याको मो
१८. ल् तसित वहि बुझ्दा मिनाह गरि वक्स्यौला. आगे सालमा पनि
१९. वहि बुझाउन आइनस्, वाकिरुपैंया पनि तिरिनस् भन्या गु
२०. ठी पनी षोसियेला वाकी रुपैंयामा पनि तेरो विइजत गरि
२१. धडि निइन्या छ सो बुझि लेषिया वमोजिमको काम गरि आ
२२. गे साल चाडो आउन्या कामगरिस भन्या तेरो बावु ले गऱ्या
२३. को काम तलाइ छँदैछ आउन्या काम गर इति सम्तत्
२४. १९२६ साल मिती फागुन सुदी ४ रोज १ शुभम्—

स्रोत : से– छिमि दोर्जे झारकोटे, मुक्तिनाथ। यो पत्र पनि रमेश ढुङ्गेलले प्राचीन नेपालमा प्रकाशित उपर्युक्त लेखमा प्रकाशित गर्नुभएको छ।

परिशिष्ट (१३)

श्री

श्री मुक्तिनाथ

१

१. स्वस्ति श्री मच्चौतरीया के (शरीजङ्ग पराक्र) म शाह कस्य पत्रम्-
२. आगे १ का उपल्ला पौवाको गुठियार. डिठा वेलबु विष्टके यथोचित उप्रा
३. न्त. हाम्रा विर्ता. टुक्च्या गुंबामा ज्ञान लि टुपि काटि. फिस्याभै. वस्याकी झु
४. म्यालाई. टुक्च्या बस्न्या. सिपालु तन्जिन् पम्बाको छोरा. ल्हाक्पा. भंन्या
५. ले. निज झुंस्या पानि लिन. पध्यारामा गयाकीलाई पध्यारैवाट टिपि
६. लगी. स्वास्नी तुल्याई. राषेछ र हाम्रा. रितमा पुग्याको झुमालाई. तिमिले
७. स्वास्नी तुल्यायापछि. हाम्रा गुंबाका लालमोहर. बमोजि तिमिलाई. डंड ला
८. ग्छ भनि. हामिले निज ल्हाक्पालाई. तगेदा गर्दा तिर्दिन भनि. जवरजस्ति
९. झेल गरी. डंडका रूपैञा दियेन. गुंबालाई गरिवक्स्याको लालमोहरको
१०. रित विगारि. दियो झेमु विगान्र्या सित. डंडलिन पाउन्या हुँ भनि. टुक्च्या
११. गुम्बाको लामा. निल्द घ्याल्पो र डीठ्ठा क्रेम्यां छोमो. ले परिदार धर्मदत्त उ
१२. पाध्यालाई. लेष्याका चिठिले. हाम्रा हजुरमा जाहेर. भयो तसर्थ वे
१३. होरा येही हो भन्या ज्ञान लि टुपि काटि गुंवामा वसि सक्याकि [झुमा]
१४. विगान्र्या निज ल्हाक्पालाई पक्रि गुंवाका लालमोहर बमोजिको थि

१५. ति था।मि ग्रय्न. व्रमोजिको डंड ति. निज गुँवाका लामा र डीट्ठा. झेम्यां.

१६. छिमो. हस्ते. बुझाइ. भर्पाइ. लीनु. वेहोरा ग्रर्के रहेछ भन्या. निज लामा र डि

१७. ठा. झेम्यां छोमो. र निज. ल्लाक्पा. झिम्स्या. लाई. छिकि पुर्पछे. जोरि. ग्र

१८. य्न. वमोजि. निसाफ. गरि. यो झगडा छिनिदे. ताहा छिन्न. सक्दैन.

१९. भन्या. २ थर. झगरिया. जोरि. जाहा पठाइदे. ग्रय्न. बमोजिम. झगडा छि

२०. नि जानन्. ताहा पनि. छिनिदिनस्. जाहा पनि जोरि पठाईनस्. भ.

२१. न्या र पनपक्षे. माया मोलाजा पछि. लागी. निसाफ विगारी. छिन्या

२२. को ठहऱ्यो भन्या. हाम्रा. विर्ता गुंवाको. झगडाले. ग्रय्न. वमोजि. तैले.

२३. बुझाउनु पर्ला. सो बुझि निसाफ राहापारि. झगडा छिनिदे. इति सम्वत् १९३७

२४. मिति पौष शुदि ११ रोज ३ शुभम्—

नाप : ३६ × २१.२ से.मी.

स्रोत : से– छिमि दोर्जे, मुक्तिनाथ, झार्कोट । यो पत्र पनि रमेश ढुङ्गेलद्वारा उपर्युक्त लेखमा पहिलोपल्ट प्रकाशित भएको छ ।

परिशिष्ट (१४) श्री मुक्तिनाथ

१) स्वस्ति श्रीमच्चौतरीया केशरीजङ्ग पराक्रम साहकस्य पत्रम्—

२) ग्राग्ये थाक ग्रमालका ग्रमाली द्वान्याहरूके यथोचीत् उप्रान्त हाम्रा

३) वितलव गुठि टुक्च्ये गुंवाका जग्गाका रैती धुन्डु-ग्याल्-पोको र पंभ

सनम

४) ग्येल (चन्) लामाहरूको टुक्च्ये गुम्बाको लामाभै कामकाज् गर्न पाउने हु भं

५) न्ये वेहोराको जगडा मुद्धाको वादीप्रतिवादी थाक अमालबाट ली जग

६) डा हेर्न लाग्याका छं हामी २ थर झगडीया हजुरको वीर्ता गुठि जग्गाका

७) भयापछी हामीले वेअम्वलमा गै पुर्पछे गर्नु जानु पर्ने होइन हा

८) म्रो झगडा हजुरैका ढोकाबाट हक ईनसाफ गरी पाउनेहुँ भनी हाम्रा

९) विर्ता गुठि टुक्च्ये गुम्बा जगा बस्ने ढुन्डु ग्यालवोले हाम्राहजुमा वि

१०) न्ती पत्र चडाई विन्तिगर्दा जाहेर भयो तसअर्थ वेहोरा यहिहो भन्ये

११) हाम्रा विर्ता गुठि जगाका २ थरी झगडीया भयापछी निजहरूको यो

१२) जगडा ताहा बेअम्वलबाट तिमीहरूले हेर्न पाउँदैनौ नहेर अैं बमो

१३) जीम् तेस अमालमा पऱ्याको झगडा मुद्दाना भयाकाकागजपत्र र

१४) जगडीया स्मेंत हाम्रा वेतलव १ का सदावर्त गुठि उपल्ला पौवाको

१५) डिठ्ठा बेलबु वीष्टलाई बुझाईदीन्ये कामगर वेहोरा अर्कै छ भने जो

१६) भयाको वेहोरा जस्ताको तस्तो पुनस्त लेषि हाम्राहजुरमा पठा

१७) उने काम गर कागजपत्र र झगडीया पनी बुझाईदीयानौं ताहाँ

१८) जो भयाको जगगडाको पुनस्त पनी लेषेनौ भन्ये येस्कुरामा अै

१९) न बमोजीम् तिमीहरूले बुझाउनु पर्ला सो बुझी काम गर इति स

२०) म्वत् १९४४ साल मिती भाद्र सुदी ८ रोज ६ सुभम्——

द्रष्टव्य : यो पत्र मुक्तिनाथको गुठी अन्तर्गत पर्ने टुक्चे गोन्पाको मुद्दा थाक अमालले हेर्न लागेकोमा गुठीका मालिक बसन्तपुर चौतरीयाले उक्त मुद्दा त त्यहाँ हेर्ने होइन भनी उक्त अमालका अमाली द्वारे-हरूलाई लेखेको पत्र । यो नक्कल पत्रवाट उतार लिइएको हो । यो पत्र पनि रमेश ढुङ्गेलको प्राचीन नेपालमा प्रकाशित उपर्युक्त लेखवाट लिइएको हो ।

परिशिष्ट १५ श्री

श्री चौतरिया साहेव केशरीजङ्ग परांक्रमसाहः
१

श्री मुक्तिनाथ
२

१) लिषितं सहरकाठ्मागी ढोका ढल् वस्न्या परिदारमुक्तिनाथ पाद्या सहर

२) पाटन वस्न्या मुषिया संकरदास् श्रेष्ट आगे १ का तहविलमा वहि वुक्ष

३) न्या हाकि १ का गैह्ल जग्गाको वहिवुझि रकमिहरूलाई फारक गरि दि

४) याका मध्ये २ का सदावर्त गुठि उपल्लापौवाको ४१।४२ सालको अमा

५) नति काजकाम गर्न्या साङ्गदो विष्टले वुक्षायाका सो ४१।४२ सालका षपो

६) टमा सवालमा भन्दा वढि षर्च लेषि ल्यायाकोमा मिह्ला पाउँदैनस् भनि हा

७) मिले मिह्ला नदि पक्रदा निज साङ्गदोले साविक वमोजिममिह्ला पाउभनि

८) येतिउति अंक अक्षरले लेषि लेष्न नसकेको गोल् वोलि भयाको वि

९) तिपत्र १ का हजुरमा चढायाको ४२ साल फागुन सुदि १५ रोज ६ को विं

१०) ति पत्रमा साविकवालाले मिह्ला पायाको भयामा साविक् वमोजोम् मिह्ला

११) दिनुभन्या १ वाट प्रमान्गी भयाकोमा साविक् वमोजीम् भनि मिह्ला दि

१२) याको थियो हाल ४३ सालका निज साङ्गदोका ४१।४२ सालका षपोट्मा पनि सवाल्मा लेषि

सही:
सही:

१३) याका षर्च भन्दा वढि षर्च लेषियाको हुनाले र सो षर्चको मिन्हार्मा १

१४) का हजुरमा छनत हुदा निज साङदोका ४१।४२ सालका धपोटमा मिह्ला

१५) भयाको छ मिह्ला दिनु भन्या प्रमानगी भयाको छ भंन्या कुरा हुँदा र निज

१६) साङदोका ४१।४२ सालका धपोट् हेर्दा मिह्ला भयाको देष्दा के प्रमाणले मि

१७) ह्ला दियौ भनि १ वाट हामिलाई सो साङदोले विंतिपत्र चढायो सो

१८) विन्तिपत्रमा साविक वमोजीम् मिह्ला दिनु भन्या प्रमान्गी हुँदा मिन्हादि

१९) याकोहो भनि हामिले विंति गर्दा साविकमा कुन्रकमिले मिह्ला पा

२०) याको रहेछ साविकको प्रमाण ल्याउ भनि १ वाट मर्जिहुदा सावि-

२१) कमा मिह्ला पायाको प्रमाण हामिले दिन नसगदा १ वाट साविकमा

२२) मिह्ला कमैले पायाको प्रमाण दिन नसकेरछि मोलाहिजाले मिह्ला दि

२३) याको ठहर्छ जमानवन्दि ले भनि मर्जिहुदा हाम्रो चित्त वुझ्यो साविक वमोजी

२४) म् मिह्ला दिनुभनि प्रमानगी भयाकोमा साविक सनदकेहि नभै निजसाङ

२५) दो भोटेका ४१।४२ सालका धपोट्मा सवाल भन्दा वढि षर्च लेषि ल्या

२६) याकोमा सो वढि षर्च मंजुरनामा गराइ मिह्ला दियाको साचोहो ये

२७) स्मा अैन सवाल राहा श्रेस्ता प्रमाणले जो ठहर्छ हामी सामेल छौ भ

२८) निं हांम्रा मनोमान राजिषुसिले जमानवन्दि लेषि १ का हजुरमा
२९] चढाञ्यू इति संवत् १९४६ साल मिति चैत्र सुदि १० रोज २ शुभम्--

---

द्रष्टव्य : यो पत्र वसन्तपुर चैतरिया केशरीजङ्गपराक्रम शाहका तहविलमा मुक्तिनाथका गुठीको ४१।४२ सालको हिसाब तत्कालिक उपल्ला पौवाका डिठ्ठा साङ्दो भोटे बिष्टलाई मिह्ला दिनु नपर्नेमा दिएको हुँदा वसन्तपुर तहविलका खरिदार मुक्तिनाथ र मुखिया शंकरदास-वाट ऐन वमोजिम बुझाउनेछौं भन्ने जमानवंन्दिको पत्र हो ।

यो पनि रमेश ढुङ्गेलद्वारा शैवभूमि वर्ष ३ अंक ३–४ मा सामग्री सख्या ७ मा प्रकाशित भएको छ ।

परिशिष्ट १६

[वि.सं. १९५५ मा शालिग्राम नफोर्नु··भन्ने व्यहोराको सूचनाको शिलापत्र खोपाउने विषयको सनद पत्र]

श्री

श्री मुक्तिक्षेत्र

१

१) चौतरीया · केशरीजङ्ग पराक्रम शाहले पुर्जि हेरी शालिग्राम नफोर्नु · चिन्ह नविगार्नु भंन्या मुद्दाको · शिलाप

२) त्र कटाई १ का स्थानमा · टांशनालाई चाहिन्या ज्याला मजुरी दिनु भन्या · कौसितोसाषाना लाई पुर्जी

३) गरीवक्स्याको छ सो रूपैयाली तपसीलमा लेषिया वमोजिम्को रूक्का दस्षत्को प्रसस्ति स्मेत् हाली

४) शिलापत्रमा अक्षर कटाई तयार गरी चलान गरी पठाइ १ का स्थानमा · टाश्न लाउन्याकाम गर——————

तपसील

(व्यहोरा सामग्री संख्या १७ को शिलापत्रकै)

१८) इतिसम्वत् १९५५ साल मिति ज्येष्ट वदी ४ रोज ३ शुभम्———

द्रष्टव्य : यस अनुसार मिति १९५५ आषाढ वदी १२ को मितिमा खोपिएको शिलालेख मुक्तिनाथ मंदिरमा छँदैछ (हेर्नु सामग्री संख्या१७) यो पत्र पहिलो पटक यसैमा छापिएको हो ।

परिशिष्ट १७

शालिग्रामहरू नफोर्नू भन्ने विषयको मुक्तिनाथ मंदिर स्थित श्री ३ वीर शमशेरको इस्तिहार रूपको शिलालेख

वि. सं. १९५५

श्री लक्ष्मी नारायण नमः ।। श्री ।। श्री मुक्तिक्षेत्र :

स्वस्तिश्री मद्दति प्रचण्डभुजदण्डेत्यादि श्री श्री श्री महाराज वीर सम्सेर जङ्गराणावहादूर जि. सि. येस. आइ. थोङ लिन् पिम्हा कोकाङ वाङ स्यान् प्रि. अ. गो. द. वा. प्रि. अ. गो. प्र. प. प्राइम्मिनिष्टर याण्ड कम्याण्ड इनचिफ कस्य रुक्का—

स्वस्तिश्रीमद्राजकुमार कुमारात्मज श्रीकम्यांडरइनचीफ जनरल देवशम्सेरजङ्गराणावहादुर कस्यपत्रम् =

आगे मुक्तिक्षेत्र गोर्खाराजाका दुनिञाँके यथोचित उप्रान्त शालिग्रामहरू फोरी सुन झिकी वेचन्या गर्‍यां र चिन्नहरू विगारी येक देवताको अर्को देवता जस्तो गरी विगार्‍र्या र यक देवताको शालिग्राम विगारी फेरि अर्कोमा जोरी. भानपारी दुनियाँलाई छली वेची रूपैयाँ लैजान्या गर्‍याको कुरामा अघी २/३ फेरी उर्दी इस्तिहार गर्दा पनि सो कुराको ख्याल नराखी फेरीपनी गर्‍याको र इस्तिहार मात्र टासियाकाले कागज सधैं नरहन्या हुदा इस्तिहार नदेखि फेरी पनी यस्तो काम गर्न लागे सो कुराको सधैंरहन्या तवरसँग शिलापत्रभया फेरी काम गरोइनन् भंन्या कुरा चौतरिया केशरीजङ्ग पराक्रमशाहले हाम्रा हजूरमा जाहेर गर्दा तिमी दुनियाँले अवपनी सो काम गर्‍यौ भन्या सरकारवादीभै तिमीहरूलाइ पक्री शालिग्राम फोरी सुनझिकन्यालाइ विगो जफद गरी. सर्कारलाइ विगोबमोजिम् डंड गर्‍या छ. शालिग्राम कित्यागरी वनाइ लेनदेन गर्‍यालाई २ मैह्ना कैइद गर्‍याछन् भंन्या वंदेजको शीलापत्रराखी वक्स्यकोछ सो बमोजिम् वंदेजमा रहन्या काम गर इतिसम्वत् १९५५ साल मिती आषाढ वदि १२ रोज् ४ शुभम्—

द्रष्टव्यः यो शिलालेख योगी नरहरिनाथको इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्रसंग्रहमा पनि प्रकाशित भएको छ ।

परिशिष्ट १८

श्री केश श्री मुक्तिनाथ श्री नृसिंभ श्री ज्वालाजी

री जङ्ग परा १ २ ३

क्रम शाहको

छाप

१. स्वस्ति श्री मच्चौतरिया केशरी जङ्ग पराक्रम शाह कस्य पत्रम्—

२. आगे ··१··· का सदावर्त गुठी उपल्ला पौवाका डीठाके यथोचित् उप्रान्त १ को नित्य पुजा

३. गर्नालाई पुजाहारी राषि नित्य पुजा गर्नु भंन्या अघी नठेकियाको र जो मंदीर भीत्र

४. पसि फोहर गर्न्या तिर्थवासीहरूले चह्लायाको भेटी घाटी भने लामा झुमाहरूले षान्या

५. सुग्वर सफा भने नगर्नें हुंदा अब उप्रान्त बन्देज रहोस् भंन्ना निमित्त हाल ६१ साल राम नौं

६. मी देषी ··१ ··को नित्य पुजालाइ र सो पुजाको भाडाहरू स्मेत् संकल्प गरि हामि वाट राषि

७. वक्स्याको छ हीमालको ठाउ हुनाले राम नौमि चैत्र सुदि ९ देषि कार्तिक सुदि १५ तक

८. मैह्ला ७ दिन ७ लाइ तपसिलमा लेषीया वमोजीम्को पुजा सरजाम् वाट नित्य पु.

९. जा चलाउनु. चौमास पाठ गरेको सविक वमोजिम्को दक्षीणा र पुजाहारी टहलु

१०. वा को सिधा जागीर पाषी दोचा वषु धोति को नगदि स्मेत् सनद वमोजीम् तपसिल् मा

११. लेषीयाको नगद जिन्सी साल वसाल वेला वषत्मा उपल्ला पौवा. को डिठा संग बुझी लि

१२. नीत्य पुजा चलाइ १ साविक वमोजिम् चौमास पाठ गरि षानु षुवाउनु सो नीत्य पु

१३. जा. को. भाँडा वुझि लिदा वुझाउदा र भेटी घाटी गहना भाँडा माल मत्ता. साछी वस्ने कुरा स्मे

१४. त चाहीने तपसिल्मा लेषी वक्स्याको छ सो लेषीया वमोजिम् गर्न्या काम गर

१५. भनि वागलुं वस्न्या पंडीत हरिप्रसाद पाध्यायका नाउमा हामी वाट दस्षत् गरि वक्स्या

१६. को छ. तपसिलमा लेषीया वमोजिम्को पुजा सरजाम् चौमास पाठ गरेको साविक

१७. वमोजिम्को दक्षीणा पुजाहारि टहलुवा को सिधा जागीर पाषी दोचा वषु धोति.

१८. को नगदि स्मेत् साल वसाल् ...१... का उपल्ला पौवा का आम्दानी वाट नीज पुजा हा

१९. री लाइ मैह्ला मैह्ला मा र. वेला वषत् मा दि भर्पाइ लीनु वही वुझदा निजका भर्पाइ र

२०. यही दस्षत् वमोजिम् मीन्हा होला नित्य पुजा को भाडा. भेटी घाटी गहना भाडा माल्

२१. मत्ता. साछी वस्ने कुरा स्मेत् गैह्ल तपसिलमा लेषीया वमोजिम् कत्ती- फरक नपा

२२. री गर्नु. गर्न लाउनु. लेथीया वमोजिम् नगरि लो भानि पापानि गरि पाया षुदा

२३. या को र पुजा वंदी गरेको स्मेत् ठहर्‍यो भन्या अैन वमोजिम् सजाये भै काम वा

२४. ट स्मेत् तुरंत षारेज हुनेछ. सो जानी लेषिया वमोजिम् गर्ने गराउने काम गर

तपमिल

२५. ...१... का स्थानमा हीमालयेको ठाउ हीउदभर ज्यादा हयू पर्ने हुनाले

२६. रामनौमी देषी पुजा चलाइ मार्गवदि १ देषी वन्द गर्नु पर्ने हुनाले य

२७. ही साल चैत्र सुदि ९ देषि कार्तिक सुदी १५ तक मैह्ला ७ दिन ७ को नीत्य

२८. पुजालाइ चाहीने पुजा सरजाम् र चौमास पाठ गरेको पाठको साविक

२९. वमोजिम्को दक्षिणा र. पुजाहारि टलुवाको सिधा जागीर वषु दोचा पा

३०. षी धोति को मोल. स्मेत् साल व ाल गंन्नी गर्न्या गंती गरि भर्न्या भरि जोषन्या जो

३१. षी पुजाहारी लाई बुझाइ भर्पाइ ली नीत्य पुजा चलाउन लाउनु—

३२. सो मैह्ला ७ दिन ७ को ...१... ना नीत्य पुजा आरती के—.

३३. आसामी नगदी मोरु	रोज १ को	मैह्ला १ का दिन ३० को	मैह्ला ७ दिन ७ को ज्मा दिन २१७ के—
३४. श्री षंड के	।.।३—	।२२।२—	११६२।३
३५. सिधुर के	।.।३—	।२२।२—	११६२।३
६३. सिंगो सुपारि के	।.।१—	।७।२—	।५४।१
३७. अविर के	।.।२—	।१५—	११८।२
३७. कपुर के	।.।२—	।१५—	११८।२
३८. आरति स्मेत् के घ्यू वत्ति के	।३—	।९०—	६।५१
४०. फुल के	।२—	।६०—	४।३४
४१. भेटी के	।१—	।३०—	२।१७
४२. अष्ट सुगंध धुलो धुप ४३. र घ्यू स्मेत् के	।१—	।३०—	२।१७

४४. बेलुका आरती स्मेत् के नै

४५ वेद के	।३—	।१०—	६।५१
४६. जौ तिल् के	।.।२—	।१५—	१।८२
४७. दियो के वत्ति के	।१—	।३०—	२।१७
४८, पंचामृत के	।२—	।६०—	४।३४
४९. रुमाल वगाम २ के	×—	×—	।४०
	।१६।१	४।८७।२	३५।६६।१

जीन्सी

५०. अक्षता के चावल	।.।.।२—	।.।६—	।५।३।४

५१. नीत्य पुजा र चौमास भर पाठ गर्ने ब्राह्मण १ के—

५२. नगदि मोहरू— ७८।६६

५३. मंदीरमा चौमास पाठ गरेको पाठको द

५४. क्षीणा साविक वमोजिम् पैसा २० गंदी

५५. रु ४२ के २५ गंदीले मोरु— ३३।६६

५६. वपु दोचा पावि के साविक चौमास

५७. पाठ् गर्दा दीयाको मोरु ३ मा हाल नी

५८. त्य पुजा पुज्दा ठप् (थप) मोरु ५ स्मेत् ज्या ८।

५९. सो नीत्य पुजा गर्दा लाउनाके धोती २ के २।

६०. मैह्ला ७ दिन ७ सम्म पुजा गऱ्याको जागीर ३५।

---

६१. सिधा सविक चौमास पाठ् गर्दा मैह्ला ४ को दि

६२. आयाको मा हाल मैह्ला ७ दिन ७ सम्म नीत्य पुजा

६३. थपिदा ठप् (थप) मैह्ला ३ दिन ७ स्मेत ज्मा मैह्ला ७ दिन

६४, ७ को जोगी सरह रोजको चावल ।.।२ मास ।.।।५ नुन्

६५. दिन २० को ।.।१ वेसार दिन ३० को ।.।१ घ्यू रोजको

६६. तोला २ दारुवा चाहीने माफिकका दरले दिनु

---

६७. पुजा सुसारे जना १ के ऐ मैह्ला ७ दिन ७ को पुजाहारिलाई दिया

६८. वमोजिम् सिधा सराजाम दिनु—

---

६९. सो मैह्ला ७ दिन ७ सम्म नीत्य पुजा गरिज्याल सम्म लाइ कसैलाई
छुन नदि

७०. नीत्य पुजा गर्न लाउनु. नित्य पुजा सिधोया पछि चोपो नीतो भै
आयाका लाइ

७१. ···१··· का पाउमा डंडवट् गर्न दिनु अछुति जात् लाइ र पर सरेकि
स्वास्नी मा

७२. नीसलाई मंदीर भीत्र पसन नदिनु—

७३. ···१ · को दर्सन गर्न आउने छोटा वडा गैह्लले सो मैह्ला ७ दिन ७
सम्म मा चह्ला

७४. याको भेटी घाटी गहना भाडा माल मत्ता हरू गैह्ल मध्ये गहना भाडा
माल्

७५. मता हरू जत्ति ··१ ·· का जगेरा ढुकुटी दाखिल् गर्न पौत्राका डीठा
जीम्मा

७६. वुझाइ भर्याइ लीनु. भेटीघाटी जति अघि पुजाहारि नहुदा परा पुर्व
देखी

७७. २ पंड लामा ले र १ पंड फुमाहरूले षाइ आयाकोमा हाल पुजाहारि रहेको

७८. हुनाले सो लामाले पाने २ षंड मध्ये १ पंड जिकि पुजाहारि लाइ
वक्स्याको छ. अव

७९. उप्रान्त ···१ ·· मा चह्लायाको भेटी घाटी जति हुंछ तरको ३ पंडको
फुमाहरूला

८०. इ र १ पंड लामालाइ दि वाकि १ पंड पुजाहरिले षानु. सो भेटी
घाटी हरू वा

८१. ड्रा. लामा फुमा पौत्राको डीठा राषी वाड्नु. नीज पुजाहारीले पुजा
नगर्याका

८२. मैह्लाको भेटी घाटी. साविक मा फुमा हरूले १ पंड मात्र षाइ मंदीर
मंदीरमा

८३. परेको हिउ वरावर फालनु पर्ने हुनाले थप् १ पड समेत् ज्मा २ पंड

कुमाहरू

८४. ले र १ षंड लामाले पानु. सो पुजाहारीले पुजा नगऱ्याका मैह्लामा चह्लाउन ल्याया

८५. को गहना भाडा माल मत्ता हरू गैह्र सोहीं ···१··· को जगेरा ढुकुटी दाषिल गर्न पौवा का डि.ठा जिम्मा लामा कुमाहरूले वुझाइ भर्पाइ लर्नु सो लेषीया वमोजिम् का भाडा गहना माल मत्ताहरू नबुझाइ दवाइ षायाको थहऱ्यो भन्या जसले

८६. दवाइ षायाको छ उसलाइ ऐन् वमोजिम् सजाये होला भनि र ·· २ · ३··· को

८७. साविक दरि चलि आया वमोजिम् पुजा आजा गरि ताहाको भेटी घाटी तिभि ला

८८. मा कुमा हरूले साविक पाइ. आया वमोजिम् गरि वाडी पानु भनि नीज पुजा

८९. हारि र. लामा कुमा हरूका नाउमा स्मेत् हामी वाट गरि वक्स्याका दस्षत् मा लेषी

९०. वक्स्याको छ सो माथी लेषींया वमोजिम् गर्नु गर्न लाउने काम गर्नु गर्न लाउने काम गर्नु—

९१. ···१··· को दर्सन गर्न आउने जात्रु तीर्थ वासिहरू पुसि राजीले हामी दान द

९२. क्षीणा पाठ पुजा पुराण जय होम्. तीर्थ श्राद्ध गर्छु भन्यो भन्या वि

९३. धि पुर्वक निज पुजाहारि वाट गराइ दिनु. र श्रद्धावाट जो दियाको दान

९४. दक्षीणा लीन लाउनु. कर लगाउन नदिनु—

९५. ताहा तदावर्त वाड्दा निज पुजाहारि लाई साछि राषी वाड्नु रोजना मा

९६. सो सिधा वाडेका तिपन स्याहामा मिति मितिमा निज पुजाहारीको सा

९७. छीको सही छाप गराउनु. नीज पुजाहारिले पुजा नगऱ्याका मैह्ला को

सावीक व

९८. मोजिम् पौवालि को मात्र सही छाप गराउनु ···१··· को गहना भाडा माल्

९९. मत्ता हरू तायेदाम गर्दामा पनि नीज पुजाहारि लाइ साछी राषी तायदा

१००. दाम गर्नु—

१०१. सो नित्य पुजाके हामि वाट सकल्प गरि राषि वक्स्याको देहायका भा

१०२. डाहरू ···१··· का पुजाहारि जीम्मा वुझाइ भर्पाइ लिनु सो मैह्ला. ७ दिन ७

१०३. सम्म नित्य पुजा चलाइ सके पछि नीज पुजाहारी संग सावुद फिर्ता

१०४. वुझि लि भर्पाइ दिनु—

१०५. ढलौटे नैंवेद पात्र—	१	त्रृगुढी स्मेतको अर्घा—	१
१०६ ऐं पंच पात्र—	२	ऐं स्मेतको संष—	१
१०७. ऐं आचमनि—	१	ढलोते धुपौरो—	१
१०८. ऐं ठाडो दियो—	१		
१०९. ऐं २ मुषे चंदनषोरी	१	नी।रमल थपने पितले वाटा	१
११०. ऐं घंट—	१	वजाउने संष—	१
१११. ऐं कलस—	१	तावाको गागरि—	१
११२. ऐं ५ मुषे आर्रति—	१	अैना हेर्ने—-	१
११३. ऐं पंचामृत के कचौरा—	१	तावाका डाठ स्मेत् ो मजुर पंषा—	१
११४. ऐं को नौ प्वालको पुजा थालो—	१	ऐं स्भेतको जवरम्पंषा—	१
१५१. ढोकामा लाउने नेपाली फला			
११६. मे तालचा जोर—	१	× ×	×

---

११७. ···१··· को नीत्य पुजा गर्दा वेहान वेलुकाको आर्रति के र दियो के स्मेत् घ्यू वत्ति

११८. के हामि बाट ठेकी वक्स्याको रोजको पैरु ।४ को सो उपल्ला पौवा को सदा

११९. वर्त लाइ दोवा गाउँवाट आउने घ्यूले नपुगी षरिद गर्नु पर्दा मोरु १ को धार्नि

१२०. १९ का दरले षरिद गरि काम चलाइ आयाको हुनाले अव पनि सो पैरु ।४

१२१. को दोवा गाउका मुषीया चोतारे हरु संग मोरु १ को धार्नि १ का दरले घ्यू

१२२. नै षरिद गरि मैह्ला मैह्लामा पुजाहारी लाइ वुझाइ दिनु . नगदि नदीनु

१२३. १ ·· प्रिति गरि हामि वाट चढाइ वक्स्याको देहायका सैया सराजाम हरु

१२४ नीत्य वेलुका को आरति सिधीया पछि दुरुस्त गरि माजी ···१ ·· को अगा

१२५. डी राषनालाइ नीज पुजाहारि जीम्मा वुझाइ दिनु—

१२६. काठको छपर स्मेत्को पलङ— १

१२७. षोल स्मेत् को दसना— १

१२८ षोल स्मेत्को रजाइ— १

१२९. षोल स्मेत् को तकीया— १

१३०. झलर स्मेत् को झुल— १

---

१३१. इतिसम्वत १९६१ साल चैत्र ११ गते ५ सुभम्

(३गोटा टुक्रा जोडिएको) संग्रह: छिमिघोर्जे

नाप:– ५३×२१.२ (से.मी) विष्ट ठकुरी

नारकोट

द्रष्टव्य: यो पत्र रमेश ढुङ्गेलले प्राचीन नेपाल सँख्या १०२ पृ. १-१५ मा प्रकाशित गर्नु भएको छ ।

परिशिष्ट १९

'मुक्तिनाथको महाक्रतुस्तम्भको अभिलेख'

श्री मते रामानुजाय नमः — श्री रामाय नमः

(८८) अष्टाशीति श्री राम महाक्रतुस्तम्भः

मुक्तिनाथ, नेपाल

श्री परामव नाम सम्बत्सर चैत्र बहुल नवमिबुधवासरे

धनिष्टा नक्षत्रे (की.शा. २।५।१९६७) नेपाल देशीय

श्री मुक्तिनाथ क्षेत्र (८८)

अष्टादशीति श्री राम महाक्रतौं सुग्रीव पटट. भिषेक

समये अयं श्री राम महाक्रतु स्तम्भः निर्मितः प्रतिष्ठी

तक्ष्य लोकास्तसमस्तास्सुरिनेना भवन्तु त्रिदण्डी

श्री मन्नारायण रामानुज जीयरः

(यसपछि संक्षिप्त रामायणका श्लोकहरू उक्त स्तम्भका सगममरमा कुदिएका छन्)

परिशिष्ट २०

१. विन्ती पत्र चढाउन्याको

नाम. मु   कागज नंवर-७११६८५५

२. वा लक्ष्मी प्रसाद   तोक नंबर

३. ठेगाना इलाका बागलुं खाक्र

४. कोट. गाउं— —

श्री लक्ष्मी प्र साद बोहा

सकल बमोजीम् नकल् दुरुस्त छ भनी सही छाप गर्न ईलाका बागलुं खखारकोट गाउं बस्न्या सुवा लक्ष्मी प्रसाद बोहा----

विन्ती पत्र

५. उप्रान्त महाराज करुणा निवान् धर्म औतार प्रभू. सरकार-वाट दामोदरकुंडमा. १ नरसीं

६. पोलामा १ सुप्चे पोलामा १ जंमा धर्मशाला ३ बनाई तयार गर्न भंन्या थाक.

७. हान् भंसारका सुवा मंन् लाल गुरुंलाई आडर भया मुतावीक. नीज सुवाले सो

८. तिन् थाउंमा धर्मशाला बनाई तयार गरी सके पछी. सो धर्मशालाको चिताई दारी

९. काममा नीज सुवा मन्लाल् गुरुंले. पम्जुं सुवालाई र मेरो दाज्यू वषतवहादुर सुवा

१०. लाई नियेत गरी. दिदा हाल मेरो दाज्यू वषत्वाहादुर सुवा र पमजुं सुवा स्मेत् पर्लोग भैग

११. याता पनि. मेरो दाज्यू वषतवाहादुर सुवा पमजुं हरुले जुंन् हीसाव संग. सो धर्म

१२ सालाको हीफाजत् गरी आयाको थीयो. सो वमोजिम् गरी हिफाजत् गरी. आज संम.

१३. सो धर्मशालामा केही नोक्सांन् नभयाकोमा. हाल खाल्कोट्. वस्न्या ज्याव्यां भन्याले

१४. सर्कारमा आई. सो धर्म सालको हिफाजत् गर्ने कसैले गरेन भंन्या ईत्यादी व्यहोराको कुठाकु

१५. रा सर्कारमा विन्ती पारी उसो भया सो धर्मसाला तिनैं ठाउंको
चिताईदारी तिमी भैंस.
१६. भन्या वेह्रोराको तोक गरायछ भंन्या समाचारमा. सर्कारमा व्हिजो
विन्ती चढाउंनु आया
१७. को छु प्रभू. सो तिनैंवटा धर्मसाला. सावुद रहेछ र सावीक् चीताईदार
षमजुं सुवा.
१८. वषतवाहादुर सुवाको भाई छोराहरूले हेर विचार गरेको रहेछ भंन्या.
ज्याथांको विन्ती
१९. पत्र वातिल् गरी. सो धर्मसालाको चिताईदारी काम् सावीक् चिताइ-
दारका भाई छोरा
२०. हरूलाई. सो चिताईदारी काम् को पान्गी वान्गी थांमी दिनु भंन्या.
दान् भंन्सारको
२१. नाउंमा सनद गरी. पठाईदिनु भंन्या जैसी कोठा अडा. को नाउंमा
प्रमान्गी गरी वक्सुं
२२. प्रभू जो हुकुं —
इति सदां सेवक ईनाका वागजुं व्हारकोट् गाउं वस्न्या लक्ष्मी प्रसाद सुवाको
दिनप्रती कुर्नेस् कुर्नेस्————————————
इतीसम्वत. १९७० साल फागुन गते शुभम्—

द्रष्टव्य: यो पत्र पनि प्रहिलोपल्ट रमेश ढुङ्गेलले प्राचीन नेपाल– १०२
प्रकाशित गर्नु भएको छ ।

परिशिष्ट २१

श्री

श्री मुक्तीनाथ

१

१. स्वस्ति श्रीमच्चैतरिया केसरिजं पराक्रम साहकस्य पत्रम्—

२. आगे डोठा भुंगेल वीष्ट मर्दा नीजको वारेसभै काम गर्ने क्याम्यां वीष्टके यथो

३. चितं उप्रान्त १ का उपल्ला पौवाका सदावर्त गुठीको अमानत् काम ७१ सा

४. लका वालीलाई तलाई षारेजगरी झारकोट् गाउं वस्न्या लक्ष्मीप्रसाद

५. वीष्टलाई भर्ना गरी वक्स्याको छ १ का सदावर्त गुठीको उपल्ला पौवा

६. को तैंले वुझाउनु पर्ने सो पौवामा दरीयाको दोवा गाडं १ को लागत् र सदा

७. वर्त चलाउनाके सावीक दी आया वमोजीम्को नगद् जिन्सी कागज पत्र

८. भाडा वर्तन स्मेत् जो जो छ गैह्र नीज लक्ष्मीप्रसाद वीष्टलाई वुझाइ

९. भर्पाइ लीन्या काम गर इती सम्वत् १९७० साल चैत्र ७ गते ६—

१०. शुभम्

द्रष्टव्य: यो पत्र पनि पहिलोपल्ट रमेश ढुङ्गेलको प्राचीन नेपाल १०२ अङ्कमां छपिएको छ।

परिशिष्ट २२

श्री मुक्तिनाथ — श्री लक्ष्मी नारायण

१ — २

१. स्वस्ती श्री म. चवौतरिया केसरि जङ्ग पराक्रम साह कस्य पत्रम्—
२. आगे कारकोट गाउं वस्न्या लक्ष्मी प्रसाद वीष्टके. हाम्रा सर्वाङ्ग माफिक् वीत्तलर ...१... प्रीती गरी सदावर्त
३. नीमीत्त गुठी राषी वक्स्याको ...१ .. का उपल्ला पौवामा दरियाकौ दोवा गाउं १ को कामकाज गर्ने ...
४. साविकवाला अंगेत्र विष्ट मर्दा नीजको वारेस भै. काम गर्ने नीजका भाई क्यांयाँ वीष्टलाई
५. षारेज गरी नीजका वदलामा तलाई भर्नागरी वक्स्याको छ ...१ .. का उपल्ला पौवाको इस्तक
६. सम्वत् १९७१ साल वैशाष १ गते देषी चैत्रका मसान्तसम् वर्ष १ का वालीलाई अमानत वमोजी
७. मको पट्टा गरी वक्स्यौं जग्गामागै रस्ती चलाई वस्ती वसाई गाउघर अवाद गुल्जार गरी रैती
८. राषी उपल्ला पौवामा दरियाको दोवा गाउं १ को लगायात् समेत्को सेमीं साउन्या फागुपा.
९. को गैह्र रकम् कलम् वीर्हौटा वीर्हौटी षेत्कौं वाली समेत ५१ सालका जाचको रपों (ठ)
१०. बढेको वढ भया वढ् समेत्कौ साविकवालासँग लगत ली सो लगत वमोजीम् साविक दे
११. षी दरि चली आया वमोजीम् असुल तह्सील गरी आम्दानी डंड कुंड मन्यो अपुताली चा
१२. क चकुई ठेकी भेटी समेत् गैह्र अमामती तह्सील गरी स्याहा दर्नु तल्ला पौवावाट आया
१३. को जीन्सी वुझी ली रसीद गरी दीनु सो वुझी लीयाका जीन्सी आम्दानी

वाँधनु अस्मानी

१४. डंड कुंड गर्दा अैन वमोजिम गर्नु अैनमा वीत्यास् पारी. वेजाइ वीदुत् नगर्नु वेजाई विदु

१५. त् गऱ्या भनी कोही रैती दुनीयाहरू कराउन आयो भन्या र अैनमा वीत्यास पारि काम

१६. गरेको ठहऱ्यो भन्या तैंले गरेको वजाई वीदुत् त आफैंले वुझाउनु पर्ला तैंले......

१७ अस्मानी डंड कुंड मध्ये ६ षन्डको ५ षन्ड स्वाहा दर्नु १ षन्ड तैंले खानु साविक् वाला

१८. अमालीहरूले रकं कलँ दवाई छपाई राष्येको रहेछ भन्या पनी षोजी लगत् कसी हा

१९ म्रा हजुरमा जाहेर गरी पठाउनु ओ ...१... को दर्सन. गर्न आउन्या जोगी सन्यासी फकीर

२०. फकेरा तीर्थवासी गरीप जो कोही जात्रुहरूलाई दान पत्रमा दरीया वमोजीमको .. ...

२१. ल वमोजीम्का दर्ले सदावर्त षान्छू भन्या जानु गैह्लाई सदावर्त वार्दा १ .. का नो

२२. त्ये पुजा गर्न्या पुजाहारी ब्राह्मणलाई र .. १... को उपल्ला पौवाली लाई समेत् (साछी)

२३. राषी रोज रोज आयाका सीधा षाने येती येती जवान भन्या नीज साछीहरूको

२४. सही छाप गराई राषनु साछीको सही छाप नपऱ्याको सीधा षर्च लेषेको मा पछि मीह्ला

२५. पाउने छैन उपल्ला पौवाको कामदार कारीन्दालाई तपसीलमा लेषीया वमोजीम्

२६. को जागीर सीधा समेत् दी भर्पाई गरी लीनु तलाइ वक्स्याको तपसिल वमोजीम्को

२७. मांगी तैंले षानु तपसीलमा लेषीया वमोजीम्को षर्च गरी वाकी रहयाको

मुक्तिक्षेत्र

जन्सी

२८. विक्री गरी स्याहा दर्नु सो वाकी रहयाको जौन्सी विक्री गर्दा गाउका

मुषीया भलाद्मी

२९. साछी राषी गाउ पोलामा चलेका दर्माउमा सो साछी वस्ने मानिसहरू-

को मुचुल्का

३०. गराइ मुचुल्का वमोजीम् विक्री गरी नगदी स्याहा दर्नु सदावर्तलाई

चाहीन्या (जीं)

३१: सी षरीद गर्दा जुं जुं मैह्नामा जे जे माल किफायत् साथ पाइन्छ उसैं

उसैं वाषत्मा षरी

३२. द् गर्नु सो षरीद गर्दा पनी तालुकदार भलाद्मी पौवाली पुजाहारी सा

३३. छी राषी नीजहरूको मुचुंल्का गराइ ली सो मुचुंल्का वमोजीम् षरीद गर्नु

सो नग

३४. री षरीद गरीस् भन्ये मीह्ना पाउने छैन साल १ को असल काठे न्याउरी

मुसा २ अस

३५. ल. चोथो ठुलो कस्तुरी विनायक् सलामी चढाउनु सो न्याउरी मुसा र

कस्तुरी विनायक् चढाउ

३६. नु. सकीनस् भन्य न्याउरी मुसा २ के दर मोहर रू १०। ले मोहरु २०।

र कस्तुरी विनायक

३७. के मोहरु २५। स्मेत् नगदी बुझाउनु सो सदावर्त बांडेको रोज

रोजको आम्दानी बांडेको

३८. रोज रोजको ठाडो स्याहा लेषी सीधा जाने, जोगी सन्यासी गैह्न जात्रुव

नाउ नमेसी समे-

३९. तको छुट्टा-छुट्टै हाजीर फर्द लेषी सोही हाजीरी फर्दका मीती मीती

पौवाली पुजाहा

४०. रीको स्ही छाप गराउनु साल आषीर भयापछि अम्दानी षर्चको स्या

छपोट् षडा गरी

४१. साल तमाम भयाका ४ मैह्नां भीत्र वहि बुझने अड्डामा दाषील

वही बुझाई

४२. फारषती बीनु साल तमाम्.का ४ मैह्ला भीत्र स्याहा धपोट तयार गरी दाषील गरे

४३. न भन्या अैन वमोजीम् बुझाउनु पर्ला सो सदावर्तमा षर्च गरी वाकी रहेको ... ... सा

४४ छी भयेगा पनीं जगेरा चैत्र मैह्लामै बुझाउनु पट्टामा लेषीया वाहेक नगरी नहुन्या (काममा)

४५. गर्नु पर्‍यो भन्या हाम्रा हजुरमा साधी जवाफ वक्स्या वमोजीम् गर्नु हाम्रा हजुर सा

४६. धी पट्टामा लेषीया भन्दा वढी षर्च गरेकोमा मींह्ला पाउने छैन पौवा देवधारा भत्के

४७. वीग्रेकोमा मनासिव माफीकको षर्च लगाई गाउँका तालुकदार भलाद्मीं पौवा

४८. ली पुजाहारी स्मेत् साछी राषी मात्र वनाउनु सो साछी वसनेको र लीलाम .....

४९ छाप पर्‍याको कागज वमोजींम् मींह्ला होला पौवा सफा सुघर राषनु १...

५०. का सवै सावुद् वनाइ राषनु हर्साल छानामा पानीं नचुहने गरीं साल वसाल

५१. छानु सो पौवामा मर्मत नगरी पानी चुहींयो भन्ये पौवालीको जागीर मीह्ला

५२. पाउँदैर पैवामा घोडा गधा कुषुरा केही राषन नदीनु लोभानी पापानी गरी ध

५३. मं नस्त गरी नषानु सो नाफा पायाको ठहर्‍यो भन्या अैन वमोजीम् सजाय भै कामवाट

५४. स्मेत् षारेज गरी वक्सींला औ ...१... का तुक्चे गुम्वाको स्मेत् २ गुम्वाको घंमाल आसा

५५. मीं जगा जमीन सनद कागज पत्र भाडा वर्तन् स्मेत् गैह्र मेरा जींम्माको

यत्तीकँ हो यो

५६. देवी घती वढी अरू मसित केही छैन हालवालालाई नवुझाइ दवाई राषेको ठह्र्यो

५७. भन्या अँन वमोजीम वुझाउला भंन्या जो चाहिन्या वेहोराको साविक-वालाको अर्कणा लौ

५८. षाईं लौ मो अर्कण वमोजीमको माल साबुद वुझी लौ रसीद गरी दिनु औ सके

५९. सम्म ४ चक्री ···२··· र नसके असल असल सालीक्राम १० वता मंजुर हुने वमोजीम्

६०. को ल्याइ चडाउला सो लेषीयाका सालीक्राम तक्र्याउन सकिनस् र हाम्रा

६१. मंजुर भयेन भने मोहरु येक सये रूपैयाँ चढाउनु भनीं ·· १ ·· का उपल्ला पौवाको

६२. अमानतो कामकाज गर्नु भयो १ शाला पट्टा गरी वक्स्यौं आफ्ना षातिर जामा (स)

६३. ग ···१ को गोठो वीराई इमान् धर्म सम्झी अमानती काम गर्न्या काम गर—

तपसील

६४. आम्दानी तल्ला पौवाबाट चलान् भै जान्या—

६५. फलुवा चावल मुरी १२१। मध्ये—	१२०।—
६६. दालके मास मुरी—	१७।१०
६७. वेसार पाथी—	।५
६८. फलुवा चावल मुरी १२१। मध्ये सरीले नुन मुरी—	१।
६९. धान्	९९।१३

७०. घ्यू दोवा गाउको आम्दानीवाट मोहरु ।५० को धार्नी १ऽ का दर्ले घ्यू धार्नी

७१. ४०ऽ र नपुगेको जो चाहीन्या स्मेत्—

७२. षर्च—

७३. नीत्य पुजाके चैत्र सुदी ९ रोज रामनवमी देवी कार्तीक सुदी १५ रोज तक मैह्ला

७४. ७ दीन ७ के ६१ साल चैत्र ११ गते ४ मा भयाका सनद वमोजीम्को मोरु ३५।६६।१

७५. ऐके अक्षयता चावल—- ।५।३।४

७६. नीत्य पुजा र चौमासा पाठ गर्ने ब्राह्मणके ऐं सनद वमोजीम्को मोरु— ७८।६६

७७. मंदीरमाचौमासा पाठ गर्ने ब्राह्मणके सार्वक वमोजीम् २० गंडी रू

७८. ४२। के २५ गंडीले मोरु— ३३।६६

७९. वपु दोचा पापीके ऐ सनद वमोजीम् मोहरु— ८।

८०. नीत्य पुजा गर्दा लाउने धोती २ के मोल— २।

८१. नीत्य पुजा गर्ने ब्राह्मणके जागीर के रू. –३५।

८२. पुजाहारी ब्राह्मण के ६१ साल चैत्र ११ गतेका सनद वमोजीम् सीधा–

८३. चावल– २।१४।४ वेसार– ।१७।२।

८४. दाल– ।१२।४।५ घ्यू— १६२।३।

८५. नुन– ।१।२।८ — — —

८७. पुजा सुसारेके सीधा सरजाम पुजाहारीके ऐऐ बमोजिम सदर–

८७. " १ " का पौवामा हीउ फाल्याके जागीर मोहरु– ३।

८८. डीठा १ के वर्ष १ को जागीर धान मुरी– ५१।

८९. पौवाली वहिदारके ऐऐ धान मुरी– ३०।

९०. पौवालीके– १५। वहीदारके– १५।

९१. पौवाली वैदार जना २ के सीधा–

९२. दीन १ को जना १ के चावल माना ।.।२ दाल मुठी ।.।.। २ नुन मुठी ग्रा

९३. धा ।.।.।.।। वेसार दीन ३० को माना ।.।१ घ्यू तोला २ का दर्ले ज

९४. ना २ के वर्ष १ को दीनु पर्न्या दीनु–

९५. दारुवा बोकने जना २ के—

९६. वर्ष १ को जागीर धान मुरी ९।६।४ ले जना २ के धान— १८।१३

९७. ऐ के सीधा चैत्र सुदी ९ रोज देषी कार्तिक सुदी १५ रोज तक रो

९८. ज १ को जना १ के चावल मा ।.। २ दाल मुठी ।.।.।२ नुन मुठी आ

९९. धा ।.।.।।। का हीसावले जना २ के सीधा दीनु—

१००. इती सम्वत १९७० माल चैत्र ७ गते छ शुभं

छाप छाप

द्रष्टव्य:— यो पत्र पनि प्राचीन नेपाल १०२ मा रमेश ढुंगेलद्वारा प्रकाशित भएको छ ।

श्री मुक्तिनाथ...

परिशिष्ट २३

श्री

श्री राजा

१

१. स्वस्ति श्री मच्चौतरिया केशरि

२. जङ्गपराक्रम साहवाट डिट्ठा लक्ष्मी प्रसाद वीष्टके यथोचीत

३. उप्रान्त तँले भाद्र १६ गते ३ मा चढाई पठायाको वीन्ती पत्र आई

४. पुगी वीस्तार. जाहेर भयो. उपल्ला पौवाका इलाका भीत्रको रुषहरू

५. ढले परे सुकेका काटी ल्याई साधु सन्तलाई धुनी भात पकाउन ला

६. ई दीनु पर्ने हुनाले यो भाद्र १ गतेमा ठुलो हावा आइ ढलेको रुष ३

७. लीन पठाउदा साङ्दोको माहिलो छोरा लामाले जवरजस्ती गरी ल

८. गी दीयेन भनी लेषेका लाइ त तेस पौवाको हाकीं भै सो पौवा इ

९. लाका को रूषहरू ढले परेको सात्वीक दर्वात्वीक देषी पौवामा ल्या

१०. ई जोगर्नु पर्ने षर्च गर्नुपर्ने हो भने सो वमोजीं आफुले नल्याई

११. जवरजस्ती गरी लग्याको हो भने लैजाने लाई वीगो डंड स्मेत गर्नु
१२. पर्ने सो वमोजीं गर्न. तागत् तेरो छैनस् भने ··· १ ··· बाट रापेका
१३. अडा. अदालतमा नालेसदी सो रूप लैजानेलाई डंड वीगो गरा
१४. उन नसक्री जाहेर गरी पठायाको देपदा त नादानी रहेछस् भ
१५. नो बुझी बक्से लेपीया वमोजीं आफ्नु हक पुग्ने रूप जवरजस्ती
१६. गरी लैजानेलाई तेरो तागत छ भने तैंले पक्री वीगो र डंड गरो
१७. ली स्याहामा आम्दानी वाधनु सक्दैनस भने ·· १ ··· बाट रापी व
१८. क्सेका अडा अदालतमा नालेसदी वीगो डंड उपर गरीनस् भ
१९. ने सो वीगो डंड तैंनाई जरीवाना भैं आउने छ इती सम्वत १९७१
२० साल आस्वीं १ गते ५ शुभम् —

द्रष्टव्य:– यो पत्र पनि रमेश ढुंगेलद्वारा प्राचीन नेपाल संख्या १०२ मा प्रकाशित भएको छ।

परिशिष्ट २४

श्री

श्री मुक्तिनाथ १

१. स्वस्ति श्री ·· १ ··· का उपल्ला पौवाका कारिन्दा रि
२. आगे दो वा गुठी गाउँका रूद्रवीरबाट चलं भई
३. आयेका ध्यू धार्नि १५ को भारि २ ज्यून्या मग
४ र हस्ते पठायाको छ बुझिलिनु होला इति सवत
५. १९७१ साल आश्विन गते १ रोज ५ शुभम्

परिशिष्ट २५

श्री

श्री मुक्तिनाथ १ — श्री चौतारिया साहेव २

१. भर्पाई दादै ···२ ·· का उपल्ला पौवाका तपसील बमोजीमका र

२. कमी कारिन्दाहरू आगे ग्वालाल लाइ ...१... का उपल्ला

३. पौवाको सदावर्त चलाउनलाइ अमानती काम ...२... वाट

४. डिठ्ठा लक्ष्मी प्रसाद विष्ट लाइ कवुल पट्टा गरी वक्सदा नीज

५. डिठ्ठा लक्ष्मी प्रसाद विष्टसंग ७१ सालको अमानती

६. काम गरेको ७१ सालको तपसील वमोजीमको पट्टा व

७. मोजींको जागीर बुझि लीओं तस्को भर्पाई लेपी ...२... का

८. हजुरमा चदओं — — — —

९ कार्कोटवस्ने डिठ्ठा लक्ष्मी प्रसाद वीष्टके धान — ५१।

१०. वहिदार छिरी नमगेल वीष्ट धान — १५।

११. पौवाली झ्यापा विष्टके धान — १५।

१२. दाउन्या पल्सां भोटेके धान — ६।६।४

१३. ऐ ऐ फुर्वा भोटेके धान — ६।६।४

६६।१३

सम्वत् १९७१ साल फागुन २४ गते १ शुभम्

(यी दुवैपत्र यसैमा पहिलोपल्ट प्रकाशित भएका हुन्)

परिशिष्ट २६

श्री

श्री मुक्तिनाथ

१

१) स्वस्ति श्री राघु गुठि अगालकस्य ...१... उपल्ला पौवाका डि

२) ट्ठा लक्ष्मिप्रसाद विष्टके पूर्जि उप्रान्त ...१... को सदावर्त च

३) लाउनाके पाथि ।८ का भारि ११ चावल मुरि ४।८

४) राघु गुठि गाउँ बस्ने टेकवहादुर कटुवाल क्षेत्रीहस्ते पठा

५) याको छ दाखिला होला बुझि भर्पाई दिने कांगर इति

६) सम्बत् १९७३ साल वैशाख १८ गते शुभम् ।

सामग्री स्रोतः से. पाल्गुन, कार्कोट, मुक्तिनाथ

यो पत्र यसैमा पहिलोपल्ट प्रकाशित भएको हो ।

सन्दर्भ सामग्रीः–

गौतम, कुलचन्द्र (अनु. संपा.) श्री गोस्वामी तुलसीदासकृत रामायण ।

टुची, जुसेप, प्रिलिमिनरी स्टडिज अन् टु साइण्टिफिक एक्सपिडिशन इन् नेपाल; रोमः आइ. एस्. एम्. इ., ओ., ई. सं. १९५६ ।

ढुङ्गेल, रमेश, "दामोदरकुण्डः एक परिचय", नेपाली संस्कृति वर्ष २, अङ्क १, (वि. सं. २०४४) पृ. १–१२ ।

(सांस्कृतिक संस्थानको चौमासिक पत्रिका)

ढुङ्गेल, रमेश, "मुक्तिनाथः केही ऐतिहासिक तथ्य", प्राचीन नेपाल संख्या १०२, (कार्तिक–मंसीर, २०४४), पृ. १–१५ ।

(श्री ५ को सरकार पुरातत्व विभागको द्वैमासिक मुख-पत्र)

ढुङ्गेल, रमेश, "धार्मिक सहिष्णुताको प्रसंग मुक्तिक्षेत्रको", शैवभूमि वर्ष ३, अङ्क ३–४ संयुक्ताङ्क (२०४४) पृ. १९–३० ।

(पशुपति धार्मिक–सामाजिक सेवा संघको वार्षिक पत्रिका)

ढुङ्गेल, रमेश, मुस्ताङ् जिल्लाको लोमन्थाङमा मनाइने यार–तोङ् पर्व", नेपाल पास्ट एण्ड प्रेजेंण्ट, भोल. १, (फेब्रुअरी, १९८८) पृ. ३१–३९ ।

(सरस्वती कलेजको इतिहास र संस्कृति शिक्षण विभागको पत्रिका)

दास, शरतचन्द्र, टिबेटन इङ्गलिश डिक्शनरी; कम्प्याक्ट इडिशन, क्योटोः रिनशेन् बुक कम्पनी, ई. १९८३ ।

नेपाल, ज्ञानमणि, नेपाल–निरुक्त; काठमाडौंः नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं. २०४० ।

नेपाली, चित्तरञ्जन, जनरल भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल; काठमाडौंः मेरी राजभण्डारी, वि. सं. २०१३ ।

पन्त, दिनेशराज "दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाण्डे" पूर्णिमा पूर्णाङ्क ८, (वि. सं. २०२२) ।

फ्राँके, ए. एच., एन्टीक्वीटिज अफ इण्डियन टिबेत; दिल्लीः एस चन्द एण्ड कम्पनी, ई. सं. १९७२ ।

बज्राचार्य, गौतमबज्र, इतिहास संशोधन ५२ संख्या; काठमाडौं: संशोधन मण्डल ।

बज्राचार्य, धनबज्र र ज्ञानमणि नेपाल, (संपा.), ऐतिहासिक चिट्ठीपत्र संग्रह पहिलोभाग; काठमाडौं: नेपाल सांस्कृतिक परिषद्, वि. सं. २०१४ ।

बज्राचार्य, धनबज्र, (संपा.), त्रि–रत्न सौन्दर्य गाथा; काठमाडौं: नेपाल सांस्कृतिक परिषद्, वि. सं. २०१९ ।

बज्राचार्य, धनबज्र, लिच्छवीकालका अभिलेख; काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, २०३० ।

बज्राचार्य, धनबज्र र टेकबहादुर श्रेष्ठ, शाहकालका अभिलेख पहिलो भाग; काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, वि. सं. २०३७ ।

मल्ल, मोहनबहादुर, जिजा इतिहासको डोरेटो; काठमाडौं: मोहनबहादुर मल्ल, वि. सं. २०३३ ।

मुस्ताङ बहुपक्षीय अनुसन्धान परियोजना अन्वेषक टोली, मुस्ताङ (लो) क्षेत्रको विकासको लागि सुझाव प्रतिवेदन; काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि. वि., वि. सं. २०४२ ।

योगी, नरहरिनाथ (संपा.), इतिहास प्रकाशमा सन्धि पत्र संग्रह भाग १; दाङ्ग: संपादक स्वयंले दाङ्ग बृहत् आध्यात्मिक सम्मेलनको उपलक्ष्यमा, वि. सं. २०२२ ।

योगी, नरहरिनाथ, (संपा.) इतिहास प्रकाश अङ्क २, भाग १, २, ३; काठमाडौं: इतिहास प्रकाशक संघ, मृगस्थली गोरक्षपीठ, वि. सं. २०१३ ।

योगी, नरहरिनाथ (संपा.), हिमवत्खण्ड; काशी: गोरक्षटिल्ला, योग प्रचारिणी, वि. सं. २०१३ ।

शर्मा, बाबू माधवप्रसाद (संपा), भानुभक्तीय रामायण समेत असली आठकाण्ड रामायण; वाराणशी: बाबू माधवप्रसाद शर्मा ।

शास्त्री, भवानीशङ्कर, (संपा. अनु.) शालग्राम–रहस्यम्; थाक्टुकुचे: सुब्बा

मोहनमान सेरचन्द, वि. सं. २००४ ।

श्री ५ को सरकार मेचीदेखि महाकाली भाग ३, काठमाडौं: सूचना विभाग, वि. सं. २०३१ ।

श्रेष्ठ, टेकबहादुर, पर्वत राज्यको ऐतिहासिक रूपरेखा; काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि. वि. वि., वि. सं. २०४२ ।

सांकृत्यायन, राहुल. तिब्बत में बुद्धधर्म; दोस्रो संस्करण, इलाहाबाद: किताब महल, १९७४ ।

सिंह, नागशरण, पुराण परिचय; दिल्ली: नाग पब्लिशर्स, ई. १९८५ ।

हयामिल्टन, एफ. बि., यान् एकाउण्ट अफ् द किङ्गडम अफ् नेपाल; पुनर्मुद्रण, न्यूदिल्ली: मञ्जुश्री पब्लिशिङ् हाउस, ई. १९७१ ।

क्षेत्री, नारायणप्रसाद, मुस्ताङ् दिग्दर्शन; काठमाडौं: साझा प्रकाशन; वि. सं. २०४४ ।

चित्र फलक

ਕਲਗ ਸਿੜੀ

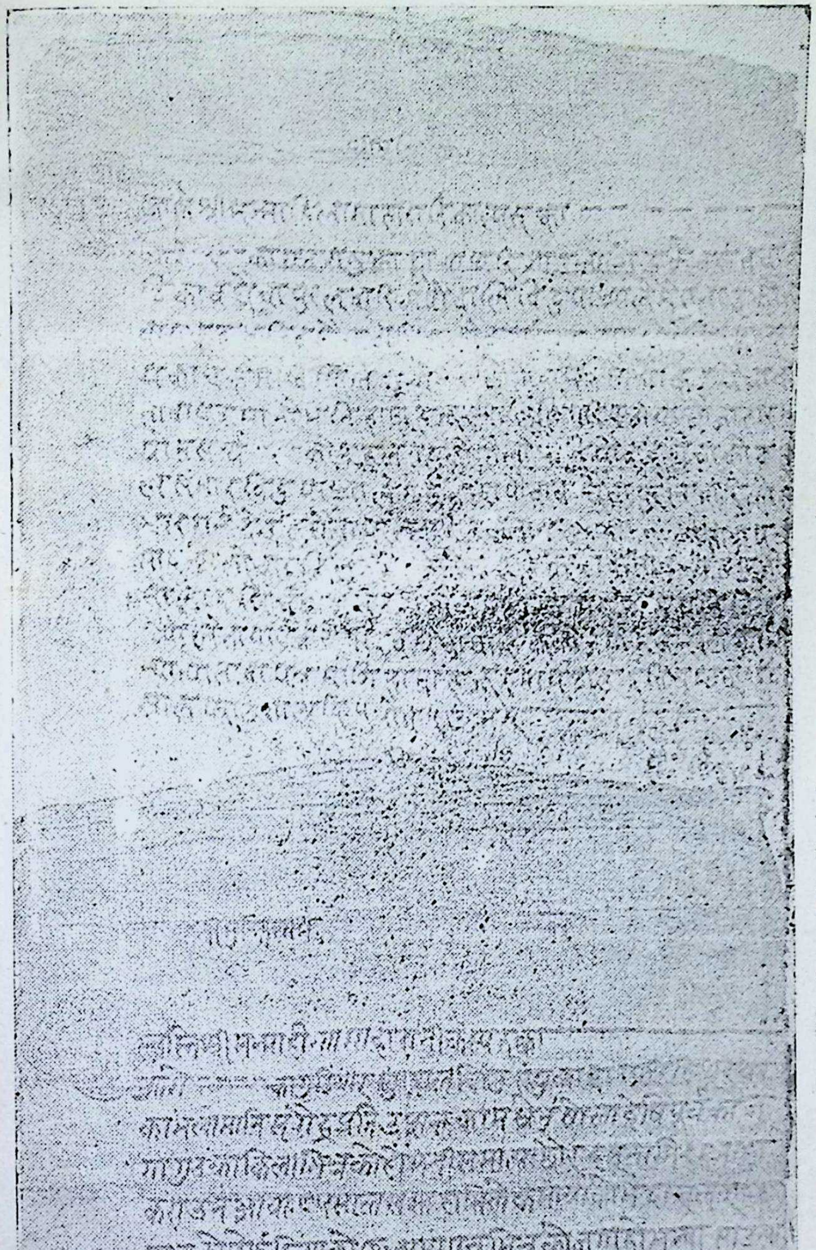

(चित्र नं १)

माहिला महारानी सुवर्णप्रभाका २ मोहरहरू; यी मोहरको फोटोप्रति शैवभूमि अङ्क ३-४ मा प्रकाशित रमेश ढुङ्गेलको लेखबाट लिइएको हो ।

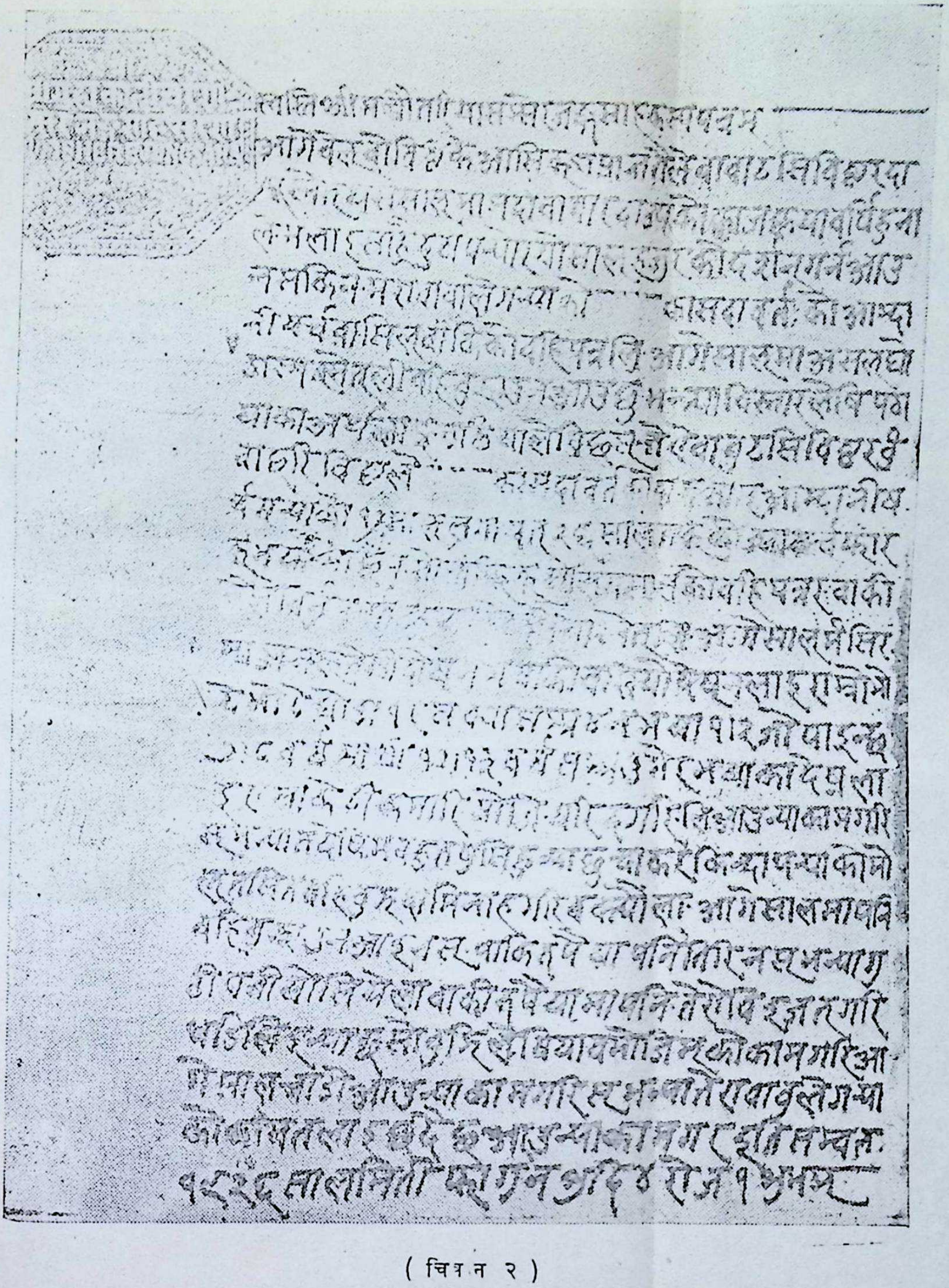

(चित्र न २)

बहादुर चौतरिया नरगेन्द्र शाहले उपल्लो पौवाको डिट्टा वेल्वो विष्टलाई लेखेको पत्र
सौजन्य : प्राचीन नेपाल सं. १०२ रमेश ढुङ्गेलको लेख ।

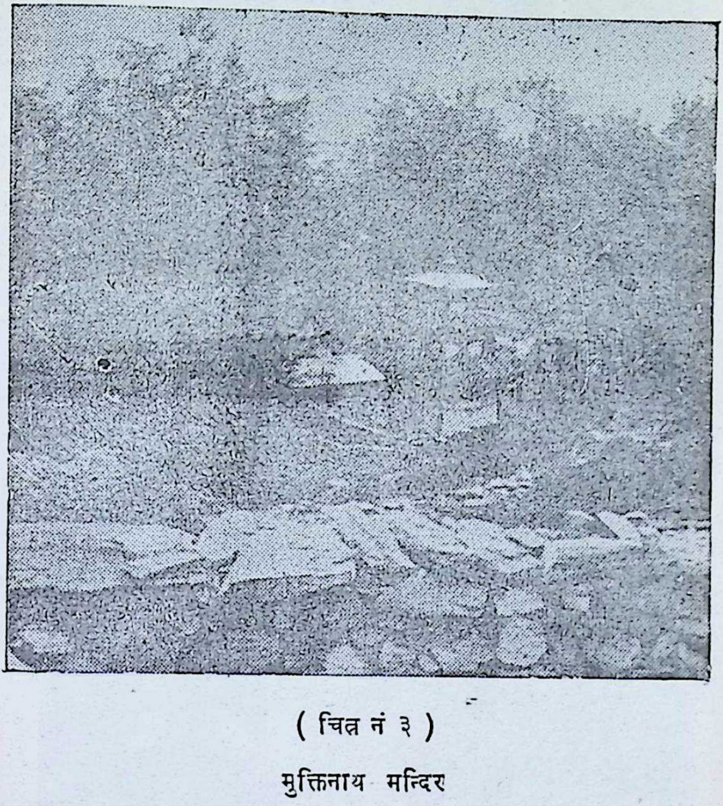

(चित्र नं ३)

मुक्तिनाथ मन्दिर

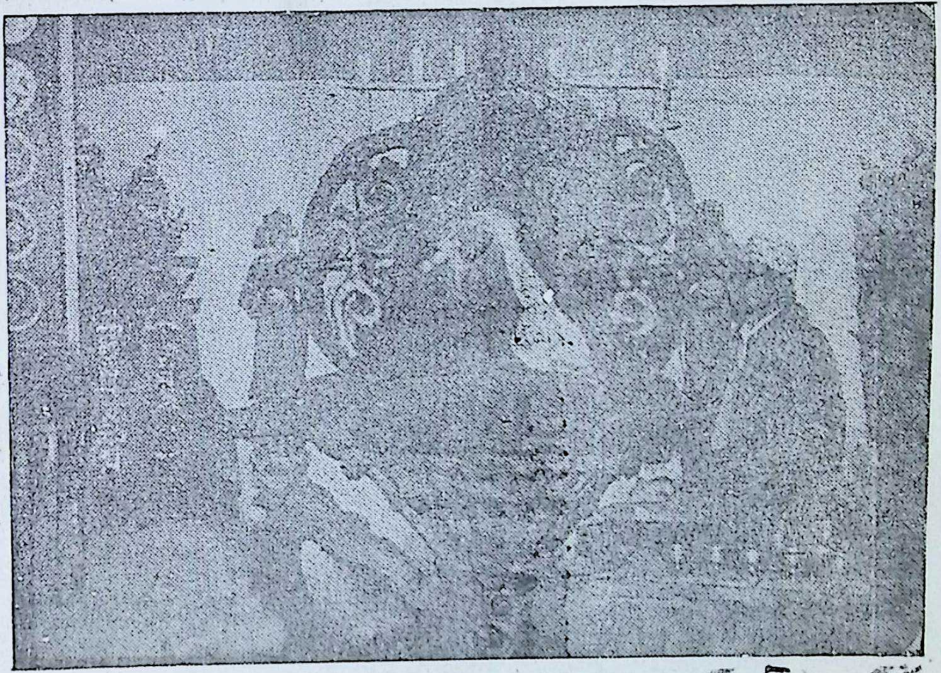

(चित्र नं ५)

लेखक ज्वालाजी गोन्पाको पद्मसंभवको माटोको विशाल मूर्ति अगाडि अभिवादन गर्दै

(चित्र नं ६)

ज्वालाजी स्थित वर्तमान गोम्पा

मुक्तीनाथ मन्दिर

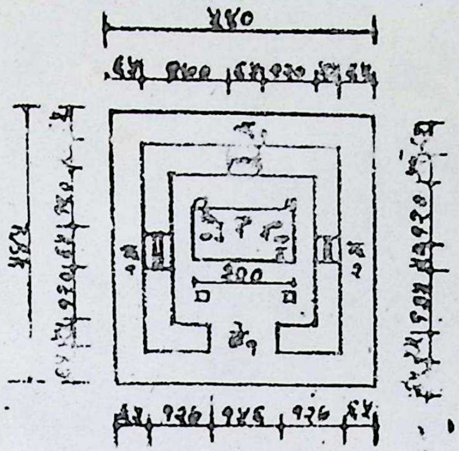

जमिन तल्ला
(G.F. PLAN)
मान:- १:१५०

संकेत:-
१. नारायण
२. सरस्वती
३ लक्ष्मी
४ गणेश

झ्याल र ढोकाको विवरण
झ्या१ = ६५×८२×२
झ्या२ = ५०×७३
ढो१ = १२६×२००

खम्बा (PILLAR) = 20×20×8

प्रहरी र झोमा बस्ने पौवा

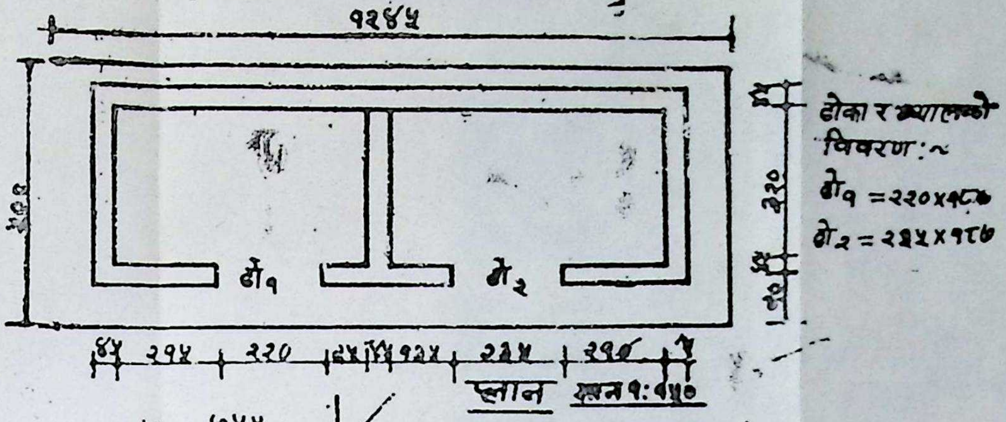

प्लान मान १:१५०

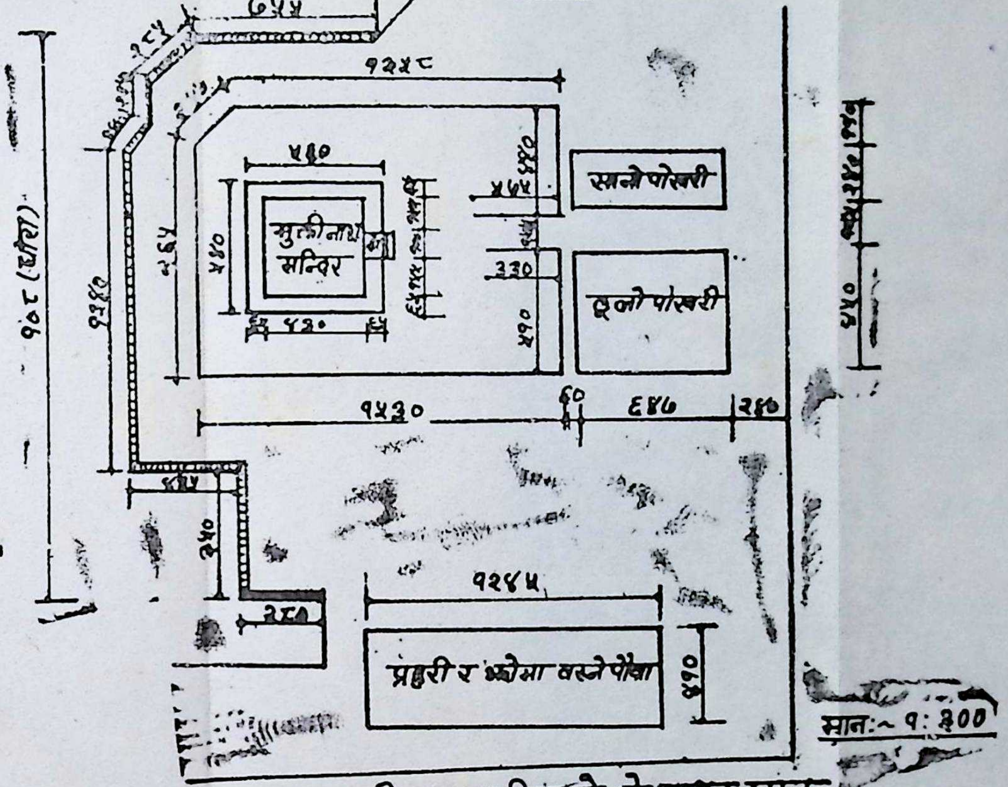

मान:~ १:३००

मुक्तीनाथ मन्दिरको ले आउट प्लान

(चित्र नं. ८)

रानीपौवा

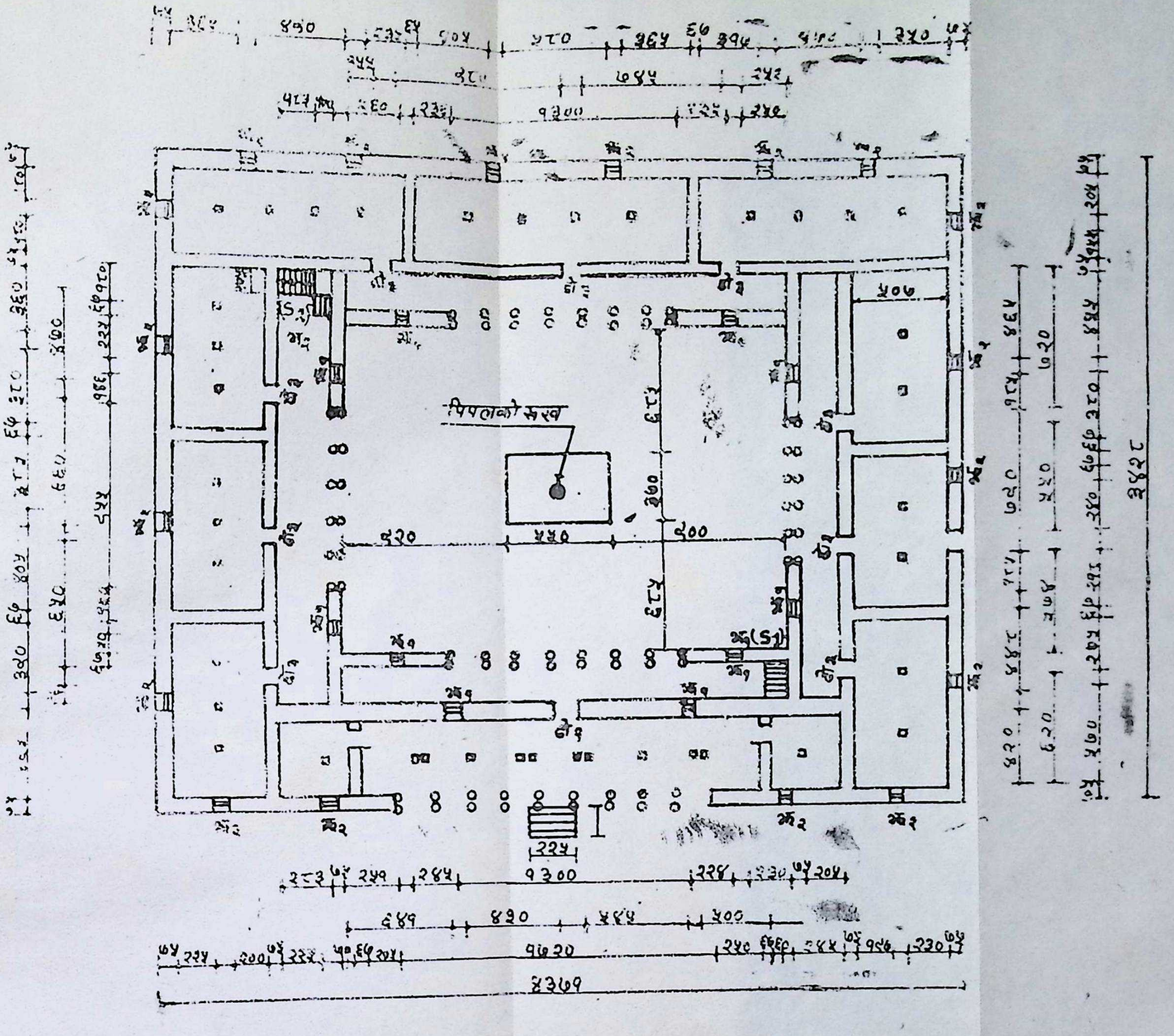

रानीपौवाको लेआउट प्लान

(चित्र नं १)

ज्वालाजी स्थित गोम्पा

ज्वालाजी गोम्पाको नापको विवरण:
(नाप सबै सेन्टिमिटरमा)

दो = २४८
ख१ = ६×८७×६७
ख२ = १४५×१६५
ख३ = २१५×१५५
खम्बा (P) = १६
४ कुनाका ४ खम्बा छाना-माथि ६०×५५×६०
पहिलो तल्लाको उचाई = २६५
गोलो स्ल्याब = १७
दोस्रो तल्लाको उचाई = १५५
गोलो स्ल्याब = २०
गजुरको उचाई = १००

मान ~ १:१५०

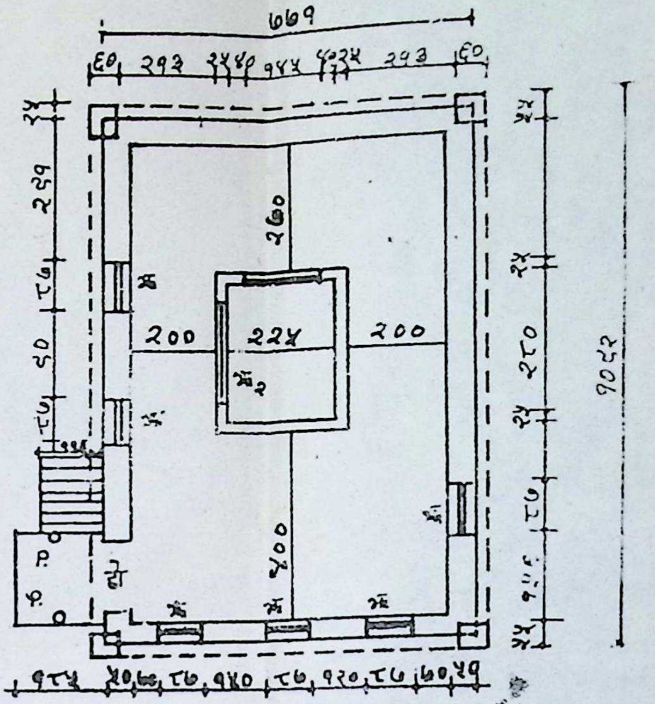

गोम्पा भित्रको विवरण

खम्बा = ४×१२×१२
स्तजको उचाइ = ८५
०१ मूर्तिको उचाई = १४१
०२ " " = २००
०३ " " = १४०
०४ " " = १००
०५ " " = ८८

मान: १:१५०

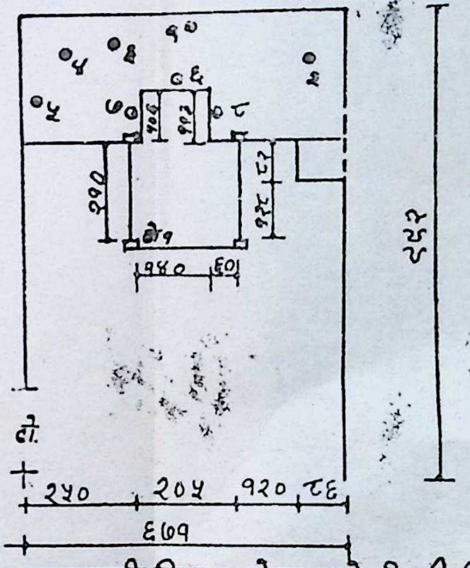

संकेत:

१. चन्-रे-सिगको माटोको मूर्ति
२. छ्याग-नाङ-दोर्जे माटोको मूर्ति
३ जामबियाङको " "
४. गुरु दाग-पोको
५ दै पाग-मेको " "
६. ज्वाला (पानीमा) ७. ज्वाला (पत्थरमा)
८. ज्वाला (माटोमा)

ज्वालाजी स्थित गोम्पाको भित्री विवरण
(INSIDE DETAILS OF JWALAMAI TEMPLE)

H353